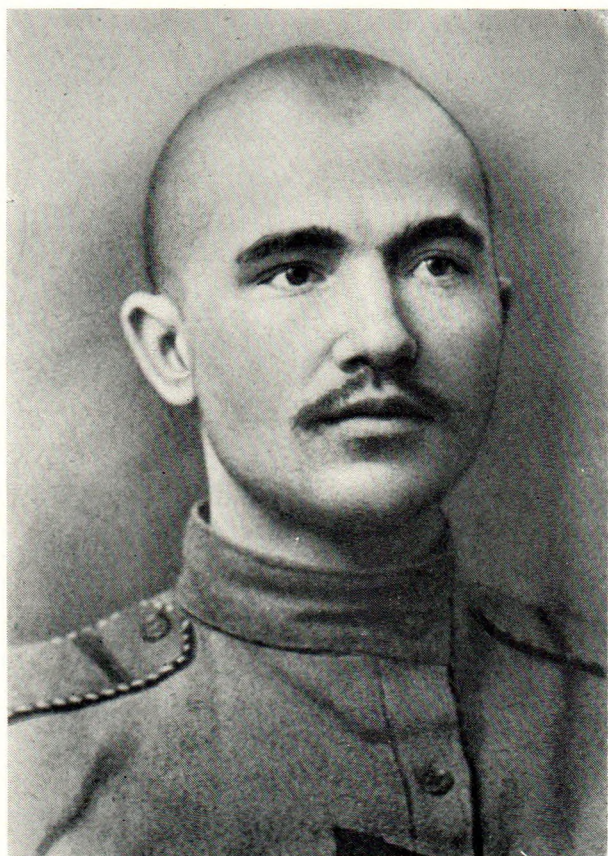

Алесь
Адамовіч

„БРАМУ
СКАРБАЎ
СВАІХ
АДЧЫ-
НЯЮ“

Максім Гарэцкі, 1916 г.

Алесь
Адамовіч

„БРАМУ
СКАРБАЎ
СВАІХ
АДЧЫ-
НЯЮ“

Мінск
Выдавецтва БДУ імя У. І. Леніна
1980

ББК 83.3 Бел 7
А 28

Адамовіч Алесь

А 28 «Браму скарбаў сваіх адчыняю...» — Мн.: Выд-ва
БДУ, 1980.— 224 с., іл., 1 л. партр.

У пер., 65 к.

Кніга прысвечана даследаванню жыццёвага і творчага шляху класіка беларускай літаратуры Максіма Гарэцкага, аналізу яго твораў.

Чалавечы і пісьменніцкі воблік, шлях Максіма Гарэцкага мелі нечаканы працяг—ужо пасля яго смерці. Пісьмы Леаніда Гарэцкага з фронту—пацвярджэнне і вышэйшая ацэнка жыцця Гарэцкага-бацькі—змешчаны ў канцы кнігі.

А $\frac{70202-048}{M317-80}$ рэзерв 80 4603000000

ББК 83.3 Бел 7
8 Бел 2

© Выдавецтва БДУ імя У. І. Леніна, 1980

Словамі, вынесенымі намі ў заглавак, пачынаецца апошні мастацкі твор Максіма Гарэцкага «Скарбы жыцця (Лебядзіная песня)».

З-за выспы пражытага і перажытага глядзіць пісьменнік на шлях свой і шляхі народа свайго.

«О мой край! О мой шлях!

Пагляджу я не рамантычнымі вачыма...

Бачу я поле, нуднае поле...

Аднастайнае, шэрае, няўробленае поле разляглося на абедзве старонкі ад крывой, вузенькай калюжыстай дарогі.

Хударлявыя каровы і калматыя, заезджаныя коні...

А каля статку хадзіў я згаладныя, у бруднай сярмязе, увесь распайсаны... А спераду, каля свіней,— бледненькі, худзенькі хлопчык... З гэткаю ж, толькі трохі карацейшаю пугаю; з гэткаю ж, толькі трохі меншаю жабрачаю торбаю, і з расхрыстанымі, рудымі ад ветру і загару, худымі грудзёнкамі...

Братка ты мой, братка!»

Жыццёвы і літаратурны шлях М. Гарэцкага ў «Скарбах» атрымаў як бы лірычнае і алегарычна-лірычнае адбіццё, паўтарэнне.

Пасля вясковага уражанняў, успамінаў — ваенныя. А затым — рэвалюцыя.

«Гарматы грукаюць. Агонь. Перапалка. Галасы. Стогнуць. Смертаноснае коллейка ў руках зверпадобных, але двуногіх істот з самым важкім камком у чарапачку»...

«У чорнай цямноце віхор вечных прастораў.

Там раскашуюць і смяюцца, і там церпяць і плачуць.
І там невядомая здань бродзіць і бродзіць, шэпча і
шэпча...

Гукі ўсё дужэюць, дужэюць...

І раптам разлягаецца песня, дужэйшая за ўсё тое, што
было чуваць дагэтуль. Усё заглушае новая мелёдыя, ба-
дзёрая і прыгожа-вялікая: «Паўстань, пракляццем ката-
ваны!»

А сумныя вятры вечных прастораў шумяць-шумяць»...

У адзіным лірычна-песенным рытме праходзіць перад
намі пражытае і перажытае мастаком і яго народам —
«брама скарбаў адчыняецца...».

І ўсе свае думы, справы, пачуцці, зробленае ім і не-
зробленае аддае мастак на суд часу.

І на наш, на ваш чытачоўскі суд.

«Судзі мяне, судзі мяне, кожны і ўсякі! Судзі мяне
судом сваім, і кожным і ўсякім... Карай мяне карамі сва-
імі, карай...»

Толькі прашу цябе: не выбівай з маіх худых і кволых
рук гэтага маленькага пучочка васількоў...

А выб'еш — буду азірацца на іх з сумам і жалем вя-
лікім, перавышаючым мае слабыя сілы...

Як мне забыцца на іх, пакінутых там, адзаду, на даро-
зе, у пыле і брудзе, на цярнёвай дарозе, якою народ мой
ішоў...»

Час судзіць строга. Але і самы справядлівы ён суд-
дзя, час.

Перш чым звярнуцца да спадчыны Максіма Гарэцкага,
саступім крыху набок, каб адтуль глянуць на пройдзенае,
зробленае, пакінутае гэтым чалавекам, пісьменнікам.

Чалавечы і пісьменніцкі воблік, шлях Максіма Гарэц-
кага мелі нечаканы працяг — ужо пасля яго смерці. Ка-
роткі, але асляпляльны працяг у жыцці-подзвігу яго сына.
Пісьмы Леаніда Гарэцкага з фронту, што надрукавала
«Маладосць» (№ 9, 1974 г.), а ўслед і «Юность» (№ 4,
1975 г.), — гэта пацвярджэнне і вышэйшая ацэнка жыцця
Гарэцкага-бацькі. Гэта такое паўтарэнне бацькі, яго ду-
шы, розуму, таленту, сумленнасці і чалавечнасці!..

З пісьмаў Леаніда Гарэцкага, з усіх абставін, якія ў
тых пісьмах і за імі, паўстае аблічча канкрэтнага юнака-
салдата, але і абагульнены вобраз таксама — бясконца
сумленнага і адданага народнай справе юнацтва.

Як бы паўтараючы (міжволі) бацьку, які таксама на

21-м годзе жыцця рабіў свае незвычайна глыбокія і праўдзівыя запіскі аб першай сусветнай вайне, Леанід Гарэцкі пакінуў нам высокую і чалавечную праўду аб другой сусветнай, аб Вялікай Айчыннай вайне. Хоць і не разлічваў, што, акрамя блізкіх, пісьмы яго яшчэ нехта будзе чытаць. Аб літаратурнай дзейнасці ён марыў — але як аб будучым, пасля вайны («калі застануся»), шчасці.

Галоўнае ў пісьмах яго, у гэтай незагаданай, рэальнай аповесці рэальнага жыцця — маральнае аблічча самога юнака, яго шырокі і сумленны ўнутраны свет, на які жыццё паклала свае густыя цені, але не адабрала ні веры ў людзей, у народ, у будучыню, ні волі, гатоўнасці ўстаяць перад любой няпраўдай, любой навалай — разам з усім народам, што столькі нясе на сваіх плячах у такія цяжкія часіны гісторыі.

Чытаеш пісьмы, і за ўсім, што так здзіўляе ў гэтым светлым юнаку з трагічным лёсам, бачыш, праглядвае душа, розум, памяць, аблічча і яшчэ аднаго чалавека...

«Я цяпер больш здаровы, чым раней, даўно не чытаў кніг і газет. Цяпер мне ўсё часцей успамінаецца жыццё з бацькам. Яно мне бясконца дарагое і роднае...»

«...Чатыры гады назад я памятаю дажджлівы асенні дзень. Тады ўначы я апошні раз быў з самым родным і дарагім чалавекам. Як бы рады быў і цяпер пабачыцца, пабыць з бацькам. Але ява паўстае спакойнай сцяной, нібы кажучы: не вернеш таго, што збылося, і толькі вельмі сумна становіцца ад успамінаў. Але жыццё — гэта сённяшнія будні, і яны змушаюць забывацца на тое, што было».

«...І я не магу зразумець, чаму ж лёс нанёс бацьку смяротны ўдар. За што ён адпомсціў чалавеку, больш справядлівага і сумленнага за якога я не страчаў? Чалавеку з адкрытай і прамой душой, пазбаўленай усялякіх дробязных пачуццяў і запоўненай вялікімі пачуццямі любові і клопату аб сваёй радзіме і народзе. Можа, за тое, што шмат праўды і ласкі тварыў ён, забыўшы, што душы ёсць чэрствыя і прыродны інстынкт кіруе іх жаданнямі».

«...Раніцой асення Масква засталася ззаду, гулі самалёты ў сінім небе, і цягнік імчаў нас праз Барадзіно на Запад, на Вязьму. Ці думаў тата, што тут будуць такія бітвы? Ён перадаў мне шмат сваіх цудоўных якасцей, ён перадаваў мне іх настойліва, і сёе-тое ад яго ў мяне ёсць...»

«...памятаю, калі ў апошні раз тата зірнуў на мяне, у вачах яго была любоў і надзея».

Вось яшчэ дэталі, што характарызуе Гарэцкіх: у франтавых акопах, бліндажах юнак-салдат Леанід Гарэцкі абдумвае ваенныя магчымасці (бо вайна ідзе!) ... ракет.

«Зброю Косцікава (Леанід Гарэцкі меў на ўвазе вядомыя нашы «кацюшы») паважаюць усе, а немцы асабліва. Даведацца б мне яго адрас...» «Нарадзілася ў мяне ідэя новай зброі. Аднак высокія думкі памруць у зародку: не зроблены чарцяжы і няма каму рабіць разлікі».

Адкуль у яго гэта? З дзяцінства сын Максіма Гарэцкага разам з усім даваенным пакаленнем захапляўся тэхнікай: засталіся вельмі цікавыя «тэхнічныя» малюнкі яго — яўна канструктарскі талент! І ў той жа час, як аб сваім непасрэдным прызначэнні, марыў аб музыцы, аб архітэктуры, аб літаратуры — і, здаецца, не без падстаў.

І вось — ракеты!

Ды ці не бацькоўскае і гэта? У «Віленскіх камунарах» чытаем:

«Думаў я, што вось, можа, і там, на гэтай далёкай зорачцы, назвы якой я не ведаю, таксама стаіць нейкая жывая істота, нахшталт мяне, і пазірае сюды, на зорачку-Зямлю. А можа быць, там, у іх, думаў я, ёсць ужо дасканалыя прылады, што бачаць яны на нашай зорачцы-Зямлі не толькі вялікія сінія акіяны, чорныя плямы мацерыкоў, але і трубы фабрык і пасяджэнні Саветаў... Хто ведае?»

І, можа быць, даўно ўжо прайшлі яны наш шлях. І даўно ўжо няма ў іх ні бедных, ні багатых, ні эксплуатаваных, ні эксплуатацараў, ні нацый, ні рэлігій, ні войнаў і турмаў, ні голаду і ўсіх нашых пакут...

Я зірнуў праз акно ўніз, на вуліцу, з гары на дол, і ўспомніў няшчасную Яню... Зрабілася мне сумна і страшна...

І, можа быць, думалася мне, усімі сіламі хочуць яны нам дапамагчы. Пасылаюць нам адтуль свае веды і свой дослед. Але мы не ўмеем прыняць ад іх тых вясцей. І сваімі сіламі робім тое, што вядзе чалавецтва да шчасця...»¹

¹ Гарэцкі М. Выбраныя творы. У 2-х т. Мінск, 1973, т. 2, с. 421—422.

«Дзіўны лёс часам сустракае чалавека ў яго падарожжы па прасторы часу! — пісаў Максім Лужанін у прадмове да першай публікацыі «Віленскіх камунараў». — Сягоння даводзіцца рэкамендаваць чытачу таго, хто сам многа гадоў выконваў нялёгкі абавязак — знаёміць усіх з літаратурай і літаратарамі беларускай зямлі»².

Справу гэтую — нанова пазнаёміць чытача, пераважаю на новыя пакаленні чытачоў, з асобай, жыццём, творчасцю Максіма Гарэцкага — беларуская крытыка і літаратурна-знаўства выканалі ўжо. У апошнія дзесяцігоддзе. Гэта і М. Лужанін у цытаванай прадмове да публікацыі «Віленскіх камунараў», і Ю. Пшыркоў у прадмовах да асобнага выдання гэтай аповесці і ў прадмове да асобных публікацый (урыўкаў з «Камароўскай хронікі»). Трэба назваць тут і ўдумлівы артыкул М. Мушынскага пра прозу 30-х гг. у акадэмічным зборніку «Беларуская савецкая проза. Раман і апавесць» (1971 г.), раздзел у кніжцы І. Чыгрына «Станаўленне беларускай прозы і фальклор. Дакастрычніцкі перыяд» (1971 г.).

Ёсць ужо і спецыяльныя працы — добрая, грунтоўная манаграфія аб жыцці і творчасці М. Гарэцкага, напісаная Д. Бугаёвым³, а таксама багаты фактамі і думкамі раздзел М. Мушынскага ў двухтомніку «Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры» (1969 г.).

Асабліва важная вяха ў вывучэнні і «вяртанні» творчасці Максіма Гарэцкага — выданне двухтомніка яго прозы і драматургіі (з прадмовай і каментарыямі Д. Бугаёва)⁴.

Кожны, хто сёння бярэцца за апісанне, выданне, вывучэнне спадчыны Максіма Гарэцкага, не можа абысціся без архіва, без дапамогі людзей, якія самааддана служаць памяці выдатнага беларускага пісьменніка, а тым самым і справе нашай культуры — яго жонкі, дачкі, брата. Леаніла Усцінаўна, Галіна Максімаўна, Гаўрыла Іванавіч зрабілі і робяць асабліва шмат, каб перарванае аднавілася як мага паўней і на патрэбным навуковым узроўні.

² Лужанін М. Лёс пісьменніка і твора. — Палымя, 1963, № 3, с. 14.

³ Бугаёў Дзмітрый. Максім Гарэцкі. Мінск, 1968.

⁴ Гарэцкі М. Выбраныя творы. У 2-х т. Мінск, 1973.

Усё праробленае, нанова наблізіўшы творы Максіма Гарэцкага да сённяшняга чытача і да сённяшняй літаратуры, выклікала моцны сустрэчны рух.

Рух таго ж чытача і сённяшняй літаратуры насустрач выдатнай спадчыне аднаго з нашых класікаў. Быццам вярнулася з далёкага небежца ў сваю сістэму велізарная зорка і адразу пачала гравітацыйна ўплываць на ўсю сістэму і на кожную планету паасобку — і на тыя таксама, што з'явіліся, узніклі за час, пакуль зорка адсутнічала...

* * *

Літаратурныя творы, як і людзі, старэюць па-рознаму. Асабліва ж заўважаецца гэтае пастарэнне, калі нехта ці нешта доўга адсутнічала і раптам — зноў перад вачыма.

Адразу бачыш, які бязлітасны час.

І ў літаратуры так бывае. Хоць і не заўсёды. У літаратуры і наадварот здараецца — нечаканае памаладзенне ці нават уваскрашэнне.

Вядома, творы Максіма Гарэцкага, як і кожная з'ява літаратурная, народжаны сваім часам. Ідэйна-стылёвымі якасцямі і асаблівасцямі сваімі яны стаяць бліжэй да беларускай літаратуры перадрэвалюцыйнай і літаратуры 20—30-х гадоў. «У лазні», «Меланхолія», «У панскім лесе», «Страшная музыкава песня», «Дзве душы», «Чырвоныя ружы», «Габрыелевы прысады», «Віленскія камунары», — чытаючы гэтыя творы, успамінаеш шмат што блізкае і падобнае ў Змітрака Бядулі, Якуба Коласа, Кузьмы Чорнага, Міхася Зарэцкага... Творы гэтыя лепш бачацца і адчуваюцца ў кантэксце, у сістэме эстэтычных вартасцей ранейшай, класічнай нашай літаратуры.

А калі чытаеш, перачытваеш «На імперыялістычнай вайне», «Літоўскі хутарок», «Генерал», «Рускі», «Хадзяка», «Чарнічка», «Сібірскія абразкі», прыгадваецца нечакана зусім іншая, ужо сучасная, сённяшняя «сістэма» імёнаў, твораў, літаратурных пошукаў і стыляў — Янка Брыль, Міхась Стральцоў, Янка Сіпакоў, Васіль Быкаў (ды і ўся сучасная літаратура аб вайне).

Вядома, і гэтыя творы Максіма Гарэцкага народжаны сваім часам, тагачасным грамадскім і літаратурным працэсам. Мы толькі падкрэсліваем асабліва сучаснае гучанне гэтай групы твораў Гарэцкага.

Што ж датычыць «Камароўскай хронікі» — няскончанага, незавершанага, але галоўнага твора ўсяго жыцця — дык ён прымушае ўспамінаць многае выдатнае ў савецкай літаратуры.

Напрыклад, эпічную задуму Кузьмы Чорнага — грунтоўна рэалізаваную, — даць мастацкую гісторыю сваіх землякоў ад часоў паншчыны і да таго моманту, «як твор пішацца...».

Узнікае раптам паралель і з рускай савецкай літаратурай — з «Уладзімірскімі прасёлкамі» Ул. Салаухіна. Дакументальны запіс жыцця адной вёскі праз многія гады — хата за хатай, сям'я за сям'ёй — памятаеце, якім адкрыццём гэта было для нас у 50-я гады?

Апярэджвае гэта і хроніку паморскага сяла, якую нястомна, столькі год ужо, піша Фёдар Абрамаў.

І выдатную хроніку жыцця палескіх Куранёў, якую працягвае Іван Мележ!..

Размова не пра тое, хто, што, каму і чаму папярэднічала. Бо тады трэба весці лінію далёка назад — туды, дзе Леў Талстой, Бальзак, Глеб Успенскі...

Дакументалізм М. Гарэцкага, калі браць яго творы ў эстэтычным кантэксце свайго часу і ўлічваць суб'ектыўна-біяграфічны момант (а іменна так і трэба іх разглядаць), — вельмі своеасаблівы ў параўнанні з дакументалізмам літаратуры сённяшняй. І ўсё роўна гэтая з'ява незвычайная — іменна па сугучнасці яго твораў сучаснай нашай літаратуры.

З чаго ж ён вырастаў, яго дакументалізм, у якія формы выліваўся, як гучаў у свой час і як гучыць сёння?

Урокі дакументалізму Максіма Гарэцкага... Думаецца, для сённяшняй прозы яны вельмі ж дарэчы.

Але не будзем звужаць, зводзіць урокі творчасці Максіма Гарэцкага толькі да гэтага.

* * *

І наогул пачнём з твораў Гарэцкага найбольш традыцыйных, тых, што адразу прымушаюць успамінаць пра яго старэйшых сучаснікаў — Бядулю, Коласа.

Вядома, «традыцыйныя» яны на наша, на сённяшняе вока. Тады ж, калі пісаліся і чыталіся ўпершыню, творы гэтыя былі адкрыццём, наватарствам — ды яшчэ якімі! Гэта ж быў час, калі чытачу, ды і цэламу свету адкрыва-

лася не проста жыццё яшчэ адной вёскі, яшчэ аднаго селяніна ці «інтэлігента ў першым пакаленні». Максім Гарэцкі — адразу ж услед за Купалам, Коласам, Багдановічам, Бядулей і потым разам з імі — адкрываў, а дакладней, ствараў зусім новы мацярык на літаратурнай планеце — мацярык новай беларускай літаратуры, беларускай прозы.

Першая беларуская проза XX стагоддзя была вельмі натуральная, рэальная па матэрыяле, матывах, мове, але пра яе не скажаш, што яна вельмі простая па форме. Прастата формы тут уяўная, нават падманная.

Столькі ўсяго змагалася, шукала свайго праяўлення, увасаблення — знаходзіла і не знаходзіла — у межах самага «просценькага» апавядання Коласа, Бядулі, Гарэцкага!

Бо столькі трэба было сказаць — за цэлы народ, за ўсе вякі! І ўпершыню. Бачыце, якая складаная задача, мэта, ідэя, а «пад рукамі» формы ці вельмі ж ужо лакальныя, «мясцовыя» (народны сюжэт, анекдот, фальклорная «быль-небыліца»), ці вельмі далёкія, неабжытыя, халодныя.

Эстэтычная задача не простая! І самі апавяданні, аповесці, самыя першыя — гэта пошукі, і вельмі энергічныя, усё новых і новых форм увасаблення, выказвання новага зместу.

У кожным з апавяданняў Максіма Гарэцкага, калі возьмем нават самыя першыя, раннія, мы знойдзем некалькі «слаёў» — жыццёва-бытавых, лірычна ці публіцыстычна філасофскіх, літаратурна-асацыятыўных...

Ранняя проза Гарэцкага, стыль якой умоўна абазначыць можна як «карэспандэнцкі», «нашаніўскі», — гэта як бы лісты ў «сваю», у беларускую газету, прамы зварот да свайго чытача-аднадумцы, чытача-сябра. Невыпадкава пісьменнік так любіць у гэты час, па-маладому любіць, жанр эпісталярнага апавядання («У чым яго крыўда?»). Потым нават аповесць піша эпісталярную. (Спачатку, праўда, друкаваліся ўрыўкі-апавяданні, асобныя раздзелы — пакуль не склалася аповесць «Меланхолія»). Усё ёсць у ёй: маладая наіўнасць студэнцкага сяброўства і шчырасць першага знаёмства з дзяўчынай, пакуты ад незразумелай маладой тугі і неразумныя думкі пра самагубства. Лявон Задума хоча, збіраецца «разлічыцца з жыц-

цём», бо на самай справе не верыць, што можа знікнуць, памерці⁵.

Але за гэтым — за маладой «беспрычынай» радасцю і сумам — угадваецца, адкрываецца нешта вельмі рэальнае, «тагачаснае», сацыяльна канкрэтнае. Угадваецца прычына.

«І Лявон з нейкай нават радасна-злой прыемнасцю, якая бывае ў дзіцяці, калі яно пасля крыўды выстагнецца і надумаецца, як памрэ і ўсе будуць па ім плакаць, гэтак Лявон падумаў: «Няхай жа не спраўдзіліся тыя ранейшыя летуценні аб вышэйшай культуры краю і аб тым магільніку з мураванаю агарожаю, з падрэзанымі дрэўцамі, кветкамі, помнікамі, пясчанымі і чыстымі сцежачкамі.

Няхай жа. Вось нічога не збылося, не здалося, і ўсё застанецца, як было сотні год. Заваленыя крыжы, зрытыя свіннямі магілы».

І ён тут ляжа з усімі. І яго магілку зрые падсвінак, а крыж, чухаючыся, заваліць.

Яшчэ раз азірнуў убогае, роднае кладзішча.

— Спіце, родныя! І мяне чакайце да сябе...»⁶

Першыя апавяданні, аповесці М. Гарэцкага, своеасаблівыя гэтыя «лісты» сябрам-чытачам, аднадумцам, нясуць у сабе зусім рэальную жыццёвую складанасць, аб якой малады аўтар не толькі паведамляе свайму чытачу, самой беларускай літаратуры паведамляе («Ёсць такое, вы ж ведаеце, што ёсць! Трэба аб гэтым пісаць!»), але як бы і пытае: а ў вас так?.. а які вы знаходзіце тут адказ?.. давайце разам шукаць.

І творы гэтыя і інтанацыя народжаны зусім пэўнай псіхалогіяй вясковага хлопца з глухой магілёўскай вёсачкі Малая Багацькаўка, які — так і хочацца сказаць! — матчынай песняй узняты быў над звычайным лёсам аднавяскоўцаў і які раптам адчуў, што ён не проста «ўзвышаецца» над вясковым жыццём, сваімі новымі культурнымі запатрабаваннямі ўзвышаецца, але і адрываецца ад «родных карэнняў», адарвецца, як шмат хто, калі не накіруе сваю «навуку» на справу адраджэння роднага краю, калі будзе рабіць «панскую кар’еру». Ён увесь час сочыць за сабой, каб не «сапсець», ён і святку вясковую ўсё не кідае,

⁵ Тое ж, памятаеце, адбываецца і з коласаўскім Лабановічам. А ў першапачатковым варыянце палескай аповесці Я. Коласа герой (Сошкін) і сапраўды страляецца.

⁶ *Гарэцкі М.* Меланхолія.— Выбраныя творы, т. 2, с. 51.

бо дарагая яна яму аж да маладой ганарлівасці, як адзнака вернасці і як выклік:

«І раптам, неспадзявана для самога, збочыў пад куст ляшчыны, разаслаў жупан, лёг дагары, расцягнуўся, расправіў плечы, выпрастаў грудзі, прыклаўся ўсім целам да зямлі, а думкамі і сэрцам зліўся з усім лесам.

«Ці зразумеюць яны, інтэлігенты, а на просты сялянскі погляд — проста паны, ці зразумеюць яны маё шчасце ляжаць у лесе на вясковым жупане?» — падумаў ён трошкі з сумам і трошкі з пагардаю...»⁷

І вясковая, звычайная світка бывае такая вольна і гарачая, калі зноў і зноў закранаюць яе гонар! Малады інтэлігент носіць яе як бы спецыяльна, каб не забываць, адчуваць на кожным кроку, як пагарджаюць людзьмі ў такім адзенні, і каб — ён нават сам шукае выпадку — правучыць крыўдзіцеляў, паноў-падпанкаў. Як на той пошце. Потым, у пісьме да сябра, Лявон Задума расцэніць гэта па-інтэлігенцку сурова: «Нашто зняважыў чалавека, што я гэтым каму давёў, што я гэтым палешыў? Паказаў толькі сваю азіяцкую натуру і некультурнасць»⁸.

Але ў той момант, там, на пошце, ён абараняў гонар вясковай сярмягі з усёй маладой агрэсіўнасцю.

«Хвілін цераз дзесяць — пятнаццаць паказаўся малады чалавек з чорненькімі прылізанымі вусікамі. Ён адмакнуў дзверы, увайшоў у канцылярыю і зараз адчыніў акенца. Усе ўзняліся. Ён сеў там за стол з паперамі і сказаў гусценькім, сыценькім, ужо троху панскім голасам:

— Гаспада, прашу!

Ніякіх гаспадоў тут не было, надышло толькі яшчэ некалькі сялян і бедных яўрэяў, першая прысунулася да акенца маладзіца з лістом.

— Панічок, напішыце вы мне адрас, — ціхенька і ласкава прамовіла яна і памкнулася пакласці ліст на акенца. Але паштавік крутнуўся ўбок.

— Я не абязан пісаць вам адрас! —

Яна ніякава адышла назад.

— Дайце квітанцыю! — нядобрым голасам сказаў Лявон, прасунуўшы ў акенца галаву.

Усе азірнуліся...

⁷ Гарэцкі М., т. 2, с. 16.

⁸ Там жа, с. 26.

Паштмейстар нешта напісаў, паглядзеў у кнігу, устаў і падышоў да самага акенца. Ён падкаціў злосныя вочы, кінуў Лявону квітанцыю і гыркнуў:

— Ты не нахальнічай, хлапец. У мяня гатовых квітанцый нет...

На Лявона яшчэ раз усе азірнуліся, і ён з замлелым ад крыўды і гневу сэрцам сеў ізноў на ўслончык, глядзячы і нікога не бачачы.

«Што я ў сялянскім жупанку, дык ты смела мяне зневажаеш...— слаба, вінавата, быццам шукаючы да сябе спагады і жалю, падумаў ён.— А як ты даведаешся, што я ж каморнік, дык табе будзе сорамна... А селяніна табе можна зневажаць... Пачакай жа...» — быццам пагражаў ён, але сам ведаў, што нічога ён не зробіць гэтаму паштмейстару; і сорамна, і брыдка, што наляцеў-ткі на скандал. І ўсё сядзеў і сядзеў, як прыкуты, і не мог скрануцца з месца.

Прабіла дзесяць гадзін.

— Гаспада, пошта закрыта,— сказаў паштавік з чорненькімі вусікамі і зачыніў абодва акенцы.

Людзі разыходзіліся.

Пайшла паненка з студэнтам.

Вось выйшаў і чорненькі прылізаны паштавічок у пальчечку нараспашку, кінуў здзіўленым вокам на Лявона, што адзін застаўся ў прыймальні, і выскачыў на вуліцу. «Мусіць, спяшаецца ў касцёл або на шпацыр»,— няўважна, між іншым падумаў Лявон і ўсё сядзеў, быццам прырос да гэтага ўслончыка ў прыймальні.

Вось урэшце і паштмейстар хлопнуў дзвярамі з канцьярскага пакоя, пачаў замыкаць іх, але, яшчэ не замкнуўшы, азірнуўся і ўбачыў Лявона.

— Ты пачаму не ўходзіш? — падазрона і груба спытаўся ён у гэтага дзёрзкага вясковага хлапца, якім паказаўся яму Лявон.

— А во чаму...— змененым, сіпатым голасам, ціха адказаў Лявон, узняўся з месца і як у тумане, але цвёрда і лёгка падыходзіў да самае чорнае барады. І сам не ведаў, як і чаму рука мімаволі мятнулася, пальцы ў момант склаліся, і ён пстрыкнуў паштмейстара па носе.

Той збялеў, распасцёр рукі, потым крутнуўся назад, за дзверы, ляпнуў імі і тады ўжо, адтуль, крыкнуў з болем і небяспекаю:

— Што вам тут трэба?

А Лявон, атупеўшы, не ведаў, што далей рабіць, узяў і пайшоў за парог, на вольнае паветра.

Ніхто не даганяў яго.

«А во чаму... — шаптаў Лявон, — і во чаму...» — сціскаў кулак, успамінаючы, і шпарка ішоў сярод людзей ля крамак, дзе ад торгу быў ужо немалы гул і пыл...»⁹

Мы сказалі пра песні маці, што ўзнялі, уздымалі яго да новых, здавалася б, невядомых Малой Багацькаўцы парыванняў. Максім Гарэцкі выдаў цэлую кнігу іх — матчыных, ад матулі запісаных трыста васемнаццаць народных песень¹⁰. А брат пісьменніка, Гаўрыла Іванавіч, цяпер выдатны беларускі савецкі вучоны-геолаг — так успамінае хату, што ўзрасцiла і паслала ў свет, паслала ў літаратуру Максіма:

«Дык якая ж была хата, дзе нарадзіўся Максім, дзе прабеглі яго дзіцячыя гады? У «Камароўскай хроніцы»

⁹ *Гарэцкі М.*, т. 2, с. 23—26.

¹⁰ *Гарэцкі М., Ягораў А.* Народныя песні з мелёдыямі. Мінск, 1928.

Дачка пісьменніка Галіна Максімаўна піша ў сваіх успамінах, якія былі перасланы аўтару гэтага артыкула:

«Прязджала да нас у госці Афрасіння Міхайлаўна, любая наша баба багацькаўская. У лістападзе 1923 году вазіў яе тата ў Маскву наведаць магілу сястры яго Ганны. Ездзілі яны і ў 1924 годзе. У «Камароўскай хроніцы» аб гэтай паездцы не ўспамінае. Захавалася толькі картачка: недалёка ад сцяны Галавінскага манастыра стаяць над заросшай травой і кветкамі Ганнінай магілай бацька мой і Афрасіння Міхайлаўна.

Мелодыі народных песень запісвалі ад Афрасінні Міхайлаўны Антон Грыневіч, Васіль Шашалевіч, але, успамінае мама, справа не ладзілася. У пачатку лютага 1925 году кампазітар М. Аладаў запісаў каля дваццаці мелодый. У канцы 1925 году каля 123 песень паклаў на ноты А. Ягораў. Часам ён прасіў бацьку ці маленькага Лёню паўтарыць мелодыю. У абодвух быў абсалютны музычны слых.

Лёня пяяў:

Ты, кумачка мылыдая,
Кыхтаічка зіліная!

Треба стаць,
Пыпытаць,
А й дзе будзіш
Нычуваць,—
Ці двору паедзіш?
Ці двору паедзіш?

І мая маці, Леаніла Усцінаўна, многім песням ад свякрові навучылася. Добры голас мела — лірычнае сапрапа. А. Ягораў прапанаваў ёй паехаць у турнэ па Беларусі выконваць беларускія песні, ды тата не даў згоды».

хата гэта, куды прыехала наша мама пасля шлюбу, апісана так: «Прывязлі маладую ў Камароўку ўвечары. Увайшла яна ў іхнюю хату, дзе жыць ёй. Хата маленькая, столь высокенькая: «Як школка яўрэйская». Без падлогі, на зямлі, і нічога не насыпана, дык з высокага парогу — шалоп! — уніз, як у яму, і калодка нейкая пад парогам ляжала. І гразі па калена, аж квякчыць. Бо хата маленькая, а свадзьба. Пасля свае хаты тут ёй страшна стала. Села яна на лаўку і заплакала дужа. А Таццяна Куляшоўна, Алёніна Саўчыхі сястра, прысела к ёй і плача-плача... Што плакала, дык ай-я-яй! І скрозь слёзы гаворыць ёй: «Мая ты дзетухна! Мая во сястра гаруе тут, і табе тое будзе...»

Хата наша была сапраўды такая. Пабудаваў яе дзед Кузьма на месцы сваёй курнай хаты з часоў прыгону. Падлога ў нашай хаце была земляная, халодная, няроўная. Пры ўваходзе налева — вялікая печ. Ад печы, усцяж левае сцяны, праз усю хату цягнуўся пол, як сучальныя нары, агульны сямейны ложак — улюбёны прытулак для дзетак. Над палом, амаль пад самай столлю, былі зроблены шырокія палаці, дзе спалі хлопцы і куды так любілі запаўзаць дзеткі, каб пагрэцца і пагалузаць.

Каля печы, як прыступак над палом, быў шырокі запечак, дзе сядзелі старэйшыя жанчыны, пралі, шылі, гаманілі ў доўгія вечары, а да іх туліліся дзеткі. Гэта — сямейны клубны куток. Ад печы, амаль на ўзроўні палацей, праз усю хату была перакінута бэлька, курчына, якая здавалася дзеткам вузенькай кладкай над бяздоннем, перапаўзці якую было найвялікшай спакусай і прайвай геройскай смеласці.

У куце віселі цёмныя абразы, стаяў вялікі і адзіны стол, з доўгімі лаўкамі ўздоўж сцен.

Пад палом у познюю восень і ўзімку хаваліся ад халадоў ягняткі, парсючкі, а часам і авечкі, сяброўства з якімі было самай прыемнай пацехаю дзеля малых дзетак.

У хаце было тры невялікіх акны, з аднымі рамамі і мутнаватымі пыбамі. Самае вясёлае акно было ў левай сцяне, над палом, бо ў яго найчасцей свяціла сонейка, і тады ад акна ішлі сонечныя сцяжынкi, у якіх мітусіліся, штурхаліся, беглі навывперадкі мільёны пылінак. Дзеткі любілі трапляць на гэтыя сонечныя сцяжынкi, якія, здавалася, бягуць да самага сонца, у далёкае неба, лавіць залатыя пылінкі маленькімі ручаняткамі.

У халодных сенцах была невялічкая баковачка-чуланчык, дзе стаяла маміна скрыня, поўная таямнічай прывабнасці, — мама зрэдку дазваляла дзеткам зазірнуць у гэтую скрыню і тады частавала цукеркамі, якія купляла па сем штук на капейку.

Знадворку хата наша здавалася зачараваным палацам дзякуючы маляўнічай замшэлай страсе. Мох на страсе быў густа-зялёны, роўны, аксамітны, нейкі ўрачысты. Узімку хата занасілася снегам пад самыя вокны.

Многа спазнаў Максім у гэтай хаце людской гаркаты і радасці, сапраўднага дзіцячага і юнацкага шчасця. Успамінаю такія малюнкi.

Зіма. Максім прыехаў на каляды. Мама сядзіць на палу, ля вакна, праз якое прабіваецца струменьчык сонца. Мама, маладая, прыгожая, шые і пяе. На запечку сядзіць дзядзіна Хрысцёна і прадзе. Максім, Ганначка і я прымасціліся каля мамы, слухаем яе песні, нам так добра...

А потым пачынаюцца доўгія гамонкі. Максім распытваецца ў мамы пра ўсіх родных, пра ўсе багацькаўскія сем'і, іх гісторыю, пра прыгон і падзеі пасля прыгону, пра панскіх казакоў і стражнікаў, бойкі з імі, рэвалюцыю 1905 г.!

Зімовыя дні кароткія. І вось ужо вечар. На запечку сядзіць мама і дзядзіна Хрысцёна, прадуць. На пол каля іх уладкаваліся Максім, Ганначка, Парфір і я. Дзядзіна Хрысцёна расказвае нам казкі, адна цікавей за другую. А мама пяе песні, пераважна сумныя, але і весялейшыя. Многа прыгожых песень ведала мама. Гарыць лучына, устаўленая ў светач. Бегаюць па сухой лучынцы вясёлыя зайчыкі агню, адвальваюцца адгарэлыя кавалкі лучынкi на земляную падлогу і ў адмыслова падстаўлены цэбар, шыпяць у вадзе, вылучаючы дымны смурод, які здаваўся дзеткам такім прыемным.

Парфір старанна сочыць за агнём, каб спрытна ўстаўіць у светач новую лучынку замест дагарэлай.

І ўзрастае шчасце ў дзіцячых істотах ад матчынай і дзядзінай ласкі, ад пазнання свету, ад гарэзлівага агенчыка на лучынках, ад крышталёвай паэзіі беларускіх песень і казак.

У Максіма была вельмі добрая музычная памяць; ад мамы ён пераняў многія песні. І казак многа запамніў Максім.

Любіў Максім выдумляць нешта сваё, імправізаваць. Часта расказваў ён нам, меншым, казкі, страшныя апавяданні, пераважна выдуманья самім. Слухалі мы старэйшага брата з найвялікшай цікавасцю, ды часта нам надта страшна рабілася, асабліва Ганначцы. Тады мы туліліся да Максіма, каб абараніў нас ад усяго страшнага і злога.

Сангвінічны характар Максіма праяўляўся і ў тыя гады, калі быў ён яшчэ хлопчыкам 11—12 гадоў. Лічыўся ён слухмяным, ціхім, ды і быў такім, але часам пачынаў вырабляцца, гарэзіць, лазіць на руках па курчыне галавою ўніз, дражніцца з малымі, крыху злосна жартаваць.

Аднак і тады, як і праз усё жыццё, Максім умеў утаймаваць сябе, суцішыць раптоўныя палкія парыванні, супакоіцца... Успамінаюцца і такія малюнкi, з больш позняга часу, калі Максім быў ужо юнаком, вучыўся ў Горы-Горацкім Каморніцка-агранамічным вучылішчы.

На калядныя вакацыі Максім дабіраўся дахаты пехатою або прыезджаў на санях, прыносячы з сабой весялоць, радасць і шчасце для ўсёй сям'і. Максіма ўсе мы вельмі любілі, асабліва мама.

Любілі Максіма і аднавяскоўцы. У новазбудаванай хаце збіралася ў нас багацькаўская моладзь, дзяўчаты і хлопцы.

Гулялі ў розныя гульні, вадзілі карагод. Максім часта сам вёў карагод, стоячы наперадзе з чапялою ў руках і стукваючы ёю аб падлогу, запяваючы карагодныя песні.

Гамонкі Максіма з мамаю былі доўгія, ласкавыя, задушэўныя. Цяпер Максім пачаў запісваць маміны песні і казкі, а таксама апавяданні пра жыццё родных і знаёмых. Часта чытаў ён маме і нам, меншым, вершы Янкі Купалы, Якуба Коласа, газету «Наша ніва», свае першыя беларускія допісы».

* * *

Тое, што ёсць недзе Янка Купала і Якуб Колас, што ўжо напісана «Новая зямля» (раздзелы), што сказана, гаворыцца, друкуецца і беларускае слова пра народ, пра край, што так доўга не чутны быў у свеце,— гэта для Максіма Гарэцкага асабістая, сямейная радасць, якой не можа не падзяліцца з маці. Радасць, што песня яе, песня Беларусі, далёка ўжо чутна, гучыць!

Маці, яе песні, беларуская літаратура — усё побач,

адно ў адным. Дык ці дзіўна, што Максім Гарэцкі ўсяго сябе аддаў справе беларускага літаратурнага ўздыму.

Вёска павінна ведаць, што ўжо пішуць пра яе, ужо чытаюць, думваюць.

А там, далёка ад Малоў Багацькаўкі, хай ведаюць пра яе, пра вёску. І Максім Беларус (псеўданім маладога Гарэцкага) піша свае допісы ў «Нашу ніву», і ў тым жа ключы — свае першыя апавяданні «У лазні» (1912 г.), «Вясна» (1914 г.) і інш.

Што павінны ведаць там, далёка, пра беларускую вёску, пра беларускі сялянскі люд? Пра тое, што цёмна, што бяздумна, па-старому жыве беларус?

«Добра тут распарыцца, распесціцца і ў салодкай млявасці — кво-ох! — ляжаць ды ляжаць з прыліплаю лісцінкаю на бакў, пакуль дзесь там Нью-Йоркі будуюцца» («Вясна») ¹¹.

І пра гэта таксама.

Але трэба сказаць, што на гэткае «паведамленне з вёскі» хапіла Гарэцкаму некалькіх допісаў і апавяданняў.

Ён мае нешта большае сказаць свету пра свой край, пра свой народ. І не толькі сказаць, расказаць тым, хто і сам — учарашні сын беларускай вёскі, але і тым, хто, можа, і не чуў пра гэты край, гэтую мову, гісторыю, народ — пра Беларусь.

Аказалася, што ў маладога 20-гадовага студэнта-каморніка ёсць цэлая праграма грамадскай, культурнай дзейнасці. Ёсць свой, вельмі ж своеасаблівы погляд на беларускі нацыянальны характар, на тое, як пісаць і што пісаць, разуменне, што ёсць, а чаго няма ў маладой беларускай літаратуры.

Ужо тут, на самым пачатку творчай працы, праявіўся талент не толькі мастака-Гарэцкага, але і Гарэцкага-даследчыка, гісторыка-тэарэтыка літаратуры.

Першыя ж артыкулы яго — «Наш тэатр», «Думкі і развагі» здзіўляюць нечакана сталым клопатам пра лёс нацыянальнай культуры, літаратуры, інтэлігенцыі, народа. Аказалася, што маладому каморніку з Малоў Багацькаўкі ёсць што сказаць аб справах і клопатах зусім не мясцовых.

¹¹ *Гарэцкі М.* Выбраныя творы, т. 1, с. 301.

Ролю беларускага літаратара малады Максім Гарэцкі расцэньвае як нешта вельмі адказнае, высокае, што па-трабуе ад чалавека вялікай грамадзянскай, нацыянальнай свядомасці, але ёй чужая правінцыяльная замкнёнасць.

У артыкуле «Наш тэатр», напісаным трохі «біблейскім», трохі «прароцкім» стылем, выказваецца яго высокае разуменне той ролі, да якой беларускім літаратарам, беларускай літаратуры трэба дарастаць — раўняючыся на Купалу, на Коласа раўняючыся...

«А трэба паказаць беларусу са сцэны, што так жыць, як ён жывець, няможна, гэткага жыцця няможна тры-ваць...

І трэба яшчэ паказаць беларусу са сцэны, што ён — чалавек і што ён павінен мець чалавецкі гонар, і павінен дзетак сваіх гадаваць з сумленнем...

І трэба паказаць беларусу са сцэны, што ён маіць слаўнае прошлае...

І трэба паказаць беларусу са сцэны, што за чалавек той, каторы спіць без канца-краю, якой вартасці такі чалавек і што ждзэць яго ў будучыні...

Тэатр наш павінен стаць храмам Нашага Адраджэння» і г. д.¹².

Бачыце — гэта як бы купалаўскае «А хто там ідзе?», звернутае стылем, пафасам да самой літаратуры.

Чалавек з вясковай прагай бярэ тое, што дае яму адукацыя, кніга, і ўсё гэта не адгароджвае яго ад свайго, ад народнага, забыта-нацыянальнага, а наадварот толькі павышае нацыянальна-культурную ацэнку і самаацэнку. Бо разумее, што і беларусы могуць, здольны, маюць што несці «на худых сваіх плячах» — гора, бяду, але таксама і культурную ношу, патрэбную ўсім.

Калі чытаеш біяграфічныя матэрыялы (успаміны, пісьмы, «Камароўскую хроніку»), задумваешся воль над чым. Сярод аднолькавых вёсак і вёсчак раптам аказваецца такая, што дасць свету не аднаго, не двух нават, а трох, чатырох паэтаў.

¹² *Гарэцкі Максім. Наш тэатр.*— Калядная пісанка. Вільня. Друкарня М. Кухты, 1913, с. 17—18.

Ці нейкая сям'я, хата ў вёсцы... Здаецца, такія ж ся-
ляне і такія ж у іх «культурныя магчымасці», як і ў ін-
шых, нешта і неяк склалася, праявілася (ад маці, ад баць-
кі, ад настаўніка ці нейкі шчаслівы збег абставін), і вось,
як у сям'і Гарэцкіх — усе рвуцца вучыцца, чытаць, усе
пішуць. Старэйшы брат Парфірый вядзе ваенны дзённік,
малодшы Гурык таксама самапаглыблена заняты «будаў-
ніцтвам» уласнай натуры, характару. А пісьмы, дзённікі
агульнай любіміцы ў сям'і, сястры Ганначкі, так трагічна
загінуўшай, — сама шчырасць, удумлівасць, пакуты па-
чущы і маладога роздуму над чалавечым прызначэннем
на зямлі... Выпадковасць такія вёскі ці такія хаты, сем'і
ў старых тых вёсках?

Не, мабыць, бо яны скандэнсавалі, сабралі ў сабе — як
электрычны зарад збіраецца на самым высокім месцы на
полі ці ў лесе — і прагу народную да культуры, і талена-
вітасць народную. Зарад, што на іх і ў іх, — з зямлі, з са-
мой глебы народнай.

І калі малады Максім Гарэцкі звяртаецца да «братоў-
пісьменнікаў», да самой літаратуры беларускай — гэта
і яго голас, але і той хаты, што ўзгадала яго, і вёскі,
і зямлі той голас.

І сам ён гэта ведае, адчувае — адкуль тая «электрыч-
насць», тая духоўнасць, дзе яе браць, дзе чэрпаць яе
пісьменнікам, літаратуры.

«Сярод сялян-беларусаў не менш арыстакратаў духу,
чым сярод тых людзей, з каторымі жывець пан прафе-
сар», — піша Максім Гарэцкі ў артыкуле «Думкі і разва-
гі», спрачаючыся з тымі, хто звысоку глядзіць на чалаве-
ка працы.

«— Як гэта можа быць? Толькі інтэлігент па свайму
дужа развітаму інтэлекту можа быць такім?! Мужыку за
сахой, касою куды ўжо там!..

А я-то скажу, што і сярод сялян (беларусаў) многа
граматных людзей, як і сярод «інтэлігентаў», але саха ды
каса ды блізкасць да таёмнага жыцця прыроды і змалку
выпрацаваны арыстакратычна-духоўны погляд на няхват
скарынкі хлеба ў селяніна і робяць тое, што літаратура
такога простага народу і будзе мець пры добрых варунках
значэнне сусветнае, так!

Як гэта выходзіць, судзіце, людзі Божыя, а толькі
чым болей я жыву і прыглядаюся да духоўнага жыцця
беларуса, жыхара беларускіх таёмных пушч, чым болей

я пазнаю нахіл яго да здаровага містыцызму, да неразлучных з яго жыццём пытанняў: «Адкуль ўсё і што яно?», чым далей я знаёмлюся, як мне здаецца, з душой беларускай, тым з большай пэўнасцю станаўлюся я на тым, што беларускай літаратуры суджана сказаць многае — новае ў вобласці духу... Скрунулася Беларусь, узварухнуліся яе спрадвечныя імшары, і я з вялікай надзеяй жду беларускіх Дастаеўскіх, Ул. Салаўёвых і т. п.»¹³.

Кажуць, што калі пісьменнік публічна выказвае нейкія свае, нават не да канца зразумелыя думкі аб жыцці ці літаратуры, пацікаўдзеця, што ён цяпер піша, над чым працуе. І незразумелае праясніцца. Бо за тымі думкамі, словамі яго, глядзі што, стаіць ужо цэлы твор.

Максім Гарэцкі якраз працаваў над драмай «Антон», дзе такога беларуса, такіх беларусаў-сялян маляваў сам.

Але пакуль што спынім увагу на нечаканым выразе: «...змалку выпрацаваны арыстакратычна-духоўны погляд на няхват скарынкі хлеба ў селяніна...» Змест усёй фразы, хоць гэта і нечакана, усё ж азначае, на нашу думку, што ў селяніна, у самога селяніна такі вольны погляд на няхват скарынкі хлеба — арыстакратычна-духоўны. Ён, селянін той, арыстакратычна спакойна ігнаруе пытанне, што яму давядзецца есці сёння, заўтра, але не таму, што прывык, як сапраўдны арыстакрат, думаць, адчуваць: было бацькам, дзядам, будзе і мне! Тут іншая, вядома, псіхалогія: прывычка жыць з працы рук сваіх (а яны заўсёды з ім), надзея, што зямля, дождж, сонца нешта ж пашлюць, а таму, як ні бедна, галодна, цяжка, ён не хлебам адным жыве, а і яшчэ нечым — духоўным. Слова «арыстакратычны» ўжыта тут не ў сэнсе «панскі», а ў тым сэнсе, што не аб адной карысці дбае селянін, як нейкі там купец, карчмар, «буржуа», а задумваецца над самімі асновамі чалавечага існавання. І гэта дае (у творах Гарэцкага) два буйныя тыпы чалавечай псіхалогіі. Першы — «жартаўлівыя Пісарэвічы»¹⁴, якія і гінуць з ус-

¹³ *Гарэцкі М.* Думкі і развагі.— Велікодная пісанка. Вільня. Друкарня М. Кухты, 1914, с. 59.

¹⁴ «Жартаўлівыя Пісарэвіч» — п'еса, надрукаваная ў «Польмі» ў 1926 г. «Сям'ю Пісарэвіча вайна выгнала ў бежанцы: бадзянне бяздомнае, галадуха, чужыя людзі, знерваваная жонка, дзеці, сам хворы, а ўсё роўна — як службу нейкую спраўляе — Пісарэвіч увесь час жартуе над сабой, над лёсам сваім — нават паміраючы. Так дрэнна, што нічога ўжо і не застаецца, як толькі быць жартаўлівым Пісарэвічам...»

мешкай, якія перад тварам любой бяды і безвыходнасці сцвердзяць сваю чалавечую перавагу і перамогу. Ну, хоць бы нечакана жартаўлівым беларускім слоўцам... Другі ж псіхалагічны тып «арыстакратычна-духоўных» паводзін селяніна — натуры трагічныя, такія, як Антон з аднайменнай драмы.

Адкрываў іх Максім Гарэцкі ў сваім жыцці навакольным (вобраз Антона, напрыклад, мае рэальны прата-тып)¹⁵, але і вопыт беларускай літаратуры ўжо падказваў іх яму. Бо гэтыя ж два тыпы па-коласаўску паэтызуюцца ў «Новай зямлі» — Антось і Міхал. А колькі іх, трагічна, горка-жартаўлівых сялян размаўлялі з маладым прызі-кам са старонак твораў Багушэвіча! А потым, досыць хутка, і самога Максіма жыццё будзе выпрабоўваць, настойліва, да самага трагічнага канца, на тое ж невясёлае званне «жартаўлівага Пісарэвіча». Вайна, польскія Лукішкі... Вятка... Пісьмы Максіма Гарэцкага жонцы, дзецям, дзённік яго, горка-вясёлы, паэтычна-алегарычны, яшчэ раз засведчаць, што сапраўды ў мастацкіх вобразах — шмат што і ад яго самога, сына вёскі, сына свайго народа.

Тут дарэчы будзе прывесці словы брата пісьменніка Гаўрылы Іванавіча, які ў лісце да аўтара гэтай працы піша:

«На фармаванне асобы Максіма вялікі ўплыў мела спадчыннасць ад бацькі і маці. Знешне Максім быў больш падобны да бацькі. Чарнявы, ладнай постаці, сярэдняга росту, з бліскучымі карымі вачыма, з прыгожым высокім ілбом, тонкімі вуснамі, цвёрдым падбародкам, акуратнымі стройнымі зубамі...

Ад маці перадаўся Максіму крышачку курносы нос, некалькі павялічаныя скулы, нізкага тэмбру пявучы голас, вялікія вочы.

Па характары Максім пайшоў у бацьку. Яскравы сангвінік, з праявамі халарычнасці, надзвычайна жывы, рухавы, палкі, уражлівы, непасрэдны, актыўны, успрымлівы. Але і ад маці многае перайшло ў характар брата. Выключная дабрата, цярыпліваць, стрыманасць, разважнасць, невычэрпны аптымізм, летуценнасць, самаахвярнасць.

¹⁵ Па словах Г. І. Гарэцкага, дакладна такая ж трагічная гісторыя, калі селянін забіў сваіх дзяцей і самога сябе, здарылася ў суседняй з Багацькаўкай вёсцы Бель. Максім Гарэцкі нават прозвішча таго селяніна не змяніў — Жабон.

Супрацьлегласць характараў бацькі і маці праявілася і ў характары Максіма; бацькаў і матчын пачаткі змагаліся ў істоце Максіма ўсё жыццё, але матчына спадчына звычайна перамагала. Таму Максім здаваўся заўсёды лагодным, супакоеным, разважлівым, стрыманым, тактоўным. Выбухі бацькавай палкасці, няроўнасці і нецярплінасці здараліся ў Максіма толькі зрэдку.

Максім меў ад прыроды вялікія здольнасці — выключную памяць, аналітычны розум, матэматычную логіку, глыбокую пачуццёвасць, багацце эмоцый, музычнасць; ён добра іграў на скрыпцы, балалайцы, жалейках, пяў, запамінаў мелодыі, народныя песні, дэкламаваў, апавядаў, быў імправізатарам, артыстам-аматарам, мастаком...

Максім вучыўся на «выдатна» ў Каморніцка-агранамічным вучылішчы ў Горы-Горках, рабіў дакладныя каморніцкія чарцяжы, меў каліграфічны почырк, быў кваліфікаваным спецыялістам-землеўпарадкавацелем. Але праца каморніка-агранома не падабалася Максіму, тым больш у час сталыпінскай зямельнай рэформы-хутарызацыі. Ды і ў каморніцка-агранамічнае вучылішча Максім залічыўся не па схільнасці інтарэсаў, а толькі таму, што з беднай сялянскай сям'і туды было лягчэй трапіць і вучыцца на стыпендыю.

Максім разумеў, што шлях на беларускі Парнас надта цяжкі і цяжкі. Галоўнай перашкодай на гэтым шляху былі не толькі матэрыяльныя недахопы і брак вольнага часу, але і недахопы ведаў, культуры. Таму набыццё навуковых ведаў шляхам самаадукацыі зрабілася для яго першачарговай патрэбай на доўгі час.

Задаволіць гэту патрэбу Максіму дапамаглі прыродныя здольнасці і такія характэрныя рысы яго асобы, як мэтанакіраванасць, цвёрдасць вырашэнняў, самадысцыплінаванасць, найвялікшая патрабавальнасць да сябе, нястомная працаздольнасць, сціпласць, пачуццё высокага абавязку перад народамі, роднымі.

Мэтанакіраванасць усяго жыцця Максіма была здзіўляючая; гэта — служэнне беларускай літаратуры, усёй істотай, усімі сіламі, усімі сродкамі, усім часам, усім жыццём.

Такой мэтанакіраванасці адпавядала і цвёрдасць вырашэнняў Максіма, яго самадысцыплінаванасць, жорсткая патрабавальнасць да сябе.

Усё гэта спрыяла нястомнай працаздольнасці Максіма:

ён мог працаваць па 12—16 гадзін у суткі, з невялічкімі перапынкамі для курэння.

Змест твора Максім прадумваў, абмяркоўваў, сам з сабою зараней; дык не дзіва, што арыгіналы яго, чарнавікі амаль не маюць правак... На сталае ў Максіма было чыста, акуратна. У час пісання ляжала добрая белая папера, шпытковага памеру, складзеная грудком (стопкай). Почырк у Максіма быў ясны, выразны, чытальны, нязменны праз многія гады.

Максім быў празмерна сціплым чалавекам. Усё зробленае ім, усё дасягнутае здавалася яму недастатковым. Заўсёды хацелася большага, лепшага. Пры перавыданні сваіх наасобных твораў, асабліва ў 1924—1928 гадах у Мінску, ён шматразова перарабляў іх.

...Пачуццё абавязку перад роднымі ніколі не пакідала Максіма. Ён ашчадзіў на самым неабходным, каб толькі паслаць крыху грошы бацькам на вёску. Адносіны Максіма да маці, бацькі, сястрычкі, жонкі, дзетак былі поўны пяшчоты і клопату. Максім быў для сваіх дзетак не толькі адданым бацькам, але і таленавітым педагогам, выхаватцелем. Узаемная любоў Максіма і родных была бязмежнай.

Максім быў жыццядарасным чалавекам, вясёлым, аптымістычным, але часамі поўным іроніі, скептыцызму, з'едлівасці, нават ціхага здзеку не столькі з другіх, колькі з сябе самога, як той Пісарэвіч».

* * *

Вернемся да думак, разваг маладога Гарэцкага пра беларускую літаратуру, пра яе стан, пра яе задачы, будучыню.

У 1914 г. стварае ён драматызаваную аповесць «Антон» і ў тым жа годзе друкуе свой артыкул «Думкі і развагі» (усё гэта пішацца яшчэ да пачатку імперыялістычнай вайны).

Драма «Антон»... Звычайная беларуская вёска, якой ведаў яе Гарэцкі, звычайныя сяляне, і жыццё звычайнае, вясковае. Але закранута яно ўжо і «цывілізацыяй», якую нясуць карчмары і скупшчыкі лесу. Пань тут вельмі нейкія анемічныя, як здані мінулага, але таксама не адваліліся яшчэ, смокчуць працоўны пот. У п'яніцы-лесніка Аўтуха, панскага паслугача і падлізы, ёсць сын Антон, вельмі ж дзіўны і ні на кога не падобны. Так, гэта той

Антон Жабон з суседняй вёскі Бель, які, «гукнуўшы дзяцей сваіх, хлопчыка і дзевачку пад прыдарожны крыж, зарэзаў касою сына і страшна зраніў сябе. Дзевачка ўцякла...». Так цытуецца ў драме Гарэцкага газета, якая быццам бы паведамляе пра здарэнне.

Выпадак гэты аўтару — маладому студэнту — стаў вядомым з сказаў сялян, якія, вядома, нямала гаварылі пра страшнае здарэнне ў той мясцовасці.

Спачатку быў факт, выпадак, размовы пра яго. Драма пісалася з задачай, з заданнем не проста перадаць жудасную гісторыю, не проста «твор» пра гэта напісаць, а каб разабрацца, зразумець: што ж адбылося, хто ён гэты, такі беларус-сялянін, і што яно значыць, што абяцае?..

Адразу ж адзначым, што Дастаеўскі моцна адчуваецца ў аўтарскім асэнсаванні рэальнай падзеі.

Сама ўжо спроба — ад факта ісці да глабальных абагульненняў аб цэлым народзе, аб нацыянальным характары, да сацыяльных прагнозаў, нават прароцтваў — гэта якраз манера, «замах» аўтара «Дзённіка пісьменніка», аўтара «Братоў Карамазовых», «Ідыёта»...

Драма так і пісалася, так і напісана: з клопатам, з імкненнем не толькі даць свае псіхалагічныя матывіроўкі здарэнню, стварыць жыццёвую сітуацыю і г. д., але і ўбачыць за гэтым, паказаць глабальныя зрухі ў грамадскім жыцці, нейкую новую «філасофію» дня і дзень заўтрашні...

Праз забойцу ўласных дзяцей?.. А Дастаеўскі ж вакол забойства бацькі пабудоваў эпапею рускага нацыянальнага характару — «Братоў Карамазовых»!

Трэба быць Дастаеўскім, каб на гэта адважыцца...

Вядома, так.

Але рызыкнуў і малады талент, таксама не баючыся, што «пакрыўдзіць» свой народ, бо ведаў пра сілу сваёй любові і павагі да яго, верыў у сур'ёзнасць і важкасць сваіх вывадаў. Ведаў, што калі жыццё такое, дык літаратура не павінна ўбок адводзіць вочы, трэба ў самім жыцці і адказы шукаць.

Мы нагадалі ўжо, што аўтар драмы «Антон» адразу буйным планам паказвае, як «капітал», гэты бандыт з вялікіх (еўрапейскіх) дарог, пачынае шнырыць і па лясных сцежках-дарожках Беларусі.

...Дык вось чаму забіў? Амаральнасць, зверствы, што заўсёды суправаджаюць «першапачатковае накапленне»...

Не, не будзем спяшацца. Гарэцкі, калі і бачыць тут,

паказвае сувязь паміж адным і другім, дык якраз адваротную.

Нежаданне саўдзельнічаць у тым, што робіцца і як робіцца на свеце,— вось што накіроўвае руку беларускага селяніна Антона на жудасную і бяссэнсавую расправу над самім жыццём. Гэта тая самая духоўнасць, якую Гарэцкі бачыць у селяніне, палемічна падкрэслівае ў сваіх артыкулах, у сваіх апавяданнях.

Духоўнасць?.. А на ўласных дзяцей руку падымае.

Вось тут якраз і была ўся складанасць мастацкай, ідэйнай задачы, на якую рызыкнуў малады аўтар: паказаць, як станоўчая наогул чалавечая якасць, нацыянальная рыса селяніна праяўляецца пакуль што ўродліва, дзіка, бесчалавечна...

Але катарсіс павінен быць жыццесцвярджальны — вось чаго хацеў, дабіваўся сваёй драмай і ў сваёй драме малады пісьменнік маладой літаратуры.

Мабыць, немагчымага дабіваўся?.. Але зноў жа не будзем спяшацца з вывадамі, зноў пачытаем саму драму.

«— А ты што за чалавек?

— Я не чалавек, я — пінчук».

Прыказка-прымаўка псеўдапаляшучкая, але Гарэцкі піша пра сваю Магілёўшчыну, і спрачаецца не за палешука толькі, а за беларуса, за селяніна беларускага наогул.

Як потым Іван Мележ будзе спрачацца. Але Мележ ужо «гістарычна» аспрэчвае такую крыўдную прымаўку ў сваёй «Палескай хроніцы», як бы кажучы: не толькі сёння няма (гэта цяпер кожны бачыць), але і ніколі не было ў той прымаўцы праўды!

Калі ж малады Максім Гарэцкі пачынаў пісаць, беларускім аўтарам з горкай заўзятасцю прыходзілася сцвярджаць тую элементарную праўду, што і мужык кахае, радуецца, ненавідзіць, гаруе, пакутуе, сумуе — і не як «пінчук», «паляшук» і яшчэ нешта нейкае там, а як **чалавек**.

Пра здарэнне ў вёсцы Бель магло быць напісана і нешта накшталт «Улады цемры». Бо сапраўды — векавая цемра, ідыятызм вясковага жыцця стаіць за тым забойствам.

Але гэтая праўда, калі б толькі ёю абмежаваўся беларускі аўтар, якраз бы і супала з крыўднай і карыслівай няпраўдай тых, хто прыдумаў: «палешукі, а не чалавекі!»

Беларускі аўтар павінен быў рабіць акцэнт на іншым

полюсе той жа праўды факта, праўды здарэння. І Максім Гарэцкі робіць гэты акцэнт.

Так, цемра, так, улада цемры — старой, з часоў прыгону, і новай, якую купцы-ліхвяры нясуць з капіталістычнага горада. І над усім — рэлігійнае цемрашальства.

Селянін Антон — увесь у гэтай цемры, і сам як бы з яе выйшаў, ёю сфармаваны. А свеціцца ў той цемры! Не штучным, чужым святлом рэлігійнага фанатызму, які авалодаў душой яго, а дзіўнай у тых умовах, нечаканай чысцінёй свеціцца і свеціць — бескампраміснай маральнасцю, духоўнасцю. Гэтая маральнасць, гэтая духоўнасць нарадзілася, узнялася з нейкіх нязнаных глыбінь народнага жыцця, народнага характару, але вакол-навокал вунь якое жыццё — п'янае, жорсткае, карыслівае — і чалавек паспешліва схаваў сябе за бога, у рэлігію схаваў.

Не ў самой рэлігіі селяніна Антона карэнні той духоўнасці, якую хоча паказаць і сцвердзіць аўтар. Рэлігія толькі захапіла і скіравала ў свае зручныя, вякамі выпрацаваныя формы і формулы «прыродную», «нацыянальную» схільнасць селяніна Антона «быць убаку» ад тых, хто рвецца з капылоў, каб не адстаць ад «паноў» — старых, новых... Так разумее, так і такім хоча бачыць свайго земляка дваццацігадовы аўтар з Малой Багацькаўкі. Не будзем адразу ж папракаць яго за ідэалізацыю «нацыянальнага характару». Бо была, ёсць спроба аналізаваць, разабрацца ў суровых, жорсткіх фактах жыцця, рэальнасці. Праўда, не пазбег пры гэтым аўтар спакусы празмерна шырокіх, глабальных вывадаў, фармуліровак. Як не пазбег гэтага нават Дастаеўскі, кажучы пра «безудержную», «карамазаўскую» прыроду рускага нацыянальнага характару.

Максім Гарэцкі дастаткова цвяроза глядзіць на свой народ, ён бачыць, што тая якасць «быць убаку» ад зла — не ўся праўда пра нацыянальны характар. Аўтух-халуі і панскі падліза Аўтух — гэта ж бацька Антона, гэта таксама праўда пра свой народ, выказаная пісьменнікам вельмі жорстка. Жыццё такім сфармавала Аўтуха, прыгон?.. Так, але ўсё ж сфармавала («А прыгоншчыны, сыноч, не хацеў бы спазнаць? Га... Усе мы панскія сабакі... Мала што забастоўшчыкі пайшлі хадзіць, дурата адна... Га... Камедзь!» — апраўдваецца Аўтух перад сынам і сабой).

А добрыя якасці Антона, яны таксама, бачыце, як дзі-

ка скіраваны, да чаго прывялі ў канчатковым выніку! Так што цвярозасці ў поглядзе на «нацыянальны характар» Максіму Гарэцкаму хапала.

Антон перш за ўсё бездапаможны ў сваім адмаўленні зла і ў сваім жаданні не быць «саўдзельнікам», «не памнажаць зло». Ён натура, схільная да самаразбурэння — у імя добра і дабраты.

«Антон (мімаволі слова-другое шэпча, а ўжо не чуе таго, што поп гаворыць далей, думкі яго пабеглі сваім шляхам). Чым я вінават, што бацька мой п'янствам сваім жыць сям'і ўсёй не дае? І чым бы вінаваты былі мае ўнукі, каб я п'янствам арашаў іхнае жыццё? Чым будуць вінаваты дзеткі мае, калі зародзяцца за грэх бацькоў сваіх малапаметнымі? Значыць, калі й навука так дайшла і бацюшка так даводзіць, значыць... як жа гэта? Нашто ж так бы даў бог? Бог бы так не сатварыў, не ўстанавіў бы парадку такога... Мусіць, тут яны ¹⁶ ўмяшаліся... Як гавораць, што і казу яны зрабілі. Адно што яна валілася, не хадзіла, пакуль бог не дунуў у яе... і тут, можа, яны як нашкодзілі?

Ды ці бог дапусціць да таго. Ці ж так можа быць, ці ж так патрэбна? Ой, што кажу? Грэх, грэх... А я бацьку прасіў, а я бацьку маліў, я худога слова яму не сказаў, а ён пад старасць яшчэ горш пачаў... У лесніках служыць... Людзём крыўду робіць... А хто з добрых людзей з ім у згодзе? А смяюцца толькі ўсе. А хто яго «панскім сабакам» не лаяў? А сваркі тэй, а слоў брудных, ды на старога... А за што мяне, сына свайго ядынага, не любіць, дурнем заве? А можа, і сапраўды я не поўнага вума, ды не ведаю сам таго? А дзе бацькаў розум? Людзі ў вочы яму насмешкі робяць, а ён на тое быццам і не ўважае; знявагі той як бы не цяміць... Божухна! Што йта з ім? А колькі ж разоў Домну крыўдзіў. За што? Ці вінавата яна, што заможныя браты адракліся яе? Нікога татка не любіць, злуе... Толькі па лесе са стрэльбай, як той воўк, як той чараўнік, адзін адным ад золак да познага цягаецца-бадзяецца... Абы б гарэлка! І ўсе п'юць, і ўсім клопату як бы няма, шчэ й з мяне кпінкі кпяць... І ніхто ўжо веры не мае; у каго паўчыцца, у каго рады папрасіць? А можа ж, і канец свету скоро, калі так? А можа, і памерці лепей скарэй, калі так? Няхай Мусіяш-Антыхрыст не здзекуецца, калі зыдзе» ¹⁷.

¹⁶ Нячысцікі.

¹⁷ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 349—350.

Ёсць у драме «Антон» своеасаблівы «Тэатральны раз'езд», своеасаблівая самарэцэнзія на факты і вобразы драмы. «Беларускі аўтар» слухае заўвагі і думкі «маскоўскага дэмакрата» і «польскага публіцыста» наконт беларускай літаратуры, яе шляхоў, перспектывы, з нечым згаджаецца, нешта аспрэчвае.

Правільныя думкі сваіх сяброў-апанентаў пра задачу маладой літаратуры: даваць адказы на «праклятае пытанне — што рабіць?» («польскі публіцыст») і пра тое, што «гэта будуць толькі словы і словы без жывога чалавека», а неабходна даць «тып новага чалавека» («маскоўскі дэмакрат») — усё гэта «беларускі аўтар» прымае, з усім гэтым згаджаецца, ды толькі ў яго ёсць ужо і нейкія свае, больш канкрэтныя меркаванні наконт шляхоў і будучыні беларускай літаратуры. Бо ён зыходзіць з ведання народнага жыцця, народных тыпаў... Агульныя словы, агульныя пажаданні тут мала значаць. «Беларускі аўтар» націск пачынае рабіць на сваё разуменне нацыянальнага характару беларускага селяніна, самой гісторыі беларускага народа.

«А народ мой — народ-паэт, народ-лірнік, народ, каторы ў гістарычным жыцці сваім заўсёды больш схіляўся к патрэбам душы, чымся к патрэбам цела. Сілай духу свайго ён уладаў над крэпкімі і страшнымі ваякамі — літоўцамі, што заваявалі яго фізічна...» «Цяпер у майго народа крызіс: старыя багі струпехлі, а новых... новыя мала ведамы... і сусветна новыя багі, багі цела, багі, што даюць ці могуць даць поўнае задавальненне толькі целу, гэтыя багі не надта падабаюцца беларусу...» «Трэба шукаць прычыну крызісу, бо п'янства, непісьменнасць, бяднота — усё гэта абставіны крызісу... А мы шукаем прычыны»¹⁸.

Гутарка ўжо верціцца вакол «газетнага паведамлення» пра селяніна, які... (Пераказваецца выпадак, што якраз і лёг у аснову драмы «Антон»).

Беларускі аўтар. Паны, паны, вы не кіраваліся зразумець і вам незразумела... А чаму ж мне, беларусу, і беларусу-рабынічу, бо бацька мой служыў прыгон, чаму мне саўсім па духу і зразумела як месіянства польскага народа, так і кіраванне да бога і цуда народа рускага па Дастаеўскаму, і гэтыя стараверы, і сектанты, духаборы і далей, і далей»¹⁹.

¹⁸ Гарэцкі М., т. 1, с. 405.

¹⁹ Там жа, т. 1, с. 405—406.

Гучыць гэта трохі раўніва: вы, вашы літаратуры вунь як далёка і глыбока ў душы чалавека, народа свайго шукаюць і знаходзяць вытокі і матывы паводзін, канфліктаў, крызісаў! На такой глебе, на такой аснове можна і надзённае рашаць, не спрашчаючы. А нашай маладой літаратуры тую справу «заглыблення» яшчэ трэба прарабіць, не абмяжоўваючы сябе патрэбамі аднаго дня. І «што рабіць?» і «новы чалавек» — усё гэта важна, патрэбна. Але пры гэтым маладой літаратуры нельга забываць пра ўсю глыбіню гісторыі і чалавечую складанасць...

І вось тут паяўляецца яшчэ адзін апанент, здаецца, галоўны — якога, аднак, аўтар не называе, а толькі мае на ўвазе.

Той апанент, з якім ён палемізуе ў сваіх першых артыкулах 1913—1914 гг. ці які раптам узнікае крыху пазней — у дзённікавых франтавых запісках:

«Ішоў на батарэю і па дарозе думаў: ці прыйдзе той час, што не будзе імперыялізму, нацыянальнага ўціску, багатых і бедных, сытых і галодных, цёплых і сцюдзёных, не будзе салдат, вайскавай службы, вайны? Калі наступіць гэты залаты век? Эх, вецер, вецер! Сцюдзёна, браце, жыць на свеце! Нашто і за што гадуем мы тут «звяроў»? Праклятыя казюлькі, на якую хваробу стварыла вас «разумная» прырода? Наіўнае пытанне! І Лебедзеў — казюлька, і я — казюлька, і ўсе мы — казюлькі. І тыя нашы заўзятыя «свядомыя» беларусы, якія заўсёды вытыкалі мне падобныя развагі як слабасць духу, нягожую для праўдзівага адраджэнца-рэвалюцыянера, і яны самі — казюлькі...»²⁰

У падкрэсленых намі словах выразна гучыць інтанацыя зацятых спрэчак са «свядомымі» беларусамі — якраз пра паглыбленне ў «праклятыя пытанні» чалавечага жыцця-быцця.

Іменна да «сваіх», да беларускіх «дэмакратаў», «публіцыстаў», звяртае «беларускі аўтар» вось гэтыя свае словы-перакананні:

«У сусветнай літаратуры творы, у каторых паказваліся аднаму якому грамадзянству новыя шляхі жыцця, новыя заданні, такія творы больш, чым другія, дачасна і скора забываюцца новымі пакаленнямі. Але значэнне такіх тво-

²⁰ Гарэцкі М., т. 2, с. 180—181.

раў, што казаць, аграмаднае, і калі ў іх уплесці агульна-чалавечыя пытанні, яны не скоро патрапяць у Лету.

Маскоўскі дэмакрат. Да чаго вы гэта?

Беларускі аўтар. Так... паміж іншага...»²¹

«Паміж іншага» рэпліка ў бок апанентаў, якія не названы, але дзеля якіх і ўся гаворка распачата.

У артыкуле «Думкі і развагі» Максім Гарэцкі гэтыя ж думкі фармулюе ўжо як заклік да самой літаратуры беларускай:

«...А куды ж ісці ў творчасці нашым пісьменнікам.

Шлях мастацкі? Шлях карысны — жыццёвы? Пісаць жыццё, якое ёсць ясна? Паказаць, якім магло б быць? Якім павінна быць?

Ці не мастацкая праўдзівашнасць — найлепшая дарога літаратуры нашай?

І ці не даволі засыпацца разнаколерным канфэці з вершыкаў, дробных малюнкаў.

Ці не пара нашым пісьменнікам напісаць што даў-жэйшае?

...Прозы, прозы, добрай, мастацкай прозы беларускай дайце нам!

Каб на сталае ў нас, каля тоўстай кніжкі вершаў «Шляхам жыцця» ляжала б не танейшая кніжка прыгожай прозы»²².

* * *

Дык якога селяніна, беларуса, чалавека адкрывае сабе і свету Максім Гарэцкі, пішучы свае апавяданні?

Не будзем шмат гаварыць пра ласку і замілаванасць да людзей з народа, так характэрных для беларускай рэвалюцыйна-дэмакратычнай літаратуры пачатку ХХ стагоддзя, а затым — для савецкіх пісьменнікаў 20—30-х гг., блізкіх усё той жа традыцыі, — як Кузьма Чорны. Гэта пачуцце заўсёды пануе і ў творах Максіма Гарэцкага. Бачыць ён «свайго селяніна» ва ўсёй рэальнасці яго стану, побыту, з усім тым векавым, звычайным і неўладкаваным, што характарызавала небагатую Багацькаўку ці іншыя беларускія вёскі.

Замалёўкі «Нявесткі сварацца», «Дурная галава»,

²² *Гарэцкі М.* Думкі і развагі. — Велікодная пісанка, 1914, с. 53.

²¹ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 407.

«Злосць», апавяданне «Зіма» — характэрны прыклад «мастацкай карэспандэнцыі» ў аднас новага чытача новай беларускай літаратуры, з маўклівым горкім запытаннем: «А хіба ў вас не так было, ёсць?»

З горыччу сына той самай, такой самай вёскі піша аўтар пра беднае, непісьменнае, нецікавае, з гарэлкай, сваркамі жыццё.

«— А дзе нож? — спыталася маладзейшая нявестка ў старэйшае, прыхінуўшыся да стала і ўзяўшы за краец хлеба.

«Жаруць як не ў сваё,— падумала старэйшая нявестка,— дзяцей маіх аб'ядаюць».

І сказала з брахлівасцю ў голасе:

— Нажыхі пайшоў шукаць... Вяселле будзе.

Маладзейшай зрабілася крыўдна.

— Што твой язык — што сабачы, што ты скажаш, то сабака вякае,— усё роўна! — засварылася яна так, як сварца старыя бабы.

— Во сыплеш! — здзівілася тады старэйшая.— Во сыплеш, каб табе язык твой скуллем абсыпала»²³.

Дачка пісьменніка Галіна Максімаўна ўспамінае, як у Багацькаўцы (ужо ў 1936 г.) дзяўчаты і яна з імі разгневалі нечым суседку «старую Домну», і тая паказала ўсёй вуліцы, «як сварца старыя бабы».

Бацька (потым яна заўважыла) выйшаў з хаты, каб паўшчуваць сваю ўжо даволі дарослую дачку, але пачуў, як па-майстэрску баба сыпле праклёны, як пляце і сплятае іх — не вытрымала душа вяскоўца і пісьменніка: выхапіў кніжачку і, затуліўшыся ля хлева, пачаў запісваць праклёны, што сыпаліся на галаву яго любай дачкі...

Не толькі з горыччу, але і «са смакам» слухае і піша, перадае шмат што ў жыцці, у норавых старой беларускай вёскі Максім Гарэцкі. Бо ведае ён сваіх людзей — і такіх і гэтых. Бо рантам выблісне скупое сонца, і нечаканымі фарбамі ўспыхне нядаўна шэры, сумны краявід... Як у гэтым вась апавяданні — «Зіма». Жывуць людзі ліха ведае як: дзеці, куры, свінні, тузаніна, сварка бясконца, праца, клопат — суцэльная калатнеча ў хаце.

«А кы-ыш! Мам, зірні-тка ты, усе куры з падпечча вылезлі.

— Мая лялька! Мая лялька!

²³ Гарэцкі М., т. 1, с. 332.

— Ай, каб ты здох!
— Не бі-іся!
— Хру, хру, хру... Чух-чух, чух!..
— Куд-куд-ку-дак!
— Ціху! Мурзатыя, вапра ўпудзіце. Трасца таму настаўніку, як ён вас у школу не ўзяў: хоць бы троху спакой быў. «Позна прывялі...» Да настаўніц бегаць табе не позна, хоць бы скрозь ноч. А ты, Варка, хлабасцінаю не махай: певень шыбу высадзіць. Узляцеў куды, пракляты...

— А кыш, кыш!
— Стой, стой, дзеўка, не гані! — схапілася маладзіца.
— Брак!
— А божачка ты мой міласцівы, — захныкала старая, — ізноў пабілі міску, новую міску. Няхай бы вы сабе галовачкі пабілі. І ты ж тут, матуля, сядзіш, нічога не бачыш. Ці напрудзеш ты сабе кашулечку на той свет ці не. Ай, даўно я тры капейкі аддала за міску, каб вы сваё здаровейка аддалі.

— Чух, чух! Хру-хру!..
— А, мамачка, не буду! А, родная, не буду. А баліць, баліць! — безнадзейна загаласіла дзяўчынка.
— Ганіце вы хоць вапра, ці што. А-а, божухна, за што караеш? — бедаваў стары»²⁴.

Кіпіць тут усё — вось-вось некага ашпарыць. Дастанецца, мабыць, і мужыкам, «гаспадарам», што сабраліся ў адной хаце і заняліся мужчынскай справай: гуляюць у карты. Тут страсці таксама закіпаюць — не капеечныя, хоць гульня на капейкі.

«— Пад тваю цёмную, — сухім голасам сказаў Валента Івану, зірнуўшы на яго шпаркім цішком, і забарабаниў кіпцямі па стальніцы, каб не так заўважылі, што рукі яго тыхаюць».

«— Чым жа ён пабіў? Разумны вы дужа, — пачаў перакідаць карты Валента.

— Як чым? Ніжнікам казырным...

— Ніжнікам казыльным, — запаліўся крывёю Валента...

Спрэчка зацягнулася. Паважанейшыя гульцы маўчалі, не кажучы ні ў той бок, ні ў той. Усе не любілі Валенту за яго розум, радаваліся яго абмыцы...»

Цэлы свет тут — сімпатый, антыпатый, злосці, сквап-

²⁴ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 176—177.

насці, зайздрасці, ганарлівасці, «мясцовага» гумару. Самапаглыблена, з пачуццём уласнай годнасці мужчыны вяскоўцы заняты справай — убаку ад піску дзяцей і парасят. І тут здарылася нечаканае: быццам шаравая маланка ўляцела ў хату...

«На тую часіну ў хату ўскочыла Куліна Іваніха і шпарка падбегла да стала.

— Каб ты свету божага не ўбачыў, як, апрача картаў, нічога не бачыш. Каб ты з услона не злез, як ты з-за іх не вылазіш, удвору не ідзеш. Гультай ты, каб табе, каб ты, га-го-го,— як з торбы гарох, пасыпала яна.

Мужык як торчма не зляцеў з зэдліка. Грошы з кону апынуліся ў Валентавай кішэні, а падраны Кулінаю храсценны хлап разляцеўся па сталу і пад загнет. Выйшла нешта надзвычайнае для ўсіх.

Паказаўшы такую расправу, баба на момант сама здзівілася сваёй рызыцы, ды не марудзіла, пакуль не прыйшоў паварот фартуны.

— Удвору ідзі, машэльнік! — крыкнула яна ў парозе і так ляпнула дзвярмі, што аж шыбы задрыжэлі.

Гульцы позна шчупянуліся.

— Ну, каб, барані бог, мне такая жонка: я ж бы яе вывухрыў, па век жыцця закаялася б такія фокусы рабіць,— сказаў спакайнейшы нехта.

А гульня збунтавалася...»²⁵

А потым тых жа людзей мы бачым у іншых абставінах, за іншым заняткам, з іншымі выразамі на тварах, з іншымі словамі на вуснах.

Вясковае вяселле! — і раптам за тымі ж жанчынамі, тымі ж сялянамі, бачыцца нешта іншае, большае, тое, што называюць народам.

«Вясельныя паяджане занялі поўны двор. Хрупалі сена коні, бразгаючы званочкамі і балабонцамі. Туды і адтуль хадзілі людзі са смехам і жартамі, шнырхалі пад нагамі дзеці, кідаючы снежкамі, і лунаў вясельны гоман. А ў хаце ігралі скрыпкі і бубнелі бубны, пяялі і гурчэлі гулёбнікі, клумілі-гаварылі хмельныя госцікі.

— Даруйце, даруйце княгіню маладую! — на ўсю сілу грывеў высёлы дзед Пятрок. Ён быў узят за свата і троху ўпіўся. А ганарыста высока махаў кружэлачкай, абверчанай у белую хусцінку, на якую клалі падарункі.

²⁵ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 179.

Музыкі йгралі адну з лепшых беларускіх полек, і ўсё ў хаце хадыром хадзіла. Валента, важны, быццам і не п'яны, з адлігаю ў сэрцы, памагаў музыкам: шырока раскірэчыўшы ногі перад скамарохамі, ён басаваў, ён двума пруюікамі з лучыны барабаніў у такт па струнах»²⁶.

«Пакуль ішла ў іх размова, да кругу штурхалася сярод людзей Петрачыха, цягнучы за рукаў сваю маўклівую нявестку.

— Пойдзем, пойдзем, мая рыбухна! Разам працуем, разам паскачам. Няхай палюбуюцца добрыя людзі, як мы гуляем.

І пусцілася старая задам, скачучы як сарока: пляскала ў ладкі і вясёлымі вочкамі пільна ўглядалася ў маладуху, а тая, падхапіўшы крайчык свайго хвартуха, а другою рукою плаўна махаючы ля галавы, плыла за свякроваю з ледзь прыкметнаю ўсмешкаю, у якой паўсёдная ціхая пакута ішла цяпер на спатканне весялосці і паддавалася ёй.

Старая запяяла старым, дрыжачым і ласкавым голасам:

Ты, нявестачка,
Ты — любёдачка!..

А маладуха зараз падхапіла:

Матка ж мая старэнькая,
Як галубка сівенькая!

І ўсе былі здзіўлены, што ў гэтае ціхае і маўклівае Петраковае нявесткі такі чысты і звонкі голас»²⁷.

* * *

Ужо для ранняй творчасці Максіма Гарэцкага характэрна тое, што мы бачым і ў іншых класікаў беларускай літаратуры — у творах Купалы, Коласа, Багдановіча. Яны ўмеюць бачыць святло ў цемры, бачыць духоўную моц, маральную сілу прыгнечанага люду.

Але кожны глядзіць і паказвае па-свойму.

Янка Купала — з абавязковай дыстанцыі, гістарычнай, рамантычнай («Гуслія», «Бандароўна», «Яна і я»).

Якуб Колас, наадварот, так набліжае да сябе і да чытача сам побыт селяніна, кожны яго клопат і кожную радасць яго, што і далёкае робіцца блізкім, сагрэта жывым

²⁶ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 186.

²⁷ Там жа, с. 189.

чалавечым цяплом. І тады «нізкае» робіцца высокім, паэтычным, духоўна прасветленым.

А Максім Багдановіч яшчэ і самой формай верша, паэмы, клапатліва культурнай і ў той жа час жывой, новай (бо сама спроба на беларускай, на «мужычай» мове так «культурна» пісаць — наватарства), падкрэслівае духоўную глыбіню, змястоўнасць, багацце таго жыццёвага матэрыялу, з якім ён мае справу.

Максім Гарэцкі таксама па-свойму выяўляе, раскрывае духоўную змястоўнасць жыцця беларускага селяніна. І ў розных творах па-рознаму. Але робіць гэта настойліва — праз усё сваё творчае жыццё.

Дзіўна, нечакана і цікава, што ранні Гарэцкі шукае і паказвае духоўную глыбіню жыцця селяніна ў тым, што здавалася б, супроцьлеглае духоўнасці — у забабонах, у цёмных паданнях вясковага жыцця і г. д. «Таёмнае», «патаёмнае» — надзвычай прыцягальнае для маладога Гарэцкага слова і паняцце, калі ён піша пра вёску, селяніна.

Ужо Багушэвіч паказаў беларускай літаратуры гэты, такі шлях: не абыходзіць сваёй увагай усю рэальную і жорсткую праўду жыцця абрабаванага панамі і гісторыяй беларускага селяніна, умець у «беднасці» ўбачыць «багацце» — духоўнае, маральнае.

А тым больш, калі на дварэ ўжо ХХ стагоддзе, калі беларуская літаратура смела пачынае падключацца да чалавеказнаўчага вопыту Гогаля, Дастаеўскага, Талстога, а тут яшчэ маладая смелая ўпэўненасць сына вёскі, што ён ведае пра селяніна і такое, чаго літаратура не заўважала, што абыходзіла ці не так бачыла...

З апавядання ў апавяданне Максіма Гарэцкага ў 1912—1914 гады пераходзіць матыў «патаемнага». Што ж здаецца мужыку «патаемным», што прыцягвае яго ўвагу, фантазію, будзяхы страх, але таксама і пачуцці куды больш высокія?.. І чаму так уважліва і нават з захапленнем фіксуе ўсякую «д'ябалшчыну» лірычна настроены, добра начытаны студэнт — персанаж, за якім мы лёгка пазнаем аўтара?

Можа, таму толькі, што ўсё гэта «народнае», што тут — «роднае карэнне», што «сваё», «блізкае»? Маўляў, цэпра, «д'ябалшчына», але наша, беларуская!

Занадта блізка ведае, бачыў, на сабе адчуў Максім Гарэцкі ўвесь ідыятызм непісьменнага, п'янага жыцця,

каб ідэалізаваць яго. Для яго якраз іншае характэрна — тое практычнае асветніцтва, якім сялянскі сын хацеў бы аддзячыць вёску, што паслала яго «наперад», «у навуку».

І разам з тым — такая паэтызацыя «патаемнага», за якім часта — звычайныя забабоны. Як гэта зразумець, растлумачыць?

У драме «Антон» селянін Кузьма апавядае пра свае спрэчкі са старым папам:

«Кузьма. Я вазіў яго на сваіх коні, калі трэба куды далёка. Вып'ем, бывала, мы — любіў, няхай свят ляжыць, — едзем ды зюкаем: «Скажыце вы мне, бацюшка, — пачынаю, — ці праўда гэта, што мертвяцы па начах хадзіць могуць, чараўнікі... гэта ёсць... Ці можа быць, каб гэта праўда?» Пасмяецца ён: «Гу-гу, гу... — грубы голас меў, — недапека ты, брат Кузьма! Пяклі цябе, ды недапяклі... А нашто табе тое ведаць? Ці хлеба дзецям тваім з таго прыбавіцца? Калі я, ацец твой духоўны, баюся і жахаюся знаць пра ўсё, тым горш табе, мужыку, гэта непатрэбна... Гу-гу-гу... Недапека ты, Кузьма!» Разумны поп быў, дарма што ніў. Цяперашні маўчыць усё, хто яго ведае, што ў думках мае, не патрапіш і слова яму сказаць, з гаворкі мала чаго ўцяміш... А нябожчык разумны быў, ой разумны! Ён табе нізашто не скажа, чаго не можна... А то б мала-мальскага захацеў дапытацца наш брат пра набажэнства ці пра чорныя кнігі. Яны знаюць, усё знаюць, а мужыку не скажучь...»²⁸

«Ці хлеба дзецям тваім з таго прыбавіцца?» — дзівіцца стары бацюшка з селяніна, з яго настойлівых думак і запытанняў. У апавяданні «Роднае карэнне» студэнт Архіп, наслухаўшыся розных вясковых гісторый, «патаемных» і «невывучальных», думае не столькі пра прыроду тых самых падзей і гісторый, колькі зноў жа пра склад мыслення селяніна, мужыка. Здавалася б, пра хлеб селяніну думаць ды пра нешта больш «практычнае», дык не, клопаты і фантазія яго вышэй сігаюць!

«І то яшчэ дзіва: няхай бы людзі далікатныя, чуткія, не запрацаваныя ад цяжкае працы, няхай бы яны гібелі ад гэтай мукі; дык не, дык жа народ просты, народ, каторага лаюць «цёмным», чаго ён, гэты шэры, аднатонны народ, па глухіх кутках, у лясах сваіх, сярод балот і пнёў, чаму ён мучыўся і мучыцца ад тэй жа болькі»²⁹.

²⁸ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 353—354.

²⁹ Там жа, с. 34.

Колькі на свеце фальклорных паданняў і (на іх аснове) літаратурных твораў пра тое, як чалавек аддае душу чорту, каб мець за гэта нейкую для сябе карысць: грошы, багацце, уладу, новую маладосць, каханне...

Максім Гарэцкі, прыглядаючыся да беларускага селяніна (зблізку прыглядаючыся, але і скрозь «павелічальнае шкло» твораў, ідэй, герояў Гогаля і Дастаеўскага таксама), адкрывае для беларускай літаратуры зусім іншую, новую праўду народнага жыцця і чалавечых паводзін.

Людзі рызыкаюць душой (бо вераць жа ў «рай і пекла») дзеля адной толькі страсці і «выгады», «карысці»: каб вырашыць для сябе загадку быцця, зразумець «што яно?» («...як нячысцікам душу прадаць, каб толькі спытацца нешта») ³⁰.

У апавяданні «Дурны настаўнік», напісаным ужо ў 1921 г., сялянскі сын, настаўнік, у якім адукацыя толькі ўзмацніла гэтае (па Гарэцкаму) сялянскае, народнае, амаль дзіцячае і вельмі маральнае імкненне «жыць ведаючы, а не як жывёліна», гатовы зрабіць нешта самае страшнае для чалавека, які выхаваны на рэлігійных абрадах, каб толькі пераканацца, «ці ёсць што, ці няма».

«— А хіба ж кожны ведае,— казалі тады ў нас людзі,— чаму ў іншага лесніка хоць якая выгодная стрэльба лучае ў лёт самую шпаркую птушку? Або чаму самы бедны гарапашнік ані з тога, ані з сёга раптам робіцца багатыром на ўсю акругу?»

— Таму так робіцца,— казалі яны тое, што чулі ад сваіх бацькоў і ад дзядоў,— таму, што гэtki-то д'ябальскі паслужнік, калі прычашчаецца, дык пакіне кашку ў роце, выйме з рота ў хустачку і схвае; потым, выбраўшы цёмную часіну, ідзе ў самыя глухія нетры, прывяжа кашку на асінавым суку і стрэліць...

— А як толькі ён, гэtki акаянны, складзецца стрэльбаю, дык разам асвеціцца яму ўся чыста пушча няземным, як бы ад вялізнае маланкі, ці як бы сонца шухне яму з неба ў вочы такім святлом, сціхне зямелька, панікнуць і застыгнуць ад жудасці дрэвы, павалаяцца і прылігнуць без дыхання травы, і здасца яму: вісіць распнуты на крыжы, раны точацца свежаю крывёю, а з вачэй капаюць жалкія слёзы...

— З другога на гэтым месцы і дух вон, а другі, карэ-

³⁰ Гарэцкі М. Што яно? — Выбраныя творы, т. 1, с. 68.

лы, стрэліць — і тады мае на паслугах усю нячыстую сілу...»³¹

І чалавек пайшоў у лес — зрабіць так. Каб зусім не верыў, не пайшоў бы правяраць, «ці ёсць што?».

«Што я вытвараю? Прыгожы забабон зрабіў сабе нейкаю хваробаю! Хто робіць дослед, рэжучы на кавалкі чалавечы труп або слепячы вочы мікраскопам, а я сяджу, як дурань пад дрыжачаю асінаю... Хто робіць дослед дзеля навукі, а я — каб пахваліцца, што не збаяўся страху і мне нічога не здалася...»³²

«Таёмнае» зноў і зноў прыцягвае да сябе думку і фантазію селяніна, сялянскіх дзяцей і аднаго з іх — самога аўтара. Бо «не адным хлебам» чалавек жыве. Бо хочацца ведаць, «што яно?» і «нашто ўсё?». Бо за вёскай, за сялянскім жыццём стаіць глыбокая гісторыя — гісторыя цэлага краю, народа. Курганы, легенды — гэта ж таксама «таёмнае».

Як «Беларускі аўтар» у драме «Антон», з верай у будучыню працоўнага народа, кажа:

«Дзеля цела ў жыцці ён дабіваўся хлеба штодзённага, а дзеля душы ён шукаў і шукаў без канца і стварыў цікавейшую гісторыю, багатую не заваяваннямі другіх народаў, а заваяваннямі духу, заваяваннямі ў вывучэнні самога сябе...»³³

* * *

«Тэрмін службы для вальнапісных пачынаўся ў рускім войску 1 ліпеня. Дык у самым канцы чэрвеня 1914 года ехаў я ў бязлюдным вагоне трэцяга класа па знямелых ад пякоты і пылу і такіх убогіх жмудскіх палях у N-скую артылерыйскую брыгаду, што кватаравала ў глухім і невядомым мястэчку недалёчка ад нямецкае граніцы»³⁴.

Так пачынае «Запіскі салдата 2-й батарэі N-скай артылерыйскай брыгады Лявона Задумы» Максiм Гарэцкі — дакументальныя запіскі «На імперыялістычнай вайне».

І можаце быць упэўнены, што так і было ўсё, так і пачыналася ў самога Гарэцкага: ехаў «у самым канцы чэр-

³¹ Гарэцкі М., т. 1, с. 133—134.

³² Там жа, с. 135.

³³ Там жа, с. 405—406.

³⁴ Там жа, т. 2, с. 121.

веня» і глядзеў на «ўбогія літоўскія палі, і была спякота»...

На здзіўленне дакладна ўсё запісваў заўсёды Максім Гарэцкі — нават калі па памяці пісаў. А там, дзе мог быць дакладным да канца, рабіў гэта з асаблівым нават «смакам». Факт, рэальная падзея, дакладная фразы, лік, дата — усё гэта запісвалася Максімам Гарэцкім так, быццам загадзя адчуваў пісьменнік эстэтычную радасць ад факта, які паступова стане гісторыяй і, адфактураны часам, набудзе раптам эстэтычнае гучанне.

Максіму Гарэцкаму ў вышэйшай ступені ўласціва было прыроднае пачуццё майстра, які бачыць гліну яшчэ ў кар'еры, глядзіць на яе, расцірае ў пальцах і адчувае ўжо і форму, і фактуру, і гарэлы пах, і гук, і лёгкі цяжар гатовай мастацкай рэчы...

І вось дзякуючы гэтай творчай радасці, творчай актыўнасці на стадыі, якую звычайна называюць «збіраннем матэрыялу», — дзякуючы гэтай якасці таленту Гарэцкага мы маем мастацкія творы «На імперыялістычнай вайне» і «Камароўская хроніка». Мастацкія, хоць сам пісьменнік спачатку (і доўгі ж час!) лічыў і тое і другое — усяго толькі «матэрыялам» да будучага літаратурнага твора.

Запіскі «На імперыялістычнай вайне» датуюцца аўтарам 1914—1919 гадамі (у «Храналогіі маіх твораў»). Асобнай кніжкай яны надрукаваны ўжо пасля рэвалюцыі, пасля вызвалення М. Гарэцкага з польскай турмы і пераезду (у 1923 г.) з Вільні ў Мінск.

Друкаваліся дзённікавыя запіскі «Лявона Задумы» спачатку ў «Польмі» (урыўкі), затым — асобнай кніжкай (у 1926 г.). Нешта дапісвалася, «пераманціравалася», матэрыял разбіваўся на раздзелы (шліфаваўся і дапрацоўваўся твор і ў 1928 г., калі Гарэцкі рыхтаваў новае выданне), але гэта — усё тыя ж «запіскі», якія ў агопе, перад боем, пасля бою накідваў вальнапісны салдат 2-й батарэі... Прайшоў час, і дзённікавы «матэрыял» застыў у быццам бы выпадковых, але нечакана мастацкіх крышталях, формах. Прыйшлося толькі нешта пераставіць, трохі дадаць, трохі падшліфаваць.

* * *

«Ваенныя запіскі» М. Гарэцкага крытыка 20-х гг. справядліва паставіла вельмі высокая — побач з гумані-

стычным еўрапейскім раманам аб першай сусветнай вайне — «Агонь» А. Барбюса, «Чалавек добры» Л. Франка (гл. «Маладняк», № 9 за 1926 год, «Полымя» № 6 за 1926 год).

А для самога М. Гарэцкага гэта ўсё яшчэ быў «матэрыял» да нечага больш закончанага, больш «літаратурнага», эпапейнага. Збіраючы, рыхтуючы матэрыял да «Камароўскай хронікі» — галоўнай кнігі свайго жыцця, — М. Гарэцкі ўжо ў 30-я гады паказаў, абазначыў месца, куды запіскі «На імперыялістычнай вайне» ўвальюцца як частка, увойдуць як «матэрыял».

Пачалася вайна, і з гэтага часу жыццё, гісторыя вялізнай, «сусветнай» хваляй адарвалі каморніка Гарэцкага, пісьменніка Гарэцкага ад бацькоўскага парога і кінулі далёка, а затым усё далей і далей — спачатку ў акопы, у шпіталі, затым у белапольскую турму, як «бальшавіцкага агента», а далей — у калатнечу «літаратурнага жыцця», як яго разумеў Бэндэ і да яго падобныя, а затым — за межы Беларусі (у Вятку, у калужскую Пясочню)... Былі перыяды, калі ён мог пісаць спакойна, уважліва, удумліва, — гэта пасля ранення, у гжацкім шпіталі і на папраўцы, калі прыехаў ў Багацькаўку. І калі лячыўся ў Жалезнаводску. І яшчэ — пасля Вільні, перабраўшыся ў Мінск, калі дапрацаваў і перапрацаваў свае раннія творы і «запіскі», збіраў, запісваў народныя песні, фальклор, перарабляў сваю віленскую «Гісторыю беларускай літаратуры».

Ды не шмат часу на такую спакойную працу падараваў яму лёс.

Многае, а можа, і галоўнае, пісалася, занатоўвалася паміж пагрозліва высокімі хвалямі падзей, што кідалі яго жорстка, бязлітасна і гналі некуды на апошнія каменні, рыфы...

Гаўрыла Іванавіч Гарэцкі ў лісце да аўтара гэтай працы так вызначае галоўныя даты і перыяды-кругабегі ў творчым жыцці Максіма Гарэцкага:

«У напісанні Максімам мастацкіх твораў наглядаецца пэўная перыядычнасць, абумоўленая біяграфічнымі зменамі. Можна было б вылучыць такія кругабегі ў мастацкай творчасці Максіма: Горацкі першы (1912—1913 гг.); Віленскі першы (1913—1914 гг.); часу імперыялістычнай вайны (1914—1917 гг.); пачатку Кастрычніцкай рэвалюцыі (1917—1919 гг.); Віленскі другі (1919—1923 гг.);

Мінскі першы (1923—1926 гг.); Горацкі другі (1926—1928 гг.); Мінскі другі (1928—1930 гг.); Вяцка-Кіраўскі (1931—1935 гг.); Пясочынска-Кіраўскі (1935—1937 гг.)».

Дакументаліст па таленту, па ўменню бачыць, цаніць факт, рэальную падзею, М. Гарэцкі аказаўся «дакументалістам» і па пісьменніцкаму лёсу, да чаго, вядома, не імкнуўся. Многае засталася неапрацаваным, не стала аповесцю, раманам, а дайшло да нас як запіскі, дзённік, матэрыял да эпапеі, як дакументальны матэрыял — бо так распарадзіўся час.

Літаратура, мастацтва бязлітасныя да чалавека, які звязвае з імі свой лёс, бо забіраюць яго цалкам, усяго, а калі выявіцца, што няма чаго выціснуць з яго, дык, як што пустое, — выкідаюць без жалю і больш нават не азіраюцца на яго.

Затое ж яны, можа, як нішто іншае, і ўдзячныя, калі ў чалавеку было, ёсць штосьці сапраўднае — талент, сумленне.

Адзін вершык застаўся ад Паўлюка Багрыма — па-дзіцячаму просценькі, але таленавіта шчыры і журботны: «Зайграй, зайграй, хлопча малы» — і гэтага дастаткова, каб быў, застаўся паэт Баграм.

Здавалася б, жыццё, лёс не далі Максіму Гарэцкаму, не дазволілі напісаць так, як ён збіраўся, мог, «Камароўскую хроніку» — галоўны твор яго. Напісаць эпапею народнага жыцця. І многае іншае засталася ў накідах, як матэрыял, дакумент.

Але талент, сумленнасць, самаадданасць мастака, што пісаў, тварыў, нягледзячы ні на што, да апошняй хвіліны і ў тых формах, якія былі магчымы, — гэта не прапала, такое не прападае без знаку.

Міжвольны, можна сказаць, трагічны дакументалізм «Камароўскай хронікі» праз шмат год вунь як выдатна «стыкаваўся» ў прасторах часу з дакументалізмам сучаснай нашай літаратуры. Літаратура раптам аддзячыла за талент і сумленнасць такім вось спосабам. Дарэчы, не рэдкая, а наадварот, дужа частая гэта з'ява, калі ўласная бяда паварочваецца раптам знаходкай і здабыткам для пісьменніка, для літаратуры.

Ці напісаў бы Кампанела «Горад Сонца», калі б не тая праклятая, амаль пажыццёвая, турма інквізітараў? І ці чыталі б мы «Запіскі з Мёртвага дома», «Злачынства і па-

каранне», «Ідыёт», калі б Дастаеўскі не стаяў на эшафоце, не прайшоў праз катаргу?..

Літаратура бязлітасная — да бесталаннасці і да тых, хто расцярушвае талент на дробязі і дзеля карысці.

Яна ж на дзіва шчодрая, удзячная, апшадная яна — да самаадданага, сумленнага таленту! Вяртае часам нават тое, што лёс, што бяда-гора адбіраюць у мастака.

* * *

...Да таго, як пайшоў у армію («сам» пайшоў, не чакаючы абвесткі, бо ў «вальнапісных» служба карацей была), Максім Гарэцкі ўжо шмат не толькі пісаў (карэспандэнцыі ў «Нашу ніву», апазданні), але і запісваў. Ужо збіраў матэрыял, які аказаўся пачаткам будучай «Камароўскай хронікі», — пісьмы з Багацькаўкі, легенды і факты вясковага жыцця. Разлічваючы на доўгае жыццё, на немалы творчы шлях.

І раптам — абвяшчэнне вайны, артабстрэлы, пекла наступленняў і адступленняў, смерць на кожным кроку. І праца ў часе бою: пісьменны каморнік Гарэцкі («Задума»), цяпер батарэец, малюе план пазіцый, вядзе падлік патрачаных боепрыпасаў, запісвае каманды, сочыць за артылерыйскім агнём і ўдзельнічае ў баях у якасці тэлефаніста, а дзе і санітара. Пад агнём бегае шукаць і ліквідаваць пашкоджанні тэлефоннай сувязі.

Але папера, але аловак заўсёды пад рукой. І ў часе бою (падлічвае расход снарадаў і адначасова фіксуе свае думкі, адчуванні, назіранні!), і пасля бою, калі можна падрабязна запісаць, раскажаць самому сабе на паперы, як цябе забівалі і не забілі, як забіваў ты, як людзі рабілі і робяць гэтую дзікую і недарэчную справу — вайну.

«Прымчаліся к глыбачэннаму і яшчэ больш шырокаму рову. Гэта граніца: з аднаго боку стоўб з рускім арлом і табліцаю «Расія», з другога — з нямецкім арлом і табліцаю «Нямеччына». З'ехалі ўніз, на зялёную тэрасу. Батарэя строіцца ў баявы парадак...

1 гадзіна 15 мінут дня, зараз будзем паліць «на наступаючым праціўніку»...

Як тут зацішна і прыгожа на ўлонні ў прыроды: лог, травы, кусты, ручай. Берагі рова хаваюць нас ад вока з бакоў, над намі — сівяе жнівеньскае неба. Але зараз — бой! Таварышам маім, тэлефаністам, прыкра, што я ў такі

момант запісваю ў сваю кніжку. Не лайцеся, чорт вас дзяры!»³⁵

«...Балазе зноў вась сонейка, цеплыня, светла, прыгожа. Напіўся гарбаты і пішу. Учарашні дзень, наш першы бой — як у сне, як у тумане»³⁶.

«Наш трэці бой.

— Трацілавай гранатай! беглы агонь...

Агонь!!!

Бух-бух-бух!.. Зашумела, загудзела, паняслося. За колькі секунд: тах-та-ах-тах! — удачныя разрывы.

Запісваю каманду і ў перапынках (у другім аруддзі затрыманне: гільза не вылязае) паспяваю запісваць у сваю запісную кніжку...»³⁷

«Трошку сціхла. Калі гэта пішу, выпушчана ўжо 807 шрапнеляў і 408 гранат...»³⁸

«Я лічу па сваіх запісах каманды, колькі патронаў за дзень выпусціла батарэя, раўнадушна дакладваю аб тым капітану Смірнову, перадаю ад тэлефону дужым голасам каманду: «Адзін патрон — беглы агонь! — і мяне гэта не чапае. А я ж пасабляю, не, не пасабляю, а сам разам з другімі старанна забіваю людзей»³⁹.

«7 жніўня, раница.

Устаў у 5¹/₂. Батарэя ўся на нагах і гатова к бою. Мы стаім у вёсцы Варшлеген. Трэба запісаць, бо давядзецца, відаць, не раз яе ўспомніць, калі буду жыў.

7 гадзін. Пачаўся страшны бой. Ці выйдзем жывыя?»⁴⁰

«8 жніўня, пятніца.

Вядуць і нясуць раненых немцаў і нашых.

...Што было ўчора? Я жыў, але ранейшага мяне наўвекі няма».

«На прывалах пішу, каб не заснуць».

«Пішу ўвечары на бівакі...»

«Цяпер сяджу ў акопе і ў рукавічках пішу».

«Зноў пішу. Пішу, калі мінулася пасля таго шмат дзён».

Піша, піша, хоць побач, навокал робіцца вась такое:

«Да мяне падпоўз бела-сінявы, з мукаю ў вачах, наш

³⁵ *Гарэцкі М.*, т. 2, с. 142.

³⁶ Там жа, с. 144.

³⁷ Там жа, с. 164.

³⁸ Там жа, с. 208.

³⁹ Там жа, с. 190.

⁴⁰ Там жа, с. 148.

старшы тэлефаніст і папрасіў, каб я завёў яго на перавязачны пункт. Я кінуў пісаць («Нашто цяпер пісаць?» — падумаў я) і з вялікім трудом павёў яго ўздоўж рэчкі, не знаходзячы пераправы. Тут, у норках, пад берагам, сядзелі пехацінцы з нашага батарэйнага прыкрыцця; некаторыя, быццам тыя страусы, былі схаваны галаву ў ямку. Адзін пехацінец пасобіў мне весці старшага, бо старшы ледзве пераступаў нагамі, ён быў ранены куляю ў спіну, між самых лапатак, і балюча стагнаў. Калі гэтак ішлі, пехацінец заўважыў у сябе на боце кроў, потым закульгаў ад болю, але не кінуў весці старшага са мною далей. Мы ўжо аддаліліся ад батарэй на добрыя гоні, падарож здалася страшэнна доўгаю і цяжкаю,—і ўсё ж мы не знайшлі яшчэ перавязачнага пункта. У другім баку мы ўбачылі, што едзе шпітальны фургон, і скіраваліся туды напрасцень, па полі. На нашу радасць, фургон спыніўся. На ім шалохалася на кійку палатнішча з чырвоным крыжам, і я, чуўшы пра міжнародныя законы вайны, з уцехаю падумаў, што тут ужо нас не абстраляюць. Аж як толькі мы падышлі на сажняў паўсотню ад фургона, побач з ім бухнуўся і страшэнна разарваўся «чамадан», узняўшы гару зямлі ўвелькі з добрую хату і абняў усё чорным смярдзючым дымам. Зазвінелі, загулі асколкі. Адзін конь заваліўся і задрыгаў нагамі, другі стаў ірвацца на дыбкі. Нам трэ было б зараз легчы, а мы пнуліся на ўсю сілу да фургона, як бы ратунак для нас быў у фургоне. Потым я агледзеўся, што пехацінца з намі няма: ён ляжаў адзаду. Зараз выскачылі з фургона санітары, схопілі без усякага жалю самлелага старшага і ўкінулі яго ў фургон. «І той варушыцца!» — крыкнуў адзін санітар таварышу і пабег да пехацінца, схопіў яго пад рукі адзаду і, задам бегучы да фургона, прывалок і яго. І яго ўкінулі ў фургон. Фурман адрэзаў раменне на забітым кані, сеў верхам на другога, засморгаў рукамі й нагамі — і вялізны фургон на адным кані шалёна паскакаў ад мяне па полі. А я кінуў туды вокам і пабег назад — колькі меў сілы...»⁴¹

* * *

Што прымушае чалавека ў гэтым некляе пісаць-запісваць? Заўсёдная вера і выжывальных і тых, каго праз хвіліну

⁴¹ *Гарэцкі М.*, т. 2, с. 217.

разарве на кавалкі, што «я ўсё ж ацалею, застануся жывы»? Ці, можа, літаратура прымушае? Тая, што чакае дома — як каханая жонка, як родная маці.

Не, не так яна чакае — літаратура. А сурова і жорстка. З пустой торбай — нашто ты ёй? Трэба, каб нешта прынёс: убачыўшы, пачуўшы, адчуўшы, зразумеўшы.

І потым яно так будзе ў Максіма Гарэцкага. Будзе пісаць, будзе збіраць, у душы і на паперы, сваё жыццё, жыццё блізкіх, аднавяскоўцаў, выпадковых на яго шляху людзей — нястомна будзе пісаць, запісваць, нават ужо не спадзеючыся, што яно стане мастацкім творам. Столькі сялянскага ў гэтым, можа самым інтэлігентным, з нашых пісьменнікаў: «Збірайся паміраць, але жыта сей!»

З гэтай непасрэднасці пісьменніцкага, чалавечага пачуцця і быцця і нарадзіўся твор «На імперыялістычнай вайне» — сапраўдная літаратура.

Літаратура, хоць, здаецца, і не стараецца ёю быць (быць абавязкова аповесцю, апавяданнем, мець тое ці іншае, што «неабходна» ў творы). Клопат у маладога вальнапіснага батарэйца больш непасрэдны: запісаць, што патрэбна па службе, і нешта, карыстаючыся вольнай хвілінкай, «для сябе», для будучага, магчыма, твора, а яшчэ — дзеля «самакантролю» (для чаго наогул дзённікі пішучь сур'ёзныя аўтары). Гэта робіць, успомнім, 21—22-гадовы юнак. Потым, праз колькі часу (з 1914 да 1928 г.) зноў і зноў будзе дакранацца да тых дзённікавых запісаў, рукою ўжо не батарэйца-літаратара, а літаратара, толькі літаратара. Нешта зменіцца (паявіцца абдуманы пачатак і ліст батарэйцаў у канцы, акрэсліцца і ўзбудуецца раздзелы з асобнымі назвамі і г. д.), але нязменным застанецца галоўнае, і якраз яно і робіць франтавыя запісы Гарэцкага сапраўднаю літаратурай: непасрэднасць і блізкасць усяго, што ёсць бой, смерць, голад, холад, пакутлівы страх і сорама за страх, усяго, што ёсць вайна.

Успамінаецца тут Васіль Быкаў і ўсё тое, што паявілася ў нашай літаратуры намнога пазней і паявілася як бы нанова — з таго ж вытоку, але нанова.

З якога «з таго ж вытоку»?

Ну, перш за ўсё — гэта ўсё літаратура перажытага, на свае вочы бачанага, сваёй салдацкай скурай адчутага.

Гэта так.

Але тут не ўвесь адказ і не ўсё тлумачэнне. Не ўвесь яшчэ «выток».

Можна адчуць і перажыць яшчэ як востра, а расказаць пасля так, як Мікалай Растоў — пра сваю першую атаку, гусарскую, «геройскую», вядома. Не мог жа малады гусар узяць і адразу прызнацца, што было зусім-зусім не так, як чакалася, як звычайна расказваюць... Яму не хапіла ў той момант другой, самай, аказваецца, нялёгкай мужнасці — маральнай.

Але для салдата ўрэшце галоўнае, як ён ваюе, а не як расказвае.

Горш, калі такое бывае з літаратурай, з пісьменнікам. Колькім, нават з тых, каму хапала франтавой храбрасці, пасля бракавала смеласці, праўдзівасці літаратурнай.

Але і тут ёсць рубаж, да якога і пасля якога — розная ступень «маральнай віны». Рубаж гэты — Леў Талстой, яго ваенная праўда, чалавечая праўда.

Сапраўды, партызанскія, ваенныя запіскі Дзяніса Давыдава мы чытаем, успрымаем як «дэталістскія», і тым самым наша патрабавальнасць да літаратурнай смеласці, праўдзівасці, шчырасці гэтага легендарнага храбраца 1812 года зусім не такая жорсткая і бескампрамісная, як да шмат якіх твораў пазнейшых.

А з нашай пасляваеннай літаратурай аб Вялікай Айчыннай вайне — хіба ж не было так, што яна праз Талстога, вяртаючыся да яго, лепш адчула і здзейсніла сваю задачу — стаць новым словам пра чалавека на вайне.

Максім Гарэцкі, уся літаратура аб першай сусветнай вайне, што абазначана імёнамі Барбюса, Арнольда Цвейга, Альдзінгтона, Рэмарка, Хемінгуэя, Лебядзенкі («Цяжкі дывізіён») і іншых, — літаратура, творцы якой, перш чым трапіць у акопы і на баявыя пазіцыі, ужо перажылі Аўстэрліц, Барадзіно, Севастопальскую абарону...

Бо ўжо быў Леў Талстой.

Лявон Задума Гарэцкага, калі трапіў у армію, на прывітанне камандзіра адказаў «здрасцуйце». Прышлося перад спецыяльным слупам, што ўкапаны быў сярод двара, вучыцца «аддаваць чэсць»...

Класічны «навічок» — у арміі, на вайне!

«Кулі засыпаюць наш дамок. Вецце на дрэве напалову пасечана. Камандзір толькі хрысціцца пасля кожнае каманды. Батарэя б'е і б'е бесперастанку. Я баюся... Наўкол перабягаюць пехацінцы. «На вышкі!» — грозна раўкнуў на мяне камандзір, і ўсё ён хрысціцца. Зноў паўзу на вышкі, як загіпнатызаваны: смерць дык смерць, абы не

мучыцца гэтак. О не! не! Жыць хачу! Госпадзі, памілуй мя, грэшнага! — і хочацца хрысціцца, як камандзір, але рэшткі розуму сцюдзёна шавеляцца. А пехацінцам жа ў сто разоў горш... »⁴²

Так, Задума-Гарэцкі не вельмі каб падрыхтаваны быў, калі трапіў у армію, на фронт. Класічны навічок? Але той навічок, які вельмі ж, вельмі шмат ведае пра вайну, пра самога сябе на вайне — быццам калісьці ўжо быў і пад абстрэлам, і так вось баяўся, і саромеўся свайго страху...

Не ведае, не спазнаў яшчэ нічога — усё ўпершыню. І адначасова як бы ўспамінае, што гэта было ўжо, якраз так і было, так і павінна быць на вайне, так вось людзі і паводзяць сябе...

«Я пайшоў працаваць у канцылярыю, за вярсту адгэтуль, і па дарозе, восеннай, бязлюднай, думаў: каб цяпер ляцеў снарад і адарваў бы мне палец на левай руцэ — я чарціў бы праваю і паказаў бы рану толькі скончыўшы заказаную мне камандзірам працу. Хай бы ведалі, які я... Зразумела, што я зараз і лаяў сам сябе за падобныя разважанні і дзівіўся, чаму падобнае глупства лезе ў галаву: ці то пад уплывам чытанай мною раней рускай літаратуры, ці то яшчэ з якіх прычын...»⁴³

Не, не таму геройскія юнацкія фантазіі лезуць у галаву маладому салдату, што рускую літаратуру чытаў. А таму, што малады. А вось тое, што адразу ж ловіць сябе на «глупстве», што глядзіць на сябе на такога збоку, як на даўняга знаёмага, — гэта якраз ад чытання рускай літаратуры, Талстога⁴⁴.

І наіўны, як талстоўскі Валодзя Казельцоў ці Пеця Растоў, і здольны сваю юнацкасць і наіўнасць усведамляць — такі ён, герой-апавядальнік Максіма Гарэцкага.

А ўжо чужую наіўнасць дык адразу заўважыць! Быццам даўняга знаёмага свайго сустракае аўтар-апавядальнік маладога, новенькага, «усяго з іголачкі» падпаручніка Сізова. Адчуванні, што бачыліся ўжо, «служылі разам» — недзе там у творах Талстога жылі-служылі.

І зноў — тое ж характэрнае «пазнаванне» ўпершыню бачанага...

⁴² Гарэцкі М., т. 2, с. 149.

⁴³ Там жа, с. 201—202.

⁴⁴ Ну, і яшчэ, вядома — ад сялянскага скепсісу ды таму, што вайна для яго «двойчы чужая». Але аб гэтым будзе ніжэй гаварыцца.

«Прыехаў у нашу батарэю новы афіцэр, толькі што прайзведзены падпаручнік Сізоў. Маладзенькі, далікатны і сарамлівы, як дзяўчынка. Але стройны, высокі, прыгожы. Усё ў яго новенькае... Сядзеў у нашым тэлефонным акапе і шмат чаго казаў нам і частаваў нас цукеркамі і шакаладам. Ён хоча быць для ўсіх добры і даступны... Ён з любасцю намаляваў мне «сімпатычны тып рускай дзяўчыны». «Яна казалася, — раздумна ўспамінаў ён, — калі мне будзе пагражаць небяспека, смерць, ці што, каб памаліўся святому, што на абразку, і ўспомніў на яе...» Цяпер падпаручнік піша ёй лісты і з нецярпліваасцю чакае водпуску. «Але спачатку трэба зрабіць што-небудзь і на фронце, — канчаў ён размову. — Вось вы ўжо прадстаўлены к крыжу, як я вам зайздрую!»⁴⁵

«Дзіця Сізоў. Усё запісвае, але чытаў запісанае батэрэйцам. Напісаў аб тым, як гэтыя батэрэйцы частавалі бульбаю галоднага пехацінца, не меўшага нават хлеба. Апавядае салдатам пра сваё хатняе жыццё (ён — адзіны сын старэнькага адстаўнога пяхотнага капітана), кажа, адкуль родам, як вучыўся, як любіць Расію і народ і што гатоў за іх памерці... Салдаты любяць яго, але некаторыя цішком пасмейваюцца. «Пенсію буду пасылаць дамоў, — прызнаецца ён, — а то ногды заб'юць, дык санітары з мёртвага возьмуць». У яго выпаўзла беленькая (значыцца, вошына) з-пад пальчаткі — пачырванелы, як мак»⁴⁶.

А затым — амаль непазбежнае, бо іменна такіх і забівае вайна першымі:

«Вытрашчаныя мёртвыя вочы, скрыўлены рот, пасіненлыя шчокі, на якіх у мёртвага ўжо вырасла брудзь, прабіты чэрап — усё гэта пад хустачкаю. А далей — стройны як дзяўчына, як жывы, толькі ногі тырчаць адубеўшы...»⁴⁷

Не толькі ў спакойныя мінуты, калі думкі, пачуцці лёгка могуць забрысці ў літаратуру, у чужы твор, але і ў часе бою, калі яны рвуцца з самай глыбіні і падаюць на самае дно, многія адчуванні батэрэйца Задумы-Гарэцкага нечакана афарбаваны літаратурай, Талстым. Не ў тым сэнсе, што з кніг, «з Талстога» — тыя ці іншыя сцэны, дэталі, перажыванні. А ў тым сэнсе, што вопыт, літаратура Талстога дапамагаюць іменна на гэтым спыніць увагу, гэта

⁴⁵ *Гарэцкі М.*, т. 2, с. 188.

⁴⁶ Там жа, с. 210.

⁴⁷ Там жа, с. 211.

заўважыць у людзях, у сабе, адзначыць, не прапусціць як дробязь, як нешта не вартае ўвагі...

«Артилерысты шывка падрываюць хабаты (заднія канцы гармат), каб джэралы яшчэ вышэй задраліся ўгару. За пільнай працаю знаходзяць час пажартаваць, спрачаюцца, смяюцца і віртуозна лаюцца, я ўжо звыкся з іх мацярышчынай: Беленькі ўламаў-ткі мяне «напляваць»⁴⁸. «Зрабілася заціш да чароднага залпу, і я ўзняўся паўзці, а тады пайшоў, цягнучы нагу і папіраючыся з аднаго боку шашкаю, а з другога карабінам. Быў рад, што не забіла і што ранены, паеду з фронту, але мучыўся і корчыўся, немаведама чаго, болей, як трэба,— баяўся, каб яшчэ не забіла, не папсавала шчасця, дык наўмысле павялічваў сваю больку немаведама перад кім, што во глядзі, не чапай ужо мяне»⁴⁹.

Талстой, талстоўская праўда аб вайне і аб чалавеку на вайне зрабіла тое, што на сусветную бойню 1914—1918 гг. літаратура «трапіла» ўжо падрыхтаванаю, з вопытам, уменнем глядзець на ўсё без рамантычных акулераў, адкрытымі вачыма. Астатняе зрабіла сама вайна, яе кроў, бруд, жорсткасць, глабальнае здзічэнне і жах перад бессэнсоўнасцю ўсяго, што адбываецца...

«— Значок, каторым адзначаюць праўдзівых герояў,— сказана было, як раздавалі георгіеўскія крыжы. А тым часам...

Седзячы цэлы дзень у акопах, пад страшэнным абстрэлам, 4 жніўня «праўдзівыя героі» — падпрапаршчык Х. і старшы феерверкер Z.— пасылалі па розных справах пад кулі ніжніх чыноў, а самі «рабілі» ў акопе і законвалі лапатачкамі.

7 жніўня, у другім баі, падпрапаршчык Ф. С., што яму даюць крыжы 4-й, 3-й і ўжо 2-й ступені і што быў у той дзень арудзійным феерверкерам, рабіў тое самае, тое не закопчаў, а выкідаў з акапа на лапатачцы. Што ж, з разумнага погляду так і трэба, калі можна ўратаваць жыццё, не робячы непатрэбнай рызыкi. Але чаму ж не далі крыжоў тым ніжнім чынам, што навінны былі дзеля службы вылазіць з акапа і бегаць пад кулямі? «На ўсіх не хоціць». Значыцца, усе — падобныя «героі», а злэшча ў

⁴⁸ Гарэцкі М., т. 2, с. 165.

⁴⁹ Там жа, с. 220.

пахоце, дзе непараўнана болей рызыкi. А ці там гэтак шчодро даюць крыжы?

Мы, тэлефанiсты, дасталi iх за той бой, калi зазвычай далёка не па-геройску спіралiся: «Ты iдзi злучыць провад!» — «А сам» — «А ты?» — «А чарод чый?» — «А я за цябе старшы: мусiш слухаць».

Дык у чым жа праўдзiвае геройства i ці шмат пад гэтымі крыжамi герояў? Ці я, можа, нядобра разумею слова «геройства»? На сучаснай вайне — усе героi ці, лепей кажучы, няма герояў, а ёсць болей ці меней дысцыплiнавае быдла»⁵⁰.

Так бачыцца аўтару запiсак гэтая вайна — чужая, незразумелая народу, простаму салдату, а Гарэцкаму-Задуме яшчэ i таму асаблiва, «двойчы» чужая, што ён носiць у душы яшчэ i сваё. «Быўшы ў казармах, пераглядзеў я сваю маёмасць, пералiстаў свае кнiжачкi... Эх, i навошта я вёз iх столькi сюды? Усё гэта цяпер згiне, як згiну, можа, i я сам... ва славу... ва славу... чаго? Вызвалення «малых» народаў? А ці вызвалiцца мой народ? Што яму дасць гэтая вайна»⁵¹.

Пайшоўшы на вайну, у акопы з Талстым у душы, у памяцi, з вопытам, «жэзлам» вялiкай лiтаратуры ў «салдацкiм ранцы», з сур'ёзнымi думкамі i клопатам аб «адраджэннi» роднай зямлi i лiтаратуры, зусiм яшчэ маляды пiсьменнiк i чалавек змог убачыць вайну, «запiсаць» яе рукою нечакана сталага, сур'эзнага мастака.

Вайна яму непатрэбна, i нiчога ён не збiраецца «заваёўваць» i «дабыць» на ёй — нiчога, акрамя праўды.

Сацыяльнай праўды, на якую вайна адкрывала вочы масам:

«Тыя сацыялiсты, што адразу заявлiся «паражэнцамі», за сваю цвёрдасць духу маюць будучыню. Не баюся ў гэты момант саглядатаеў — хай прачытаюць маю кнiжачку i расстраляюць палявым судом. Толькi... ці надоўга ў мяне гэткай смеласцi»⁵².

Праўду ён шукае на вайне: аб той самай салдацкай народнай масе праўду, часамi горкую, бо ў масы ёсць плюсы, але ёсць i мiнусы, — а вайна здольна павялiчваць як тое, так i другое.

⁵⁰ *Гарэцкi М.*, т. 2, с. 190.

⁵¹ Там жа, с. 136.

⁵² Там жа, с. 191.

«...Мы ўцяклі... А там, збоку і ззаду, на гэтым праклятым перавале, які мы пераязджалі, стаіць пад смерцю яшчэ адна батарэя — якая, не ведаю. Чаго ж яна стаіць? Занясла яе пылам-курам і чорным дымам завалакло. Чаго яна стаіць? Жудасна глядзець, як яна там гіне. Відаць: яшчэ бегаюць, капошацца там людзюхны, а па ўсіх усё: гкрэ-эх! дж-ж-фю-юў! І раптам гэтая пабітая, памершая батарэя загрузкатала!.. Забліскалі стрэлы, цераз нашы галовы зашумела, паняслася тое, што яна выстраліла. Батарэя бароніцца! Як радасны веснавы гром, гручыць яна нам увушшу. Яна бароніць сваю пяхоту...»⁵³.

І побач з гэтым — марадзёрнічанне, дзікая мацяршчына, аплявухі камандзіраў і вось такая на гэта «рэакцыя» падначаленых:

«...салдаты дражнілі пабітых і насміхаліся, асабліва тыя, што спалі ды ўцяклі. Але гэтыя пабітыя, з чырвонымі ад аплявух мордамі, нядоўга былі збянтэжаны і зараз пачалі смяяцца разам з усімі»⁵⁴.

«Графэй» ваенны Максіма Гарэцкага — суровая, не простая праўда ўсяго гэтага, праўда чалавечых паводзін пры выключных абставінах, калі смерць крышыць усё, і дзе чалавечае праяўляецца як праз дзеянні, «рэакцыю» масы, так і праз індывидуальнае, часта насуперак масе.

...Калі агульная паніка, а нехта першы спыняецца і спыняе іншых... Калі тупая пагарда да «нехрышчоных» — у сваёй жа арміі, а нехта (той жа апавядальнік Лявон Задума) з асабліва сяброўскай ласкай адносіцца да вясёлага і храбрага («расклеіўся мой мілы жыздзе!») Беленькага. Ды і самому прыходзіцца чуць ад штабнога халуя: «Ахвота ж пісаць газеты на такой свінячай мове». Гэта — пра беларускую газету.

* * *

Але больш за ўсё чалавеку на вайне прыходзіцца супрацьстаяць двум праціўнікам і тым самым сцвярджаць сябе і сваю чалавечую існасць.

Супрацьстаяць той сіле, што хоча цябе знішчыць фізічна — гэта па-за табой.

І той «сіле», якую звычайна называюць і лічаць ча-

⁵³ *Гарэцкі М.*, т. 2, с. 206—207.

⁵⁴ Там жа, с. 180.

лавечай слабасцю — якая ўнутры, якая прыгінае чалавека да зямлі, адбірае волю, калі трэба якраз падняцца ў атаку, «працаваць» пад абстрэлам, пад кулямі і разрывамі снарадаў.

Для той, для першай сусветнай вайны «праціўнік», «германец» — паняцце больш афіцыйнае, чым асабістае.

Для такіх людзей, як Максім Гарэцкі, ва ўсякім разе.

Не, ён ведае і на свае вочы бачыць, што такое прусак, калі ён прыходзіць да пераможаных, хоць бы і часова пераможаных, як «свінячыцца» ён з мірнымі жыхарамі. (Аб гэтым асабліва праўдзіва і жорстка раскажа ў апавяданні «Літоўскі хутарок».)

Але ж вайна тая — несправядлівая з абодвух бакоў. І гэта нутром адчувае малады салдат і пісьменнік, чулая (і заўсёды сялянская) душа яго пратэстуе і супраць таго, што вытварае, як абыходзіцца царская армія з сялянскім набыткам, калі наступае па зямлі праціўніка.

Наогул, параўнайце (у цэлым) літаратуру аб першай сусветнай вайне з той, якая піша другую сусветную — з гітлераўцамі вайну, як адчуеце адразу такую розніцу: «праціўнік» тую літаратуру цікавіў непараўнаўча менш, чым антыфашысцкую. І гэта — хоць, можа, не ў такой жа ступені, як нашай, — але датычыцца і літаратуры заходняй.

Няцяжка вытлумачыць — чаму яно так, дзе, у чым прычына.

Перадавая літаратура 40-х і пазнейшых гадоў адчула сябе маральна, палітычна мабілізаванай (сама сябе мабілізавала) на барацьбу супраць праціўніка, які пагражаў самім асновам чалавечай цывілізацыі.

Гэта ўжо не вайна абдураных, натраўленых адзін на аднаго народаў, а нешта большае, іншае. Тут праціўнік сапраўды быў — не нейчы там, на кароткі час, «супраціўнік», як у войнах часта бывала, — а ўсяго чалавецтва вораг, самой будучыні вораг.

Патрэбна было, каб людзі, як мага больш людзей убачылі, зразумелі, што такое фашыст, фашызм. Усвядомілі ўсю пагрозу, покуль не позна.

І тут літаратура накіравала свой «пражэктар» перш за ўсё на праціўніка і трымала на ім сваё вока доўгі час, ды і сёння трымае, бо метастазы фашызму на цэле плане-ты засталіся.

Нават калі б розніца была толькі колькасная — больш

«пражэктараў» і даўжэй углядаюцца ў праціўніка, нават і ў гэтым выпадку з'ява тая азначала б многае.

Вярнуўшыся да Гарэцкага, ужо не будзем і пытацца, каго ён малюе перш за ўсё і да каго прыглядаецца асабліва ўважліва.

Да сябе прыглядаецца, да тых, хто побач, да таго, што адбіваецца ў яго думках, у яго душы. Тым больш што ў аснове твора — дзённік. Калі ўжо ён, пісьменнік з Малой Багацькаўкі, аказаўся тут, у акопах, пад абстрэлам, галадае, корміць вошай, калі ён на вайне, хоць яна яму і «двойчы непатрэбна», дык і ён усё ж прынясе свой «трафей» — большае веданне, разуменне самога сябе, большую праўду аб жыцці, аб чалавеку наогул.

З ёю, з гэтай жорсткай і нечаканай праўдай аб чалавеку перад тварам смерці, масавага забойства людзей, Максім Гарэцкі пазнаёміўся, чытаючы «Севастопальскія апавяданні», «Вайну і мір». Цяпер ён гэта, але ўжо праз самога сябе, бачыць, чуе, адчувае, як бы пераправярае — у самім пекле вайны.

Вайна, бой, страх смерці ці пераадоленне яго — усё гэта бязлітасна раскрывае і «вымервае» чалавека, яго «столь» і яго «дно».

Для другіх раскрывае — хто побач.

Але і для самога сябе. Бо і пра сябе чалавек не ўсё ведае. І для сябе адкрывае самога сябе — усё жыццё. Для пісьменніка працэс гэты — абавязковая частка творчага працэсу. Бо як жа інакш пісьменніку пазнаць людзей, чалавека ва ўсёй рэальнай псіхалагічнай складанасці без такой унутранай працы, пастаяннай, бясконцай, без маральна-псіхалагічнай «лабараторыі»?

Вайна адразу і жорстка адкрывае чалавеку вочы на многае. Што зне яго. І што ў ім самім. І што «над ім».

«Нервы супакойваюцца. Пашын вярнуўся. Але на вачах слёзы: здавому (не ведаю прозвішча), яго блізкаму земляку, паднасіўшаму на батарэю снарады, вялікі асколак распароў живот, і выпалі кішкі.

— Дзе ж ён, твой зямляк? — па-дурному пытаюся.

— Ці ж не бачыш?

Ай-ай, ля самага ж акопа фельчар з чырвоным крыжам на рукаве і сам той паранены піхаюць сінія брудныя кішкі назад пад гімнасцёрку. Пашын з сілаю швіргае ў акоп жоўтую скураную торбачку з прыладамі для звязвання кабеля і хапаецца туды, дзе ў яго земляка вываль-

ваюцца кішкі. Але няпчасны ўжо скаручыў нямытыя рукі на грудзях і відзіма-нявідзіма сінее, чарнее... Фельчар хрысціцца, Папшын таксама і абцірае слёзы рукавом наохлах, як адганяючы мух. Мне на гэты раз хочацца зрабіць, як і яны, ды рука не падымаецца: я веру і не веру, што над гэтымі парванымі кішкамі ёсць нешта, што завецца богам»⁵⁵.

Не толькі такое бачыць апавядальнік, з такім вострым жахам і нават сялянскім, вясковым прычытаннем «ай-ай!», але заўважае, «канстатуе» ў сабе і ў другіх востры гэта, такое — дзіўнае і незразумелае і таму таксама трохі жудаснае:

«І тады яшчэ бачыў, што наш батарэец Талстоў, слаўны хлопец, узяў аднаго забітага немца за руку, патрымаў яе, адубелую, і ціхенька палажыў. Нашто ён гэта рабіў? Муціць цікавіўся, што такое мёртвы»⁵⁶.

Наступны бой, і ўжо на Талстова глядзяць чалавечыя вочы з такім жа запытаннем і ўтрапеннем: «...што такое мёртвы, смерць?»

Дзённік, а глядзі, амаль што «літаратура» — вунь які востры паварот тэмы? Быццам «спецыяльна»... Не, больш чым літаратура: літаратура-дакумент! Вайна сама так павярнула, паварочвае — не аднаго, не двух, не сто чалавек. Усіх бязлітна паварочвае да вечнага пытання жыцця і смерці.

«Стагнанні, кроў... Гляджу, ля самае сценкі ляжыць нехта з жоўтымі зубамі, скалячы іх ад мукі. Я адразу не пазнаў, і мне зрабілася так цяжка, што гэта быў слаўны, вясёлы наш Талстоў. Я хацеў сказаць яму што-небудзь, чуў, што трэба нешта сказаць, звычайнае, паўсёднае і таварыскае, але ніводнага гуку не выдавалі мае вусны. Талстоў паглядзеў на мяне... У галаве ў мяне праляцела, як аднаго разу, гуляючы па вале за горадам, я пачуў нейкі хрып у канаве, за кустамі акацыі, злез туды і ўбачыў здыхаўшага сабаку. Вочы ў таго сабакі былі, як і ў чалавека, калі ён дужа трудзіцца ад болю і безнадзейнасці, чуе, што канае, смерць... Сабака схваўся, каб ніхто яго не бачыў, і яму было прыкра, што я турбую яго апошняю часіну, — ён балюча і незадаволена захрыпеў, скурчыўся... Такі ж самы пагляд кінуў на мяне цяпер Талстоў, бамбардзір-навод-

⁵⁵ *Гарэцкі М.*, т. 2, с. 171.

⁵⁶ Там жа, с. 146.

чык, першага аруддзя. Я ўлавіў, як і фельчар акінуў яго асаблівым паглядам, як глядзяць на людзей таго свету»⁵⁷.

Зрок, слых, пачуцці, думкі рэальнага аўтара дзённіка абвастраюцца пастаянным усведамленнем, што можа гэта апошні запіс.

«— Намяры, у равочкі!! — крычыць першы раз такім агалошаным голасам капітан Фядотаў. Намярамі завуцца салдаты пры аруддзі, бо праца іхняя размеркавана па нумарах. І я заўважыў адным вокам, збоку і знізу, бо ўжо ўкінуўся ў акоп, як і капітанавы ногі беглі хавацца. Муціць, усе тым часам пахаваліся, бо капітан Фядотаў заўсёды хаваецца апошні. На батарэі стала мёртвая ціша, свая, наша, а ў ёй гкрэхала чужое...»⁵⁸

«Стала мёртвая ціша, свая, наша, а ў ёй гкрэхала чужое...» — заўважыць, адчуць, напісаць гэта нельга, не паслухаўшы зблізку саму смерць.

Але не будзем лічыць прывілеяй толькі пісьменніцкага таленту, вока, слыху тое, што ўласціва многім.

Незвычайная псіхалагічная дакладнасць, нясцерпная праўдзівасць памяці і расказаў жанчын з беларускіх Хатыняў (праз 30 год!) — ці не прымушае нас гэта быць больш асцярожнымі і меней самаўпэўненымі.

Спецыфічна пісьменніцкае заключаецца, мабыць, у больш свядомай фіксацыі таго, што запала ў душу, у памяць. І ў большым разуменні, адчуванні, што мае эстэтычнае напаўненне, гучанне, значэнне.

Адмаўляючыся ад празмерных прэтэнзій там, дзе ўсё няпэўна яшчэ і не даказана, можам затое больш увагі і павагі аддаць іншым якасцям «пісьменніцкай натуры». Напрыклад, аднаму з «дзівацтваў», якое ўласціва сапраўдным чалавеказнаўцам.

Але зноў агаворымся — не толькі ім, а і самаадданым даследчыкам наогул.

У аповесці-дзённіку Гарэцкага не адна выдатная карціна бою, дзе аўтар-апавядальнік столькі разоў памірае, зноў нараджаецца і зноў памірае, але, застаўшыся ўсё ж жывы, запісвае ўсё падрабязна, радуецца і нядаўнім сваім «смярцам» і нядаўнім «нараджэнням», бо гэта ўсё цяпер яго «пісьменніцкі набытак».

Успамінаецца апошняя «дзівацтва» І. П. Паўлава, вы-

⁵⁷ *Гарэцкі М.*, т. 2, с. 151—152.

⁵⁸ Там жа, с. 198—199.

датнага вучонага-фізіёлага: як ён паміраў. Услухоўваўся, як смерць «забірае» яго арганізм, яго сілы, і дыктаваў калегам свой «рэпартаж» аб уласнай смерці — сваю апошняю навуковую працу аб апошніх адчуваннях чалавека. Пастукалі ў дзверы — разгневаўся: «Не перашкаджайце! Паўлаў працуе — Паўлаў памірае!»

Ці не даў тады вялікі вучоны самы важны ўрок і ўсім пісьменнікам. Як бы ні біла жыццё аб усе вуглы, куды б ні кідала, над якой прорвай ні стаіш, ты — пісьменнік і павінен працаваць. Бо, пакуль жывы, нішто не можа перашкодзіць фіксаваць, акумуляваць тое, што адбываецца. Нават калі «адбываецца» — як у Паўлава — смерць.

Не ўсе, каго называюць пісьменнікамі, варты таго, каб дзеля іх успаміналі той апошні падзвіг Паўлава.

А Максім Гарэцкі — усім жыццём чалавека і пісьменніка — заслугоўвае таго.

Вайна, акопы, раненне, фронтавыя запісы — толькі пачатак камяністага шляху, на якім сустрэла яго ўсё: і турмы (спачатку белапольская), і высылкі, і адчай, бо немагчыма працаваць, пісаць у поўную сілу, і пакута ад таго, што не пісаць, не тварыць, не быць пісьменнікам не можа, як не можа не дыхаць, не аддаваць цяпло свайго цела... І ён пісаў, тварыў, як толькі мог, у самых складаных абставінах.

І здарыўся яшчэ раз цуд, які так упэўнена паабяцаў усім сапраўдным майстрам булгакаўскі Валанд, калі сказаў: «Рукапісы не гараць!»⁵⁹

⁵⁹ Мы папрасілі Леанілу Усцінаўну Чарняўскую-Гарэцкую і Галіну Максімаўну Гарэцкую прыпомніць і запісаць гісторыю рукапісаў Максіма Гарэцкага. Вось яна, гэтая каротка запісаная, але доўгая гісторыя:

«Гісторыя захавання рукапісаў М. Гарэцкага простая. Пасля 4 лістапада 1937 г. яны захоўваліся ў маёй маці спачатку ў г. Кіраве (Пясочні), з лютага месяца 1938 г. і да кастрычніка 1947 г.— у г. Кіраве (б. Вятка). З кастрычніка 1947 г.— у Ленінградзе. 12 сакавіка 1971 г. амаль усё перададзена ў ФБ АН БССР.

Калі бацька жыў у Вятцы, маці мая, па яго просьбе, у 1931—1932 гг. паступова перасылала яму па пошце матэрыялы да «Віл. кам.» і «Кам. хронікі», а ўвесь архіў прывезлі з Мінска ў Вятку ў канцы чэрвеня 1932 г.

Рукапіс «Віленскіх камунараў» быў пасланы аўтарам у Мінск у жніўні 1934 г. Знайшоўся толькі ў лютым месяцы 1961 года ў фондах рукапіснага аддзела бібліятэкі АН Літ. ССР. Як ён апынуўся ў Вільні, не ведаем».

Але мы зноў забеглі наперад саміх падзей.

Бо пакуль што, паранены пад Сталупененам, ён лечыцца ў Віленскім шпіталі, затым прыязджае ў Малую Багацькаўку. І зноў бачыць сваю вёску, зноў сярод сям'і, бачыць кожны дзень маці — самага дарагога яму чалавека, перад якім, таксама як і перад зямлёй сваёй, увесь час адчуваў сябе вінаватым: што так мала можа вярнуць добрага за ўсё добрае.

У запісках «На імперыялістычнай вайне» ёсць раздзел «Пабыўка», які вельмі нагадвае раннія апавяданні Максіма Гарэцкага пра невясёлае, сварлівае жыццё беларускай вясковай хаты.

І неяк балюча ведаць і нечакана, што на гэты раз перад намі зусім рэальная хата, дзе ўсё так дарага памяці і сэрцу аўтара і адкуль яму хочацца бегчы на злом галавы — ад сварак, бруду, няўтульнасці. І ад пачуцця віны перад сваімі і чужымі ў роднай вёсцы — за тое, што тут нічога не змянілася і не мяняецца, «покуль недзе будуюцца Нью-Йоркі» і покуль ён і сам, ваюючы няведама чаму і няведама за што, страляў «двума патронамі, беглым» па акуратных цагляных доміках народа-суседа, а той сусед-акупант «культурны», гаспадарлівы, паліў, па-прусацку люта крышыў літоўскія і беларускія хаты.

«І нявестка заплакала. Спачатку ўсё ў хаце прыціхла, толькі яна плакала. Але яна потым скляла дзяцей:

— Каб ужо хоць пагібель на іх ад мае галавы...

— Цыц! — узвышае тады голас тата...— Што ты дзяцей клянеш? Яны чым вінаваты?

— А праваліся ён і паёк разам з імі, як за яго мяне грызучь а грызучь.

На дзяцей выдаюць ад казны паёк, па рублю, два і тры ў месяц, але грошы нявестка не аддае ў гаспадарку, і ў гэтым хаваецца прычына сварак.

— Хто цябе грызець і за што? Ці мы сабакі якія, га?..

«Так і заўсёды, так і заўсёды,— разважаю я, сёрбаючы пракіслую ўжо крупеню з бобам.— Дзе ж тут скажаш, каб прыбіралі ў хаце...»

— Я не буду жыць удаму... Я паеду службыць у горад...— неспадзявана для сябе нават самога кажу я, не падымаючы вачэй, ціха і цвёрда.

— А ча табе ехаць? Ай заскучаў па гарадскоў

жысці? — адгукаецца тата вінаватым, але наўмысле спакойным голасам, як бы нічога асаблівага не было. — Ну, ча' табе ехаць? Месяцу яшчэ з намі не пабыў, не адпачыў пасля раны... Што ж, перагародку рабі ў хаце, як казаў... Хто без цябе зробіць? Мы так, як тыя свінні, увесь век у балоце жыць будзем. А ты ж свету пабачыў, табе чысцей хочацца...

— Згары яна! — само сабою выскачыла з вялікаю злосцю. — І праўда, жывём па-свінячаму. Да нас запрасіць нікога нямажна, бо сорамна за нашы парадкі.

— Хваліць бога, дагэтуль людзі не абыходзілі, а жывём па дастатках, — пакрыўдзіўся і тата. Памаўчаўшы і голасна сёрбаючы крупеню з самага ўжо дна, ён дадае: — Мы, сыночак, не паны і не жыды, каб кожнаму пад нос талерачку падстаўляць... Мы і з аднае міскі дастанем, абы даваў бог што даставаць...»⁶⁰

Ён уцякае, але не куды-небудзь, а ў літаратуру, каб праз яе вярнуцца ў тую самую вёску і на тую самую вайну.

І раптам горкае робіцца горка-радасным, бо мастацкае слова, бо праца, творчасць здольны вярнуць сэнс нават бяссэнсіцы.

У самыя цяжкія моманты жыцця Максім Гарэцкі (мы ўжо гаварылі пра гэта) называў сябе «жартаўлівым Пісарэвічам» — персанажам з уласнага твора⁶¹. Не выпадкова

⁶⁰ *Гарэцкі М.*, т. 2, с. 243—244.

⁶¹ Вось некалькі пісем М. Гарэцкага 1931—1932 гг.: «Менск. Заслаўская вул., 5, кв. 1, Л. У. Гарэцкай. 10.IV.1931.

...Я здароў, чуюся добра. Клапачу толькі, што вам і бацькам цяжкавата жыць, але за сэрца мяне гэта ўжо не хапае, — так што і вы плаціце мне тым самым і патрошку сцюдзянейце да мяне. Нервы мае прыйшлі тут у парадак, аж сам дзіўлюся. Можна таму, што ем, сплю і гульма-гуляю. Пакуль не напишу, не пасылайце болей кніжак. Кніжкі, якія табе і дзецям не патрэбны, можаш прадаць, калі хто купіць. Сэрца маё не ляжыць ужо да іх, і я рад, што хоць гэтае яро жыцця майго звалілася з мяне. Так што нет худа без добра...»

«29.IV.1932. Вятка.

...Але нічога. Усё нічога. Усё добра будзе. Часам находзіць на мяне вялікая злосць і крыўда, што фактычна адкінулі мяне ад літаратурнай работы, як апошнюю непатрэбшчыну... Ну, нічога, усё нічога. Усё добра будзе. Каб толькі мне напісаць гэтую «Хроніку»...

«14 студзеня 1932 г.

...Нічога, будзь весялейшаю. Скора я яшчэ падашлю рублёў колькі. «Неяк яно будзе, — казаў ці думаў жартаўлівы Пісарэвіч...»

і гэткая «літаратуршчына». Бо, можа, якраз літаратура, творчасць і рабілі яго аптымістам насуперак усяму. Ён запісваў, «дакументаваў» усё і без стомы. (Нават уласныя сны!) Што гэта — збор матэрыялу, і толькі? Для ўсё той жа бясконцай «Камароўскай хронікі»? Прывычка, прафесіяналізм?

І тое, і другое, і трэцяе. Але, мабыць, і яшчэ нешта. Лёс, самы грозны і ўладарны, робіцца пакорлівым «матэрыялам», усяго толькі матэрыялам, калі чалавек, калі пісьменнік не страчвае творчую волю і насуперак усяму працягвае працаваць. Гэта самападман толькі? Наўрад, бо апошнія слова вельмі часта застаецца якраз за словам, а не за справай, падзеяй. Слова — гэта гісторыя, а гаспадар над падзеямі — усё ж гісторыя, будучыня...

* * *

Піша Максім Гарэцкі ў гэты, адразу пасля фронту перыяд, свае асабліва тонкія па малюнку, настрою апавяданні: «Літоўскі хутарок», «Дзэгаць», «Чарнічка», «Хадзяка», «Генерал», «На этапе» і інш.

Нешта ёсць, хочацца сказаць, «багдановіцкае» ў эстэтычнай выверанасці кожнага з гэтых апавяданняў, у відавочнай асалодзе ад самога працэсу пісання, творчасці.

«Літоўскі хутарок», напісаны ў 1915, апублікаваны ў 1920 годзе (газета «Беларусь»), — першая значная спроба Гарэцкага пісаць ужо не «дзённікавую вайну», а літаратурны твор аб вайне. (А каб і «дзённік» стаў успрымацца самім аўтарам як самастойны літаратурны твор, для гэтага патрэбен быў нейкі час.)

У «дзённіку» ўвесь час за вобразам аўтара (батарэйца, беларускага інтэлігента, начытанага літаратара Гарэцкага), за гэтым вобразам узнікае, стаіць, праглядае селянін.

У поглядзе, у ацэнках...

«Вёска завецца Плятэн. Бегаюць кіненыя гаспадарамі коні... І неяк дзіўна: злавілі чужую сялянскую кабылу па дарозе, і зрабілася яна нашаю»⁶².

«Ноч я перабыў у ямцы, што падкапаў у беразе сухой канавы і заслаў лёнам з поля, пакрыўдзіў якогась няшчаснага жмогуса»⁶³.

⁶² Гарэцкі М., т. 2, с. 144.

⁶³ Там жа, с. 184.

«Маслоў, відаць, не быў селянін, бо надта непрыгожа абыходзіўся са старым гаспадаром хаты...»⁶⁴

Апавяданне «Літоўскі хутарок» — гэта як бы тыя ж уражанні, што і ў «дзённіку», толькі тут ужыты, выкарыстаны «літаратурны прыём»: вачыма селяніна паказваецца вайна, праз сялянскую сям'ю, хату. Ужо паслядоўна сялянскае успрыняцце той самай вайны.

«— Няго сюды, да мяне на хутар, можа прыйсці герман? Няго тут на маім родным полі, блізка хаты маёй страляць будуць? І тутка ляжаць будуць забітыя? Не, не можа таго быць! А то што ж тады? — во праз што мрела сэрца ў старога»⁶⁵.

А салдаты ідуць і ідуць.

Літовец Ян нічога не разумее.

Учора ён раздарыў шмат хлеба і сала. Так, па-хрысціянску, без грошай. І прыемна самому было... Толькі нашто ўсё руйнуюць. Без вайны зглумяць.

Селянін, ды яшчэ мову дрэнна разумее — асабліва бездапаможны, амаль дзіцячы погляд на тое, што надышло, што дзеецца.

Прыём такі — паказаць вайну вачыма чалавека не ваеннага — стаў класічным пасля Барадзінскага бою П'ера Безухава. Падкрэслена цывільны чалавек блытаецца пад нагамі ў батарэйцаў, не ведае, што да чаго, — а гэта дае аўтару магчымасць, з аднаго боку, незвычайна наблізіць вайну да вачэй чытача, а з другога — падкрэсліць, паказаць спакойны гераізм салдат.

Але там іншая была вайна — усё-такі народная, вызваленчая.

А тут — чужая, незразумелая народу. І падкрэслена, выяўлена гэта асабліва праз тое, што вайну мы бачым вачыма селяніна, які да ўсяго яшчэ і мовы армейцаў не разумее, літовец.

«Ян палажыў рукою крыж на сябе і зайшоў за вугал, прыхінуўся да сценкі. Чуваць, як за гарою быццам чым хлопаюць ці бабы на падоле бялізну перуць; перш рэдка і дзе-нідзе: тах! тах! А потым усё часцей і часцей, і пасыпалася дробна, як гарох аб сцяну: хлоп-хлоп-хлоп!

— Са стрэльбаў, — сказаў сам сабе стары.

Сэрца стукала. Чуваць: запрацаваў кулямёт, роўна

⁶⁴ Гарэцкі М., с. 193.

⁶⁵ Там жа, т. 1, с. 304—305.

і доўга: тра-та-та, а збоку і адзадзі, у раву, куды ўчора артылерысты цягалі дошкі, круглякі і жэрдзі, разам у цішы пачулася рэзкая, дужая каманда:

— А-адзін патрон, беглы агонь!

Разам, аглушаючы, тарарахнуў залп усёй батарэі. Ян неяк ненаўмысна пабег у хату, стаў, кіраваўся абдумаць і зноў выбег за вароты.

— Гэта ж свае... чаго баяцца.

І потым ужо цалюткі дзень, да канца бою, стары не мог апамятацца і агоўтацца і зрабіцца такім, як заўсёды, і думаць, як заўсёды. Нібы пялёнка нейкая заслала вочы, нібы ўва сне плыло ўсё ў бяздонне часу, толькі ні на каліва не пакідала балючае пачуццё чакання канца бою, чакання ночы і нейкая прыглушаная трывога аб сабе і аб жонцы з дочкамі і аб сваіх салдатах»⁶⁶.

У ваенным дзённіку М. Гарэцкі дакладна і шчыра запісаў свае першыя ўражанні ад вайны, бою. У апавяданні «Літоўскі хутарок» яны ўзмацняюцца, бо аддае іх аўтар людзям зусім цывільным. Спачатку селянін-літовец, а калі ён трохі «прывык», трохі сцерлася вастрэня і нечаканасць яго зроку, аўтар пераключае чытача на ўнутраны свет другога жыхара хутара — найўна-вясёлай, прыгожай Ядвісі.

«Прыгледзеўшыся, убачыла Ядвісія, што за хутарам, куды пайшло рускае войска, па ўсім полі, у лагчынах і па адхоне гары пераскаквалі, як вераб'і, адбягалі назад і прысядалі, нібы перапырхвалі, шэрыя са штыкамі і старэцкімі хатылькамі фігуркі. І ўсё нешта хлопала.

«— Матка боска! То ж яны страляюць,— спалохана даўмілася Ядвіська і заламала, аж хрэснулі, пальцы.

Адна шэрая, абчэпленая торбамі кароценькая фігурка бегла саўсім недалёка ад пруда, па канаўцы ля шасэ. Во прысела, выставіла стрэльбу да лесу, рэзка хлопнула,— і раз, і два, і тры. Усхапілася і шпарка-шпарка пакацілася ад хутарка.

Ядвісія не мела сілы аглянуцца. Во фігурка ўзмахнула ўгору рукі і кінула стрэльбу. А воддаль яе і блізка пыл на раллі там, тута курыцца, як пыл на дарозе, калі пачынаецца буйны дождж. Прысела фігурка, потым сярдзіта пачала рваць з сябе тые торбачкі; ізноў ускочыла, схавілася за грудзі, замяталася туды-сюды ў бакі, кінулася ніц на

⁶⁶ Гарэцкі М., т. 1, с. 307.

дол і асталася ляжаць нерухома. Шлёпалі тыя буйныя каплі па возеры, раскідаючы дробныя пырскі, і ўкола возера ўжо ляжала яшчэ некалькі такіх фігурак.

Пачуўся з-пад лесу грукат, конскі тупат, страляніна і крык...»⁶⁷

Гэта ўжо немцы, «прусы» ідуць.

«— Прусы,— уздрыгнула і акамянела дзяўчына і ўжо не магла адвесці застылых вачэй ад тых. Ногі неспадзявана аслаблі, дужа згібаліся, зрабілася сцюдзёна. І Ядвіся проці волі хрыпла і дужа ціха шапнула, узняўшы руку:

— Не рушце!..»⁶⁸

І з кожным разам меней застаецца на хутары будынкаў, дрэў, пчаліных сем'яў, а ў душы, у сэрцы людзей — надзеі... «Прусы» паказалі сябе, наздзекаваліся з дзяўчат, Ядвіся хвора, непрытомная трызніць:

«— Не рушце! Не рушце!»

А ўсё жыццё людзей, працавітых, добрых, ужо парушана, няведама каму на карысць паламана, а наперадзе яшчэ горш...

* * *

Так, Гарэцкі ўведаў добра, што такое вайна, і піша творы, у якіх — салдацкая, сялянская нянавісць да гэтай, толькі здалёк рамантычна-прыгожай, пачвары, імя якой — вайна.

Брат пісьменніка Г. І. Гарэцкі адзначае ў сваіх успамінах:

«Максім прадчуваў надыход рэвалюцыйных падзей, чакаў іх у бліжэйшы час. У падручніку гісторыі Расіі, які быў у 1915 годзе ў нашай хаце, у храналагічнай табліцы, пасля слоў «Мікалай II» брат напісаў: «1916 г. Рэвалюцыя»⁶⁹.

У тым самым 1916 годзе піша М. Гарэцкі апавяданне «Генерал», якое калі і мог разлічваць, што надрукуе, дык сапраўды толькі пасля рэвалюцыі.

Апавяданне «Генерал» вельмі эканомна напісана, але пад лаканізмам яго — увесь «айсберг» франтавога вопыту пісьменніка.

⁶⁷ Гарэцкі М., т. 1, с. 311.

⁶⁸ Там жа, с. 311—312.

⁶⁹ Гарэцкі Гаўрыла. Успаміны пра брата.— Польшча, 1963, № 2, с. 179.

І зноў будзем гаварыць пра вопыт Талстога як бы на нова прачытанага, пераправэранага — у аконах, пад абстрэлам. Ужо ва ўласнай душы «прачытанага».

Гаварылася ўжо, што Талстой, яго творы не адгароджвалі батарэйца-пісьменніка ад рэальнасці, яны не падмянялі рэальнасць, а наадварот падрыхтавалі вочы, слых, самую душу да лепшага і хутчэйшага бачання, «пазнавання» ўсёй праўды аб вайне, аб чалавеку на вайне...

Запіскі-дзённік «На імперыялістычнай вайне» і «Літоўскі хутарок» выразна сведчаць аб тым.

Апавяданне «Генерал» гаворыць і пра нешта большае — пра ўзросшае літаратурнае майстэрства Максіма Гарэцкага. Ён вучыцца пісаць «паўтанамі», эканомна, але з поўнай сілай пачуцця, што стаіць за гэтым.

«Ён быў ужо старэнькі... У стройненькім мундзірчыку... з белым каўнерыкам... выглядаў дробненькаю, старэнькаю, але фарсістаю чысцешкаю».

Чалавек ён не злы, гэты старэнькі генерал. Не хоча ён пакрыўдзіць і камандзіра, на пазіцыі да якога прыехаў («Вы мне даруйце, палкоўнік... Я ведаю, што ў вас у палку ўсё ў найлепшым парадку...»), не хацеў ён смерці і ротнага камандзіра, хоць той і выклікае ў генерала пачуцці не вельмі каб добрыя («...адчуў нястрымнае жаданне штурхануць яго некуды ці нешта зрабіць яму такое, каб ён не быў такі разлезлы»).

І ўсё-такі іменна ён забіў гэтага чалавека — маладога прапаршчыка («Вучыцелішка... з тых, што ядуць з нажа... Шкадуе сябе»).

Слабенькі, чысценькі генерал гуляе ў вайну, як дзеці гуляюць. Памяншальна-ласкальныя слоўцы пра яго «мундзірчык», «каўнерык», пра гэтага «чысцешку», якімі пачынаецца апавяданне, набываюць паступова ўсё больш злавесны і жорсткі сэнс. Бо генеральская гульня гэтая ў вайну вельмі ж дорага абыходзіцца іншым людзям!

«Самае горшае ў кожнай справе, калі пакідае людзей творчы настрой...» — сумуе генерал і вырашае ехаць на пазіцыі, каб не «закісаць» і іншых падварушыць.

«Ішоў з маладым салдацікам, бязвусым, а ўжо з ун-тэр-афіцэрскімі нашыўкамі, і дужа хацеў разгаварыцца з ім...»

І пачынае на самога сябе глядзець «замілаванымі» салдацімі вачыма: «Салдаты, хоць і з цьмянымі тварамі, але звычайна вясёлыя, прапускалі яго, як яму здавалася,

добрым і ўдзячным поглядам, што ён, генерал, даведаўся іх тут»⁷⁰.

Думка пра «творчы настрой», што з самай раніцы запала ў слабую галаву генерала, не дае яму спакою, ён перакідае яе, як ледзянец за шчакой, смакуе: «Гады генерал падумаў, што хоць салдаты маюць добры выгляд, але пры гэтым нецікавым стаянні, нават без добрай перапалкі, у салдатаў траціцца храбрасць, і яны прывыкаюць берагчы сябе»⁷¹.

І далей ён бярэ вінтоўку і страляе, а затым... лезе на бруствер.

Каб яго яшчэ больш любілі і каб пакараць прапаршчыка, бо той не спадабаўся яму сваім «вучыцельскім», недастаткова афіцэрскім абліччам.

Прышлося лезці на бруствер і прапаршчыку. Якому і без гэтага хапала рызыкі — кожны дзень, а не так як генералу, пад настрой.

«Можа, ступіў ён два разы, як раптам перакуліўся і сунуўся ў акоп.

— Во... — вырвалася ў аднаго салдата.

...Забіты ляжаў, падагнуўшы ногі і адкінуўшы руку ў замшавай з белым баранькам рукавіцы. Шапка з'ехала, і былі відаць беленькія, зачасаныя набок валасы. А бародка, паголеная, раптам адзначылася шэраю бруддзю»⁷².

«Во...» — усклікнуў той салдат. А прагучала: «Дагуляліся!»

Генерал, мабыць, трохі разгубіўся. У першай рэдакцыі (друкавалася апавяданне ў 1918 г. у «Вольнай Беларусі») ён нават успомніў пра сям'ю забітага, заклапаціўся пра тых, каго асіраціў...

Але гульнію не скончыў: «Генерал няпэўна ўзлажыў рукі забітага на яго грудзі, потым, не хапаючыся, паважна зняў шапку.

— Вечны спакой, — прашапялявіў ён.

Потым, пачакаўшы і дрыгнуўшы ў задуме мускулам з левага боку санак, зноў апусціў шапку, сагнуўся і папалаваў у мёртвы лоб.

— Слава загінуўшым сынам бацькаўшчыны! — дадаў і доўга няўмела надзяваў шапку»⁷³.

⁷⁰ Гарэцкі М., т. 1, с. 208—209.

⁷¹ Там жа, с. 210.

⁷² Там жа, с. 211.

⁷³ Там жа, с. 212.

«Акопная праўда» — так назвалі гэта, такую літаратуру аб першай сусветнай вайне. З-за акопнага бруствера, аказалася, многае бачна. Аж да самага верху!

Бо вайна, бой, блізкая смерць прывучаюць бачыць бязлітасную праўду, усю праўду.

Хоць і не адразу, вядома. У запісках «На імперыялістычнай вайне» ёсць такія мясціны — як бы першапачатковы рух да той праўды, што ў апавяданні «Генерал».

«Наш камандзір прыйшоў на падворак, стаў ля хаты, дзе ляжалі забітыя на саломе, перакціў Талстова і сказаў «Царства нябеснае!».

У хаце ён пацалаваўся з кожным раненым, кажучы: «Поздравляю, брат, что удостоился пострадать за веру, царя и отечество!»

Пры гэтым панавала ўрачыстая ціша, у некаторых на ваччу стаялі слёзы. Нават мне было цяжка за сваю варажасць да ўсяго гэтага прыгожага самаашуканства»⁷⁴.

Той, хто піша, запісвае гэта, — сам захоплены і міжвольным азартам бою і ўсёй той атмасферай «самаашуканства», што разам з адкрытым насіллем трымала салдат у акопах аж да рэвалюцыі 1917 года. Ёсць тут і павага франтавіка да мужанага чалавека — таго самага камандзіра батарэі. Гэты ні ў якую гульню не гуляе: ваке злосна, прафесійна, не хаваючы, калі страшна, і боязі за сваё жыццё. (Памятаеце, гэта ён пад шалёным абстрэлам мужана камандуе батарэяй, а сам усё хрысціцца... Амаль па-жаночы. Ці можа дзеля жанчыны далёкай, дзеля дзяцей сваіх хрысціцца, просіць літасці ў смерці, стоячы так мужана пад агнём.)

У апавяданні «Генерал» вайна малюецца, паказваецца праз паводзіны, перажыванні, унутраны свет не радавога батарэйца (як у «Запісках Лявона Задумы»), не селяніна (як у «Літоўскім хутарку»), а штабнога чына. І тут знікае ўжо нават тая лірыка «франтавога братэрства» і ўзаемапаразумення салдат і селяніна, якая дзе-нідзе была, якую міжволі выказваў Гарэцкі, хоць і называў гэта тут жа «самаашуканствам».

«Генерал» — твор халодна, з'едліва аналітычны. Тут зрываюцца ўсе маскі — бязлітасна, па-салдацку помсліва.

Ні «Генерал», ні другое апавяданне Гарэцкага «Рускі» аж да 70-х гадоў не былі вядомы сучаснаму нашаму чыта-

⁷⁴ Гарэцкі М., т. 2, с. 154.

чу. (Хоць апавяданне «Рускі» ў свой час было хрэстаматыйным). І ніяк не ўплывалі на ваенную літаратуру апошніх дзесяцігоддзяў.

Але чытаеш «Мёртвым не баліць», «Адну ноч» Васіля Быкава, і такая раптам прыходзіць думка, надзея. Што народжанае ў літаратуры аднойчы, знікнуць не можа. Зусім незалежна ад ранейшага, зноў яно паяўляецца — хай і ў другой форме, з другім значэннем.

* * *

Гэта быццам бы супярэчыць той нашай думцы, што калі штосьці перашкодзіць твору паявіцца ў свой час, дык ён не паявіцца ніколі. Паявіцца, але ўжо іншае, з іншым «ледзь-ледзь».

І ўсё ж ёсць не толькі жаданне, але і падстава верыць, што народжанае аднойчы (нават калі яно занесена, схавана пылам, глеем часу) існуе, прысутнічае ў літаратуры — як ніша, як пустэча, якую літаратура будзе імкнуцца запоўніць. Свядома, а мо і падсвядома...

Нават думаецца: калі б апавяданне «Рускі» было вядома В. Быкаву і ён не адчуваў бы тую «нішу», адсутнасць падобнага твора не адчуваў, не з'явілася б і яго апавяданне «Адна ноч».

Што ж, значыць, твор можа ўплываць на літаратуру і сваёй адсутнасцю...

Памятаеце, пра што яны — названыя апавяданні Гарэцкага і Быкава?

«Адна ноч» В. Быкава... У часе бою, калі фашыст і савецкі салдат Іван Валока кінуліся адзін на аднаго, душаць адзін аднаго, выбухам бомбы іх засыпае ў падвале дома. Яны ўсё яшчэ ворагі, але паступова абставіны прымушаюць іх прыглядзецца бліжэй: спачатку Іван выцягвае Фрыца з-пад камення, а потым Івана ратуе немец. Ды і патрэбны яны адзін аднаму, каб вылезці неяк наверх. Размаўляюць, як умеюць, не забываючы пра палітыку (пра Гітлера, пра тое, як хто жыў, пра калгасы), але кожны з іх адзін аднаму — ужо чалавек. А не проста «немец» ці проста «рускі». Так, «немец», але ўжо імя і прозвішча нядаўняга смяртэльнага ворага чуе Іван, і дзяцей яго бачыць на фатаграфіі, і ўсмешку жывую, чалавечую...

Ой, нялёгка гэта даецца Івану, не адразу! І ўсёй літаратуры нашай, нялёгка, не адразу такое давалася (В. Бы-

каву таксама). Не хутка прыйшло нават жаданне вось так зблізку ўглядацца ў ворага: дзе ён — фашыст, а дзе — застаўся чалавекам.

Час на гэта патрэбен быў, як патрэбен быў нам спатку нейкі час, каб авалодаць «навукай нянавісці» і пазбавіцца найўнай, як аказалася, веры, што немец-рабочы, працоўны немец толькі і чакае нашай працягнутаў братэрскай рукі, хоць яго рукі і заняты аўтаматам.

Вышэй ішла ўжо гаворка пра тое, як па-іншаму глядзела (і вымушана была глядзець) літаратура на ворага, на праціўніка, калі праціўнік гэты не проста немец (як у Гарэцкага ці Барбюса), а фашыст, фашызм.

Васіль Быкаў адзін з першых, паказваючы, выяўляючы ўсю нашу нянавісць да фашызму, увесь азарт бою, яшчэ ў 60-я гг. стараўся, па магчымасці, вярнуць у літаратуру і старую, класічную традыцыю — бачыць не проста лютага ворага ў праціўніку, а таксама і ахвяру — самой вайны, ахвяру антыгуманнай сістэмы. Не ўсюды, не заўсёды, вядома, а там, дзе такое магчыма, дзе не пратэстуюць нашы, занадта ж балючыя, раны, памяць.

І тады паяўляўся — на старонках «Трэцяй ракеты» — абгарэлы немец-танкіст, якога нечалавечая пакута загнала ў акуп да тых, па кім ён нядаўна страляў.

І тады ўспыхвалі ў апаويدанні «Адна ноч» такія вось ужо нязвычайныя радкі (пасля таго, як Іван Валокі і Фрыц Хагеман, выбраўшыся з пасткі, стараюцца апырэдзіць, забіць адзін аднаго):

«Што ж гэта? Як жа гэта?» — толькі цяпер акрэслілася ў яго галаве яшчэ няўцяямная думка-здзіўленне. Узрушаны і змардаваны, ён нечага ніяк не мог сцяміць ці, можа, не мог чагосьці ўспомніць — разгарачаным нутром ён толькі адчуваў, што сталася вялікая, яшчэ не ўсвядомленая да канца несправядлівасць, перад магутнаю сілай якой і ён, і Фрыц Хагеман былі бездапаможнымі. І яму было вельмі пакутна ад таго і хацелася завьць ад крыўды, якая ашчаперыла і душыла яго»⁷⁵.

Такая сітуацыя, такія радкі напісаны былі ў 1961 годзе — нязвычайны ўжо, забытыя і зноў вернутыя ў літаратуру радкі.

«Адна ноч» — як бы ўспамін беларускай літаратуры пра самую сябе — пра «Рускага». Хоць Быкаў, пішучы,

⁷⁵ *Быкаў Васіль*. Выбраныя творы. Мінск, 1974, т. 2, с. 420.

калі і помніў каго, дык хутчэй Талстога, Рэмарка, Хемінгуэя, а не Гарэцкага...

Але беларуская літаратура ўжо мела гэтае апавяданне — «Рускі». Яно ўжо было напісана, а потым доўгі час адсутнічала, выпала з літаратуры, з чытачоўскай памяці, але, як парожняя ніша, чакала нейкай замены.

Замена паявілася — «Адна ноч». А потым і апавяданне «Рускі» стала на сваё месца, цяпер яны побач стаяць, існуюць...

«— Я рускі! Я рускі! Рускі, рускі!..»

На выгляд гэта ёсць даволі здаровы мужчына. Ён сярэдняга росту, добрага складу, шыракаплечы, і грудзі ў яго звычайныя. На твары ніякай хваравітасці не відаць...

Дзіўная гісторыя выйшла з гэтым нешчаслівым чалавекам»⁷⁶.

М. Гарэцкаму не трэба «пісаць апавяданне», спецыяльнае, са складаным, старанна вывераным малюнкам псіхалагічнага паядынку, з публіцыстычнымі нават празмернасцямі — стратамі — як В. Быкаву прыйшлося.

Бо і вайна іншая, і «немец» не фашыст, а сапраўды толькі ахвяра абставін. Аўтар проста ўспамінае, апавядае — як пра выпадак, які і тлумачыць доўга не трэба, і «расшыфроўваць» не абавязкова — усё само за сябе гаворыць⁷⁷. Усяму віной вайна і тыя, каму яна патрэбна, а салдаты — і забойца і ахвяра — «нешчаслівыя людзі», «цёмныя людзі».

«Рускі быў звычайным земляробам Магілёўскай губерні: быў здаровы, але крышку павольны; здольны ад прыроды, але цёмны, грубы»⁷⁸.

Вайна, акопы, але ўсё гэта ўжо будзённае для яго, і цёмны той магіляўчанін патроху «марадзёрнічае» — але па-сялянску няўмела і дробязна.

«Увечары, першым змрокам, ішоў ён цягацца па зрытых акопамі палях, знаходзіў пустое бульбянішча — капаўся там сваёю маленькаю пехацінскаю лапатачкаю дзеля якога дзiesiąтку непадабраных гаспадаром і свіннямі бульбін. Хаця яму за гэта дакаралі, не кідаў свайго блу-

⁷⁶ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 318.

⁷⁷ Напісана апавяданне ў 1915 г., спачатку было як бы часткай дзённікавых запісак «На імперыялістычнай вайне», але затым набыло самастойнае жыццё.

⁷⁸ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 318.

кання ў цёмным полі, і тая памаўзлівасць згубіла яго»⁷⁹.

Толькі ўзняўся на нейкі ўзгорачак, а перад ім стаіць аўстрыяк... «Абодва разам прыселі да зямлі...»

Аўстрыяк першы шукае ратунку і вось так:

«— Руський! Я маю горілку...

— Я табе нічога не зраблю!..»

Селі, паклалі вінтоўкі кожны пры сваім баку, але ўжо сядзяць побач, закурылі па кручонцы з махоркі Рускага.

«Калі зрабілі ўсё і трэба было расхадзіцца, пачулі нейкую прыкрасць. Ды аўстрыяк падбодрыўся і сказаў:

— Чы веды менэ до Русі, чы разойдэмся.

— ...Не, братка, ідзі сабе да сваіх».

Усё, як людзі, як сяляне, якіх чорт нейкі загнаў на гэта поле і трымае ў акопах, замест таго каб ім дома хлеб сеяць.

Пайшлі кожны ў свой бок, ды раптам «бліснула», цюкнула нешта цёмнаму магіляўчаніну: «Э, што ж я за ваяка».

«Павярнуўся, злажыўся стрэльбаю і без дум паціснуў пальцам:

— Так!»

І далей усё адбываецца ў нейкай гарачцы, хоць салдат усё яшчэ прывычна дзейнічае, усё яшчэ хоча паводзіць сябе як «ваяка».

Але тут ужо іншае запанавала, і не ціха, як тады, калі сядзелі побач і курылі, а паняслося яно, ломячы і крышачы ўсё.

Застаўся толькі чалавек — як бы першы на зямлі, хто забіў...

«Калі Рускі падбег і нахіліўся над яго чубатаю шапачкаю і даўна падстрыганымі вусамі, дык у цямоце мала чаго ўбачыў, але пачуў, як ён яшчэ дадаў, гаворачы быццам аб нейкім трэцім:

— Што ж цій москаль наробыв... Зостанэцца мая жынка і дзіты.

Безнадзейная крыўда чулася ад яго; апошнія словы ледзь выдыхнуў, бо ўжо канаў. Раскінуў рукі і ногі. Рускаму здалася, што смяротная пялёнка, як у той курыцы, засцілае яго жаўтаватыя бялкі.

— А колькі ж іх маеш? — з апалым сэрцам спытаўся Рускі і мімаволі, выглядаючы сабе падмацаванне, агледеўся наўкол, у ночным змроку.

⁷⁹ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 318.

— Ді-ты...

Забіты яшчэ раз пацягнуўся, замкнуў паволі вочы і быў гатоў.

Рускі перахрысціўся над мёртвым і палез у яго кішэню ў штанах. Выцягнуў адтуль пакамечаны ад доўгага часу і замаслены ліст у канверце. Болей нічога не было, і ён расчаравана ці незадаволена падраў яго на колькі частак. Абдумаўшыся, падняў іх з зямлі, каб пасля скуруць. І зноў кінуў. Аж рукі трохі дрыжэлі, і было брыдка, што так блазнуе, быццам не ворага забіў, а якога свайго. Смялей памацаў у яго за пазухаю, ува ўсіх кішэнях і ў шапцы і ізноў нічога добрага не знайшоў. Аглядаючы яго боты, ці варта здзіраць, глянуў незнарок у цямноту ночы, спалохаўся... Схапіў кацялок з бульбаю ў адну руку, дзве стрэльбы за раменне — у другую і пусціўся бегчы што ёсць духу да сваіх»⁸⁰.

З гэтага часу чалавек перамяніўся, скупа заўважае апавядальнік. Стаў дужа маркотны, кінуў бадзяцда па дварах і бульбоўніках.

І яшчэ: «...упадабаў ляжаць на зямлі з раскінутымі нагамі і рукамі».

Усё прымярае сябе да таго — хто забіты ім — ляжаў вольна так. Раскінуўшы рукі і ногі...

Трапіў у шпіталь, застудзіўшы грудзі ад таго ляжання на зямлі. І час ад часу — гэты яго незразумелы крык:

«— Я рускі! Я рускі! Рускі, рускі!».

Гэта пачуў у тым шпіталі М. Гарэцкі, пачуў, выслухаў велізарную пакуту простага чалавека, з якога вайна, людзі і нечаканая віна зрабілі забойцу...

* * *

«Літоўскі хутарок», «Генерал», «Рускі», а разам з гэтым і пазней — апавяданні «Чарнічка», «Дзёгаць», «На этапе», «У панскай кухні», «Супакой», «Габрыелевы прысады»...

Адчувалася, што ў вялікую творчую дарогу выбіраўся (пасля ўсяго жаху і крывавага бруду акопаў) чалавек, талент, поўны сіл, спадзяванняў, творчай радасці, з пачуццём высокага абавязку перад сваім народам, яго гісторыяй, культурай, мовай і з разуменнем усёй складанасці гэтага занятку — літаратурнага.

⁸⁰ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 320.

За плячыма цярпліва стаялі тыя, аб кім ён пісаў і дзеля каго пісаў. Селянін, Беларусь. Можна, ім, што толькі-толькі прывыкалі да свайго друкаванага слова, такое «тонкае пісанне», як у названых апавяданнях, было і да часу. Магчыма, пакуль што задаволілі б і бытавыя, жанравыя апавяданні-анекдоты, якіх пісалася нямала ў дарэвалюцыйны час і пра якія, вядома, нічога дрэннага ні казаць, ні думаць Гарэцкі не мог.

Але за плячыма стаялі, глядзелі на тое, што піша, як піша беларус, таксама і другія, іншыя літаратуры — і можна якраз пад іх позіркам асабліва не хацелася, каб беларус сапраўды заставаўся персанажам, чытачом і аўтарам толькі такой, толькі горка-вясёлай літаратуры бытавых анекдотаў.

Тым больш што ёсць жа ў беларусаў ужо і Купала, і Колас, і Багдановіч...

Вось што расказвае брат пісьменніка Гаўрыла Іванавіч зноў жа (у пільме да аўтара гэтага артыкула) пра тых, хто прымушаў Максіма Гарэцкага быць асабліва строгім, патрабавальным да самога сябе — пра літаратурную любоў, пра вучобу, пра захапленні яго.

«Гоголя Максім любіў за паэтычнае адлюстраванне ўкраінскага жыцця ў яго рускіх творах. А яшчэ падабаўся Гоголь Максіму за яго «смах скрозь слёзы». Першая кніга, якую падараваў мне Максім у 1911 годзе, быў аднатомнік твораў Гоголя.

Мне здаецца, што ўплыў Гоголя крыху адчуваецца ў некаторых творах Максіма: «У лазні», «Страшная музыкава песня», «Дзёгаць», «Жартаўлівы Пісарэвіч».

Талстога шанавалі Максім за «Вайну і мір», за глыбокае разуменне людзей з рознага сацыяльнага асяроддзя, за сацыяльны пратэст.

Дастаеўскі імпававаў Максіму пранікненнем ў пацёмкі душы, разуменнем таямніц людской псіхалогіі.

Бунін захапляў Максіма характэрствам рускай мовы. Максім Горкі быў у вачах Максіма хросным бацькам маладой беларускай літаратуры.

Шаўчэнка і Кацюбінскі, Міцкевіч і Ажэшка з'яўляліся для Максіма лепшымі прадстаўнікамі ўкраінскай і польскай літаратур; ён чытаў іх у арыгіналах; яны былі ідэалам для наследавання беларускіх пісьменнікаў.

У заходнееўрапейскай літаратуры волатам здаваўся Максіму Бальзак.

З пісьменнікаў-нашаніўцаў вылучаў Максім Янку Купалу і Якуба Коласа, з якімі добра знаўся і сябраваў. «Новую зямлю» Якуба Коласа Максім лічыў лепшым творам беларускай літаратуры. Янку Купалу Максім ставіў побач з Шаўчэнкам і Міцкевічам.

Змітрок Бядуля быў самым блізкім сябрам Максіма ў нашаніўскі перыяд; Бядуля пісаў Максіму доўгія лісты, прасякнутыя рамантычнай узвышанасцю.

Шанаваў Максім, як зорку беларускай паэзіі, і Максіма Багдановіча; вельмі цаніў яго публіцыстычныя артыкулы».

А мы тут нагадваем яшчэ і Чэхава. Не дзеля таго, каб «пашырыць» спіс, кола літаратурных інтарэсаў Максіма Гарэцкага, і без таго сапраўды шырокіх.

Творчасць Чэхава — цэлы этап у развіцці прозы ХХ стагоддзя. Гэты этап неяк закрануў і маладую беларускую прозу — і іменна Максіма Гарэцкага.

* * *

Заўважаецца ў такіх апазданнях Максіма Гарэцкага, як «Чарнічка», «Хадзяка», «Генерал», «На этапе» і некаторых іншых, што ідэйная мэта, задача, якія ў больш ранніх апазданнях адкрыта выступалі на першы план, тут «пайшлі ўглыбіню», зліліся з самім матэрыялам. І не паслабела ад гэтага, а стала якраз мацнейшай — тая ідэйная мэтанакіраванасць творчасці пісьменніка.

Чэхаўская проза — найлепшы прыклад такой вольнай парадаксальнасці мастацтва, калі сіла ўздзеяння яго раптам рэзка ўзрастае за кошт аб'ектыўнасці аўтарскага апаздання.

А. П. Чэхава, як вядома, нямала папракала сучасная яму крытыка за «безыдэйнасць», за аднолькавае стаўленне да «добра і зла», за «аб'ектывізм» і г. д.

А ён рабіў сваю справу, і аказалася, што ідэйнасці яго, ідэй хапіла не толькі на свой час, але і на наступныя дзесяцігоддзі. (Хоць сам Антон Паўлавіч, паддаўшыся настрою, аднойчы сказаў: «Мяне будучь чытаць 7 год»). І хапіла, хапае іх не толькі на рускага чытача, але і на сусветнага.

Якія ж яны, яго ідэі — такія даўгавечныя, жывучыя, патрэбныя чалавецтву?

Гэта перш за ўсё ідэя гуманістычнай культуры, як са-

мага галоўнага, важнага, патрэбнага пры барацьбе за любя іншыя ідэі. Кажучы, што ён «з дзяцінства ўзлюбіў прагрэс», А. П. Чэхаў і прагрэс таксама «правярае» чалавечнасцю, гуманнасцю (ці бесчалавечнасцю) саміх «прагрэсістаў» (Фон Корн у «Дуэлі» — з яго «стыхійным» фашызмам за тры дзесяцігоддзі да з'яўлення палітычнай праграмы фашыстаў у Еўропе).

Самае чэхаўскае ў Чэхаве, думаецца нам, вось гэта: асабліва патрабавальна, строга, нават жорстка глядзіць ён, прыглядаецца якраз да таго, што яму ўжо спадабалася ці можа спадабацца ў чалавеку, у людзях, у жыцці. І не дзеля мастацкага аб'ектывізму гэта, а таму, што ўсе вялікія гістарычныя адхіленні пачынаюцца з маленькіх, дробязных і якраз з маральных.

Самае сумнае і трывожнае ў «Вішнёвым садзе» не тое, што забылі ў доме Фірса, «чалавека забылі» старыя гаспадары саду, а тое, што «забылася на чалавека» таксама і захопленая прадчуваннем заўтрашняга разумнага жыцця моладзь...

Чэхаў, як ніхто — і не розумам толькі ці пачуццём інтэлігента-гуманіста, але ўсёй істотай мастака — адчувае, якая плыткая, пераходная і тонкая матэрыя, субстанцыя, тое, што называюць і што называе сябе справядлівасцю. Гістарычнай, сацыяльнай, чалавечай справядлівасцю. Людзі не выйшлі яшчэ са стану, не пакінулі позы пакрыўджаных і зняважаных, а ўжо самі — крыўдзіцелі, чалавек гневаецца на пошласць, але пошла гневаецца, змагаецца з тупасцю, а сам...

Гэта і ў Дастаеўскага мы знойдзем, вычытаем — такое папераджальна жорсткае і горкае слова аб чалавеку.

Што ж тут іменна чэхаўскае?

Чэхаўская ідэйнасць і ідэйная накіраванасць твораў Дастаеўскага, калі параўноўваць іх характар — дык гэта нябачная сіла ідэйнай «гравітацыі» (Чэхаў) і сіла шквалу, буры, стыхіі (Дастаеўскі).

Бушаванне стыхій, якое б яно моцнае ні было, мае пачатак і канец, мае рубеж. Нябачныя ж, унутраныя, «з самой матэрыі» сілы гравітацыі — усепранікаючыя і заўсёдня.

Захаваная, глыбінная ідэйнасць Чэхава не адмаўляе ўсякай іншай, самай шквальнай, калі ідэйнасць тая мае гуманістычную накіраванасць.

Таму так высока ставіў ён і творчасць Талстога і творчасць Горкага.

...Змянілася эпоха, людзі іншыя, пакаленні новыя, столькі ўсяго адбылося — чалавецтва хутка ўступіць у XXI стагоддзе. А позірк чалавека ў пенснэ ўсё той жа, і ў ім перш за ўсё — разуменне, і людзям, зусім новым пакаленням ён патрэбен, той позірк — трохі збоку позірк, але ў самую глыбіню.

І ўсё той жа боль за шкельцамі пенснэ, трывога, сум, як бы ад чакання, што чалавек, захоплены сваёй права-той і ўсведамленнем толькі сваёй праваты, не заўважыць, як пераступіць тоненькі, амаль нябачны рубаж, дзе пачынаецца несправядлівасць і няпраўда. Дзе змагар з жорсткасцю свету сам робіцца жорсткай сілай. Дзе ахвяра становіцца катам. Дзе маралізацыя пераходзіць у пошласць. Дзе... А людзі з новай энергіяй і нават самаахвярнасцю рвуцца наперад, не заўважаючы, што ідуць у супрацьлеглым кірунку. А жыццё ж адно, не перапішап яго нанова, жыццё заўсёды — «чарнавік», і жыць людзям заўсёды па чарнавіку, і трэба таму быць больш патрабавальным да сябе, сваіх думак, спраў, пачуццяў, у кожны момант, сёння, не спадзеючыся, што «светлае заўтра» іх падчысціць, падбеліць — трэба адразу жыць намнога чысцей. Калі чалавек хоча, каб тое «заўтра» было святлейшым...

* * *

Вядома, тая «гравітацыйная», строга мастацкая ідэянасць не прывілея і нават не адкрыццё (у прынцыпе) Чэхава. Да яе ўвесь час, усім магутным масівам ішла класічная руская літаратура. Але ў творчасці Чэхава рускі рэалізм (а тым самым — і сусветны) набыў, у гэтых адносінах, асабліва выразную, як бы закончаную якасць⁸¹.

У гэтым напрамку спрабуе рухацца і маладая беларуская проза — у творчасці Максіма Гарэцкага. Але не толькі ў яго творчасці. Такую ж якасць заўважае і пэніц М. Гарэцкі і ў творах іншых прадстаўнікоў маладой беларускай прозы, што мы адчуем з такой, напрыклад, характарыстыкі творчасці Змітрака Бядулі:

⁸¹ І хоць развіццё рэалізму ішло і далей таксама і ў гэтым кірунку, але сучаснікі А. П. Чэхава, напрыклад Максім Горкі, нават гатовы былі лічыць, што Чэхавым рэалізм у класічным разуменні вычарпаны.

«Пераважаюць і тут сацыяльныя матывы, каторыя не высоўваюцца аднак пісьменнікам наўмысля на першы план, як у некаторых нашаніўцаў, а паказаны зусім бесстаронна, дзеля чаго і здабываюць асабліва прыметнае значэнне. Аўтар без усякіх падкрэсліванняў, павелічанняў і згущанняў абгаляе страшныя болькі нашага сялянскага жыцця»⁸².

Паглыбімся па-чытацку ў некаторыя апавяданні М. Гарэцкага 1915—1921 гадоў.

«Чарнічка»... Нечая «ўказка» наўгад як бы датыкаецца да кропкі на «карце жыцця» — з разуменнем, з пераконаннем, што ўсюды жыццё, людзі, аб якіх ёсць што паведаміць іншым людзям, свету.

Чытач пераносіцца ў тую кропку жыцця — на нейкую дарогу ці ў нейкую хату, да людзей, што жывуць там — аднекуль прыйшлі, некуды збіраюцца, заклапочаны нечым, гавораць аб нечым...

І вось на нас (тайных і раптоўных сведкаў чужога жыцця) ідзе хваля адчуванняў, думак, слоў, рухаў — чалавечае цяпло ці холад, таксама чалавечы... («Бура ў цішы» — псіхалагічна завастрыць гэта потым і назаве так Кузьма Чорны).

Любілі, умелі гэта асабліва Чэхаў, Бунін, Горкі — «засекчы» жыццёвы рух на нейкай кропцы і, наблізіўшы яго «буйным планам», прыглядзецца, паказаць, а затым «адпусціць», бо жыццё тое, лёс чыйсьці той — аб'ектыўна існуюць, увесь час адчуваецца, што жыццё і за рамкамі апавядання прадаўжаецца, прадоўжыцца, у прасторы, у часе.

«Чарнічка» Максіма Гарэцкага і іншыя апавяданні, што называліся ў адным з «Чарнічкай» шэрагу, — першая, можа, спроба беларускай прозы ісці такім жа шляхам.

Чаму іменна Гарэцкі стаў на той шлях? Адказаў можа быць шмат, і ўсе аднолькава няпэўныя будуць, і самы няпэўны, але ўсё ж не абыдзеш яго — «талент такі». Талент «стыхійнага дакументаліста».

Дык прачытаем уважліва «Чарнічку».

«Над пахмураю, мокраю зямлёю павісла шэра-цёмнае, нуднае восеньскае неба.

Пустая вуліца маўчыць. Людзі, калі ўдварэ, дык сядзяць па хатах. І коні ў пуні, бо ў полі зямля замерзла...

⁸² *Гарэцкі Максім*. Гісторыя беларускае літаратуры. 4-е выд., перар. Мінск, 1926, с. 216.

Ля аднаго двара, прывязаны да банькі ў шуле, стаіць запрэжаны ў «бяду» (двухколку), ціхі і спакойны гняды конь.

...У невялічкае, з беднымі балонкамі вакенца, часта пазірае з хаты на свайго коніка чарнявая маладзенькая манашка»⁸³.

Апавядальнік як бы запрашае нас у тую хату — у чужую хату і ў чужое жыццё.

Што там убачым, што пачуем? Аб чым там гаворка цяпер?

Апавядальнік як бы і сам не ведае яшчэ. І не збіраецца людзям «падказваць тэму». Як часта яшчэ падказваў у ранніх апавяданнях.

Цяпер цікавей паслухаць самое жыццё, убачыць, паказаць яго натуральную плынь. Пасля таго, што ён пабачыў, адчуў, перадумаў у акопах, жыццё, людзі для яго — больш загадкавыя. Не спяшаецца ўжо з адказамі, больш прыглядаецца, пытае. Да жыцця прыглядаецца.

У жыцця пытае.

«Таёмнае» заўсёды, з першых твораў, цікавіла Гарэцкага, хвалявала. Толькі цяпер, у гэтым апавяданні, «таёмнае» — гэта ўжо не вясковыя страхоці, што жылі пад злавесна-загадкавым, трохі гогалеўскім, месяцам ранніх твораў Максіма Гарэцкага. Яму хочацца разгадаць жыццё самае звычайнае, самае паўсядзённае — усё, што сустракаецца на чалавечым шляху.

Ну што цікавае ў тым, што манашкі спыніліся пагрэцца ў вясковай хаце? Але апавядальнік хоча пабачыць, хоча паслухаць і гэта жыццё, іхняе жыццё. Заглядае туды цікаўным вокам вяскоўцаў: у суседзяў жа незнаёмыя, «далёкія» людзі!

І вокам уважлівага, удумлівага мастака.

«Старэйшая, васпаватая, курногая, утупіла вочы ў стол і не ўзнямае іх з-пад чорнае наміткі. Слабенькая ружовенькая краска рэдзенька выступіла ў яе кропкамі і жылкамі на шчоках там, дзе ягадкі. Лыжку па лыжцы нясе яна паціху варыва і падстаўляе кусанік акуратна, каб не было капак на сталі».

Маладзейшая — смялей. Расчырванелася за ядою — з-пад змятае, злінялае намітачкі выбілася чорная жменька валасоў. Вусны пухлы і чырвоны. Зняцейку яна сарамліва

⁸³ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 157.

ўскіне часам чорныя бліскучыя вочы на маладога хлопца і зноў патупіцца»⁸⁴.

Тут і гаспадары, у хаце: малады селянін ды жонка яго з дзіцем.

Паяўленне за хатнім сталом нечаканых госцей, манашак, неяк падкрэслівае, падсвечвае прыгажосць звычайнага «мірскага» жыцця людзей працы.

Тут і маладзіца — як мадонна з рафаэлеўскіх карцін. (Тое, што і Багдановіч ахвотна заўважаў у беларускай вёсцы.)

«...села карміць дзіця, не саромліва, а з правам маці, разгарнуўшы цьмяна-белыя грудзі», «...засмяялася і маладуха і ласкава, з пшпчотаю паглядзела на сваё ўжо накармленае дзіцятка»⁸⁵.

У яе, жонкі, маці, такое пачуццё перавагі над «хрыстовымі нявестамі» і столькі сялянскага спакою, што яна і не бачыць зусім таго, што раўніва і строга заўважае старэйшая манашка: тонкую нітачку маладой цікаўнасці, якая працягнулася ўжо паміж гаспадаром і другой манашкай.

«Як ён пільна ўзіраецца на мяне, мірскі чалавек!» — гэта думкі маладзейшай.

«— Не бойся: на нашай вуліцы ўсё дабро цэла будзе... Чаго такая палахлівая? — сказаў ёй хлопец і, мусіць, сам не ведаў, ці добра пачаў».

І далей усё такое ж азіранне на самога сябе: ці добра, ці так?

«...пажартаваў ён і трохку пачырванеў, што, можа, сказаў ім лішняе».

«— Нічога, прыгожа там у вас... у вясну. Ліпы прыгожыя... Манашкі ёсць прыгожыя... — і зноў зацягнуўся і глядзеў убок, як быццам засаромеўся, што не смее сказаць, каб як далікатней».

Пабылі, а затым паехалі манашкі. Гаспадары засталіся. Было? не было? што было? — выразнага нічога. Але гэта і ёсць тая звычайная плынь жыцця, на якой, з якой могуць і хвалі ўздымацца — ды яшчэ якія! Але іменна з яе, на ёй.

Гэтую пастаянную плынь так глыбока будзе адчуваць, так нястомна паказваць потым Кузьма Чорны асабліва ў ранніх апавяданнях у 20-я гады.

⁸⁴ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 157—158.

⁸⁵ Там жа, с. 158—159.

«Стаяў, як заснуў, гняды конь, пуста і хмарна было на вуліцы, вецер клычыў жмуток балотнага сена. І трэба было згадзіцца, што восень на дварэ, а нейкае невыразнае недавальненне варушылася на сэрцы і чагосьці сярод восеньскага смутку жадалася».

Хто гэта — Кузьма Чорны? Не, яшчэ Максім Гарэцкі. Але ўжо і Кузьма Чорны — вунь як нагадвае яно чорнаўскі псіхалагізм. Шмат што, шмат каго з пазнейшых празаікаў «угадаў» сваім стылем, сваімі творамі Гарэцкі...⁸⁶

* * *

Вось яшчэ адно апавяданне — такое ж па настроі, па характары пісьма. Аўтар усё больш пачынае заўважаць дарогі, тое, што ля дарог — палявых, лясных. Жыццёвае мора, як на бераг, прыносіць нешта і на хвалях сваіх забірае зноў, пакідаючы адчуванне прастору, далечы, людской, усечалавечай...

«А полудні мутнага, шэрага, нуднага і кароткага дня самай позняй восені па шляху, што з горада, два салдаты вялі хадзяку».

Салдаты зусім сялянскімі вачыма глядзяць навокал.

«— Вось, воўчае мяса, куды ад вёскі забегла, — сказаў пярэдні салдат на адзінокую чорную свінню, што рылася на зялёнай руні далёка ад хат.

— ...Вунь бяжыць дзяўчынка зганяць, — дадаў другі, што ішоў адзаду ў хадзякі, маладзейшы, мурлаты і чырвоны, без вусоў. — Нашых нешта забралі панскія леснікі, увосень таксама, з жыта, па два рублі за лыч мусілі заплаціць...»⁸⁷

Не чужыя яны сярод сялянскіх палёў, тут, салдаты, якім загадана канваіраваць «па месцу былога жыхарства» не маладога ўжо хадзяку (бадзягу).

А сяляне, у сваю чаргу, хоць і бачаць, што чужыя людзі да іх у вёску ідуць, але быццам «пазнаюць» іх. Бо і яны звязаны з далёкім светам людзей, дзе самі ніколі не былі.

⁸⁶ Праўда, трэба (на ўсякі выпадак, каб не ігнараваць і адваротнае ўздзеянне) мець на ўвазе тое, што многія лепшыя апавяданні Гарэцкага дапрацоўваліся ім у 1928 годзе — для нявыдадзенага зборніка «Апавяданні». А к гэтаму часу талент Чорнага-псіхолага ўжо разгарнуўся вельмі моцна, Гарэцкі яго цаніў і вылучаў асабліва.

⁸⁷ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 167.

«— Некага вядуць,— сказаў дзеду меншы хлопчык.

— Вядуць,— адказаў дзед Годар, прыглядаючыся слепаватымі вачмі. Сэрца ў яго білася, бо ён падумаў, ці не вядуць са свету на этапу ўнука, што быў на заробках»⁸⁸.

Але вось прыйшоў у вёску, пад канвоем, чалавек, што сапраўды «іхні», мясцовы, які даўно-даўно адсюль у свет пайшоў, а цяпер хацеў бы дажыць тут апошнія свае гады, і яго тут не пазналі і не прызналі. А можа не хочучь, ба-яцца пазнаць..

«У стараставу хату на незвычайнае для ціхамірнага тутэйшага жыцця здарэнне набухталася паўнютка людзей.

Старыя паселі на лавах, паважна думалі ў калматыя бароды. Маладзейшыя тоўпіліся ў парозе, а малеча, разявіўшы раты, вытрашчыла вочы на хадзяку і піхалі адзін аднаго наперад.

Хадзяка сеў на зэдлік і быў безуважны да ўсяго на свеце. Побач селі абодвы салдаты.

— Давай ты яму веры! — казаў, гледзячы міма, высокі рыжы Астап, які быў у шахтах і ведаў свет.— Давай ты яму веры, калі яны, такія, усё жыццё сваё так бадзяюцца. У Сібіры кажа, што з нашае вёскі; не прыем да сябе, ён даложыць начальніку, што — са Смаленшчыны, прыгадае сабе якую знаёмую вёску, адкуль меў таварышаў ці сам быў калі. У Смаленшчыне скажа, што — з Меншчыны. Так яго і цягаюць на казённым хлебе... Дык каб я так жыву, колькі ён з нашае вёскі. Дык, мужчыны, думайце: прыняць яго ці не прыняць»⁸⁹.

На гэтым і трымаецца апавяданне, яго настрой: зда-лёк людзі адчуваюць, што свет, добры ён ці дрэнны, але адзін на ўсіх. А наблізіцца незнаёмы чалавек, і адразу прывычна насцярожваюцца: а ці не вораг, ці не хоча па-карыстацца маім, нашым?

Бо прывык, ён, селянін, ды і наогул чалавек, ведаць, думаць, што здалёк не з добрым да яго прыходзяць.

«Хадзяка аддыхаўся, злез з зэдліка...

Блазnota з жахам рынулася ў бакі і зачাপіла страхам дзяўчат і баб.

— От-то, дурныя,— пачалі іх сароміць»⁹⁰.

⁸⁸ Гарэцкі М., т. 1, с. 168.

⁸⁹ Там жа, с. 169.

⁹⁰ Там жа, с. 170.

Доўга раяцца вяскоўцы, «сумляваюцца мужыкі».

«— Вунь, вунь, — уступіўся за яго кароценькі лысенькі Дзёма, — добра ў людзях, хрышціць у грудзях. А як ногды грэх возьмем на сябе: свайго не прымем? Чалавек за тысячы вёрст цягнуўся на бацькаўшчыну, каб легчы на вечны супакой бліжэй да дзядоў-прадзедаў, а мы пратурым яго...»⁹¹.

Колькі іх разбрылося па ўсяму свету, беларусаў, як бы кажа Гарэцкі, а гэты вярнуўся, як пасланец ад далёкага іх гора, а свая вёска яго ўжо знаць-ведаць не хоча. Сваёй бядоты, нішчымніцы тут хапае!

Потым будуць «Сібірскія абразкі» — пра тое іх далёкае гора, жыццё-быццё... Апавяданне «Хадзяка» — гэта як бы прадчуванне таго цыкла твораў пра беларусаў, якіх куды толькі не закідаў лёс.

«І тады стараста спакойна сказаў, абвёўшы ўсіх вачмі і ўхільна зірнуўшы на хадзяку:

— Дык не прымаем цябе, чалавеча! Ідзі ты туды, дзе век свой жывь. Хто цябе ведае, хто ты такі.

— Я і сам у вас не астануся, — падняўся дзядзька і ўжо болей не сядзеў. — Не застануся, бо ўсё тут не такое, як было даўней. І людзей тых даўно няма... А я думаў: во, разжывуся, дасць бог, намыю золата, царкву тут збудую, каб не хадзілі за дзесяць вёрст. А вы тут цяпер во якія...»⁹².

І хоць вінаватым, «лагодным словам» праважае старога, хворага хадзяку дзед Тодар, але зноў забрала дарога чалавека, павяла некуды, дзе ён таксама будзе чужы і таксама нікому не патрэбен...

* * *

А вось гэта ўжо ваенная дарога, дарогі — апавяданне «На этапе».

Выдатнае апавяданне гэтае зноў сведчыць, як хутка рос, вырастаў Гарэцкі-мастак і як жыццё ўзбагачала яго погляд, на ўсё на свеце. І на самога сябе, і на беларуса — таксама.

У ранніх апавяданнях беларус-селянін маляваўся, паказваўся ў яго вясковай спрадвечнасці.

⁹¹ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 169—170.

⁹² Там жа, с. 171.

Вайна, а затым рэвалюцыя зрушыла ўсё з ранейшага месца.

Цяпер пісьменнік бачыць сябе, сваё ў агульнай бурнай плыні жыцця.

«Якія мы ў гэтай плыні, на людзях, сярод людзей?» — як бы пытае ён у многіх сваіх апавяданнях.

Гарэцкаму такі запытальны, патрабавальны погляд на самога сябе, на сваё нацыянальнае «я» быў вельмі ўласцівы. Позірк збоку на сябе, на сваё афарбоўвае многае ў яго творах і вельмі ўзбагачае іх, выводзячы «нацыянальнае» ў шырокі свет усечалавечых праблем.

Вяртаючыся на фронт, ідучы пехатою, ад этапа да этапа, апавядальнік аказваецца ў беларускай хаце.

«Не паспелі мы раскласці хатылі і закурыць, пасеўшы за сталом, як дзверы расчыніліся і паказаўся высокі, стройны мужчына-паляшук у сваёй народнай вопратцы. Ён смела і лёгка пераступіў парог і сказаў агулам, да ўсіх сваім гордым, як мне здалося, голасам:

— Добры вечар, землякі!

Армянін наш гэтым часам запальваў, дастаўшы з свае торбы, свечку і ляпіў яе на крайчыку стальніцы, а маладзенькі артылерыст (родам ён быў з Валыні) сядзеў на лаўцы, што бліжэй да полу, і памкнуўся быў прывітацца з чалавекам за руку... Гаспадар жа крута павярнуў направа і зручна і лоўка сеў на пол. Ён вольна і прыгожа паставіў нагу на суножку, дастаў з-за пояса капшук і пачаў, паглядаючы ў наш бок, закурваць.

Артылерыст няўзнаку адкінуўся назад і зараз жа сгнуўся засаджваць не прынятаю гаспадаром рукою вушкі ў халяву бота, а падірапаршчык, як старшы, голасна і нібы безуважна да гаспадаровых манер, сказаў, картавячы сваёю армянскаю вымоваю:

— Можна пазнаць, што гаспадар!

— А ўгадалі, пане падірапаршчык! — з спакойным гонарам азваўся паляшук і красаў агонь, хаця ж прынамсі з эканоміі мог прыкурыць у нас. Пусціўшы першы дым, ён дазволіў сабе больш уважна прыгледзецца, што мы за людзі.

Я заўважыў, як колка адпіхнуліся яго вочы ад сласналюбных армянінавых вачэй, як грэбліва ці то з якімсьці пахаваным жалем скаўзанулі яны па абшарпанай артылерыставай шынельцы і пытліва, на адзін момант, спыніліся на мне.

Хаваючы свае курыльныя прылады ў невялічкі стракаценькі кісет, яшчэ новенькі і вышываны з любасцю жаночаю рукою, паляшук ураніў на зямлю кнот. Вельмі крутка сагнуўся і падняў, а тады выпрастаўся ля полу на ўвесь рост...

Хацелася даўжэй любавацца на яго.

Быў ён стромкі, зграбны і самавіты. Тутэйшая паляшупцкая вопратка, гэтая шэра-бялявая світа, кароткая і гладка сцягнёная ў паясе, як чаркеска, незвычайна хораша прыйшлася да яго»⁹³.

З-за гэтага любавання палешуком-беларусам паступова выступае драма чалавечая. Улоўлена, адчута, зразумета драма гэтая па-журналістску, «на хаду», але нечакана глыбока. Бо ведае аўтар селяніна, і салдатчыну ведае, і трагедыю бежанства бачыў... І таму адчувае душу выпадковага знаёмага свайго адразу і глыбока. Але бач колькі ўсяго ведаць трэба (вайну, акопы, салдатчыну), а не адну толькі сялянскую вёску, як было раней, каб лічыць, што разумееш беларуса.

Нейкі не той ужо беларус, не ранейшы. А шмат што ранейшае калі заўважаецца ў ім, дык праяўляецца яно ўжо інакш і выглядае па-другому. Але і гэты беларус М. Гарэцкага не забудзе пагаварыць пра «патаемнае». Памятаеце, колькі пра гэта было ў ранніх апавяданнях.

Быццам тое ж самае:

«— Якраз на вадохрышча ў 1914 годзе,— раптам пачаў ён апавядаць штосьці новае,— на вадохрышча, позна ўвечары, у якой 12-ай гадзіне ўночы, на шумнай — вядома, каляднай — вуліцы раптам зрабілася мёртва-ціха. Я з сватам толькі што вярнуўся дамоў. Што такое? Выйшлі на двор — аж там ві-і-ідна-відна, святлей як удзень. Спалохаліся мы, выбеглі з двара на вуліцу. І бачым: на небе, з усходу на захад у белым-белым, светлым ззянні, але, як у тумане, ідуць, ідуць... У каго ў руцэ шабля, у каго стрэльба ці якая іншая зброя, кулямёты на каточках цягнуць... І напіс там, дзе прайшлі, вялікімі чырвонымі, аж гараць, літарамі — гады: 1914, 1915, 1916... З'являцца літары і змеркнуць патроху, з'являцца і змеркнуць... Не паспеў я добра прыгледзецца, як раптам жа ўсё — шух! Шухнула, і зноў цёмна...»

«Што гэта ён, усур'ёз, ці з нейкай затоенай мэтай?» —

⁹³ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 200—201.

прыглядаецца апавядальнік. Можа, «палохае» гасцей нечаканых, а можа «папярэджвае» прыгожую сваю жонку?..

«Карцела ўвесь час глядзець, як яна вячэрала і зрэдку ўскідала тымі чорнымі пушыстымі вейкамі, кладучы лыжку ці кусаючы хлеб. Мусіць, яна пачула, што мы на яе глядзім, а падпрапаршчык сапраўды так і прыліп да яе...»⁹⁴

Апавядальнік з тым і пайшоў з беларускае хаты.

«Уранні, яшчэ цёмненька, мы выйшлі з хаты... Толькі мімаходам, ішоўшы на вуліцу міма павеці, заўважыў я, што там, пад павеццю, дзіўны гэты паляшук прыглушаным голасам, халеруючы, зусім не такі, якім здаўся мне спачатку, дапякаў маладую жонку...»

І цяпер, чуючы яго раздражнёны голас, я падумаў, што чалавек гэты страпэнна зайздросны да свае жонкі, а можа, і мучаецца за нейкія яе памылкі за час, калі ён быў на фронце, а ў хаце ў іх начавалі такія ж пераходныя салдаты, як і мы»⁹⁵.

Раней у звычайным шукаў, бачыў, знаходзіў «таемнае».

А тут у «таемным» вучыцца адкрываць, адкрыць простае, бытавое, чалавечае — і, бачаце, наколькі яно цікавейшае. І наколькі літаратура такая і багацей, і складаней, па-жыццёваму складаней!

Апавяданні, якія тут разглядаліся («Чарнічка», «Хадзяка», «На этапе»), таксама як і «Супакой», «У панскай кухні», «Памылка», «Знібее сэрца», «Дзве сястры», «Габрыелевы прысады», «Дзёгаць» (аб некаторых з іх яшчэ будзе гутарка), напісаны пасля фронту, акупаў — у Гжацку, Багацькаўцы, у Жалезнаводску, калі ранены Гарэцкі лячыўся і зноў вяртаўся да жыцця, вярнуўся ў свет літаратурных інтарэсаў. Нешта было надрукавана ў газетах, часопісах у 1917—1922 гг., нешта пазней друкавалася ці рыхтавалася да выдання, і Гарэцкі не раз яшчэ апрацоўваў, шліфаваў амаль усе гэтыя апавяданні. У двухтомнік увайшлі яны (большасць) у тым выглядзе, які надаў ім пісьменнік, калі ў 1928 г. рыхтаваў няздзейснены зборнік «Апавяданні».

І ўсё ж сам характар, настрой, што пануе ў творах гэ-

⁹⁴ Гарэцкі М., т. 1, с. 203.

⁹⁵ Там жа, с. 204.

тых, знойдзены быў мастаком яшчэ тады — у асноўным у 1916—1921 гадах.

Кожнае з названых тут апавяданняў нясе ў сабе тонкі лірычны настрой (зноў назавём яго «чэхаўскім»), што ствараецца, здаецца, не словамі, не фразамі, а самой рэальнасцю: мастак нам яе паказаў, жывую чалавечую рэальнасць, куток жыцця, душы нечай куток, а сам як бы адступіў убок. Адступіў і глядзіць з затоенай журбой — на жыццё чалавечае, на нас, чытачоў, ды і на сябе самога. Бо пакуль ты над чужым лёсам сумуеш ці задумаўся, чалавек, тваё жыццё таксама ідзе, бяжыць, тая ж няспынная плынь некуды зносіць і яго!

«Місюсь, дзе ты?..» — ужо колькі часу гучыць, не перастаючы, тая чэхаўская нота, гук той заміраючы.

У апавяданні М. Гарэцкага 1913 г. «Красаваў язмін» дык нават проста паўтора на канцоўка «Дома з мезанінам»:

«Прайшло нямала часу, на іншым жыццёвым шляху апынуўся я, многа іншых людзей спаткаў, а і дагэтуль ад пары да пары з'яўляецца прада мною квола-даражэнькі абраз невялічкай, чарнявай яўрэчкі з сумным паглядом у чорных глыбокіх вочках.

— Муся, Муся...»⁹⁶

Але мінула вайна, былі асобы, блізкая смерць, раненне. Затым шпіталі, лячэнне ў Жалезнаводску...

Настрой паглыбляецца, робіцца сапраўды ўласным пацупцём і адкрыццём: раптам адчуў малады пісьменнік, як жыццёвыя штормы паскараюць час, адсюль — асаблівае жаданне спыніць хвіліну, вось гэтую хвіліну, секунду, бо бег часу незваротны...

У Жалезнаводску напісаў ён апавяданні «Знібее сэрца» (першая палова 1917 г.) і «Габрыелевы прысады» (верасень 1917 г.) — асабліва настраёвыя. (Ад іх, пасля, нябачная лінія працягнецца — у Вятку, у Пясочню, да апошніх, самых журботных і горкіх запісаў пісьменніка).

Ёсць у народзе — дзяўчаты «гукаюць вясну». Апавяданні гэтыя — такія ж «гуканні». Вясну сваю кліча, але тую, што прайшла, што ў мінулым. І яшчэ — у той бок «гуканне» (і як бы зваротнае рэха адтуль), дзе Беларусь, ад якой ён упершыню так далёка. І таму ўспамінае сваю маці, бачачы выпадковую старую жанчыну («Знібее сэр-

⁹⁶ Гарэцкі М., т. 1, с. 56.

ца»). І таму задумваецца аб мэце, аб сэнсе жыцця («Габрыелевы прысады»).

«Буду дзівіцца на прыгожую відаль, на лес на горах. Ён здалёку здаецца травой, нагадвае сенажаць на Беларусі».

«Знібее сэрца маё: яна так падобна да мае маці. Гэткі ж знаёмы маршчыनावаты, хворы твар»⁹⁷.

Прыпомніўся апавядальніку стары Габрыель («Габрыелевы прысады»), ад якога засталіся ў родных месцах на дарогах дрэвы, ім пасаджаныя.

Жыў чалавек бесталкова, ні сабе, ні людзям ад яго радасці.

«Быў грэшнік, баламут, п'яніца, картэўнік і гуляка. Яшчэ змалку атручаў жыццё сваёй ціхай, добрай матпы і ганарліваму, наравістаму бацьку. Вучыўся і недавучыўся. Хацеў прадаць душу чорту, але чорт не прыйшоў браць яе, дык пакінуў верыць богу і ксяндзу. Загубіў харошую кузынку: з'ехала ў свет немаведама куды і, кажучь, пайшла там у манашкі. Рабіў самагубства, але дактары ўратавалі яго. Жаніўшыся з дачкою прыезджага аднекуль з свету аднадворца-старавера, паспакайнеў і заняўся быў грамадскаю справаю: пасварыўся з начальствам, навёў страху на гандляроў, а сялян замуштраваў, ганяючы па розных «прысуцтвах», шукаючы ім праўды, і кончыў тым, што пачаў страшэнна піць...»⁹⁸

І ўсё ж засталася нешта на зямлі — нават ад Габрыеля. Дрэвы, якія ён, нелюдзімым зрабіўшыся, садзіў ля дарог, «вабяць у прыгожую вясну вока людское, улетку даюць падарожнікам і старцам прыемную прахалоду — і шумяць-шумяць песню адвечнасці»⁹⁹.

І зноў, сваё, затоенае: «Лячу думкаю да краю роднага, да прысадаў тых.

За тысячу кілометраў бачу іх»...

«...Прысады, прысады жыцця майго! Дзе вы?»¹⁰⁰

Які закончаны ўсё-такі прайшоў шлях чалавек і пісьменнік Максім Гарэцкі!

Пры ўсёй трагічнай незавершанасці, абарванасці яго жыцця.

⁹⁷ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 214—215.

⁹⁸ Там жа, с. 218.

⁹⁹ Там жа, с. 220.

¹⁰⁰ Там жа.

Бо сапраўды цэласная натура ён — гэты сялянскі сын і закончаны інтэлігент (у лепшым значэнні слова).

Усё жыццё — адчуванне, пакута, што не паспее, не здолее, абставіны не дазваляць зрабіць тое, што мог бы, павінен — свае «прысады» пакінуць на зямлі, на чалавечых дарогах.

Усё жыццё — думка гэтая, пакута.

Асабліва ў пісьмах яго да жонкі і дзяцей. У вяцкім горка-іранічным дзённіку «Лявоніуса Задумекуса»:

«І паедзеш ты ў залатым чоўне на выспу Патмос («Патмос» — якраз і абазначае ў пісьмах, у дзённіку Гарэцкага літаратурную справу, «Парнас». — А. А.).

Успаміны маюць вялікую моц.

Пачуў сябе блазены абагрэтым.

Успомніў маці сваю...»

«Ныркi турбуюць блазэннага. Што гэта за хвароба? Але спакой, спакой, грамадзянін Задума! Жыццё тваё пражыта. Каму патрэбна тваё здароўе?»

«Цэлы той вечар будзе іграць у садзе музыка.

Будзеш ты ляжаць і будзеш чуць.

Будзеш рыхтавацца на новы бой.

І аплакваць прайграныя баі.

І будзеш то паднімацца, то апушчацца на хвалях думання свайго, і адчування свайго, і жыцця свайго».

А ў гэты самы час (1931—1932 гг.) завяршае «Віленскія камунары», вяртаецца да падзвіжніцкай працы над «Камароўскай хронікай»...

Незвычайная вернасць сабе, таленту свайму, адданасць вялікай літаратуры — вось што робіць такім цэласным абарваны лёс і шлях Максіма Гарэцкага.

* * *

Рэвалюцыя 1917 года, якую М. Гарэцкі чакаў і прадугадваў — спачатку лютаўская, а затым Кастрычніцкая, уварвалася ў жыццё як ачышчальная буро.

Для М. Гарэцкага 1917 год быў адказам на шмат якія пакутлівыя пытанні тагачаснага жыцця.

Гарэцкі зведаў і зненавідзеў імперыялістычную бойню, вайну, ён ведаў, аб чым мараць, да чаго імкнуцца малазямельныя сяляне; яго мучыў, хай і больш «інтэлігенцкі», але таксама вялікі клопат — аб лёсе нацыянальнай культуры, мовы.

Рэвалюцыя адказала на гэтыя пытанні, клопат: браннем на фронце, а затым бальшавіцкім маніфестам аб

міры паміж народамі; выступленнямі рабочых, левай інтэлігенцыі, сялянства...

У «Камароўскую хроніку» лягуць трохі пазней такія матэрыялы, дакументальныя запісы:

«Улетку зноў паехаў ён на пазіцыю, на заходні фронт, перад наступленнем Керанскага. Бачыў Пракоп на фронце Керанскага, як ён здароўкаўся з салдатамі, заклікаў наступаць, ездзіў на аўтамабілі сярод салдацкага натоўпу. У натоўпе крычалі: «Мёртваму свабода не нужна!»

Пачалося братанне з немцамі. Артылерыя страляла па братанніках. Пехацінцы напалі на артылерыстаў і білі іх...»

Гэта — вачыма «Пракопа» (старэйшага брата Максіма Гарэцкага Парфірыя Іванавіча).

А вось гэтак бачыць «Лаўрык» (малодшы брат — Гаўрыла Іванавіч):

«Лаўрыка выклікалі па геаметрыі, але было не да геаметрыі... Узняты настрой ува ўсіх. Бяжыць Вусцінаў, падае Лаўрыку руку: «Вітаю, цар адрокся...» Усе — вераць, не вераць. Буйная радасць ахапіла Лаўрыка і ўсіх. Але настаўнікі трымаліся асцярожна, стрымана. Вучні сабраліся ў рысавальні, чыталі газеты. Інспектар Пуйдэ не даваў чытаць. Не слухалі, не расходзіліся. Лекцыі збунтаваліся. Рэвалюцыя прыйшла!..»

«І вось — маніфестацыя... Дырэктар умаўляе разысціся... Казаў прамову воінскі начальнік Лейтнэр: за сялян і ўсякае глупства. Выступаў Крэер: «Рэвалюцыя толькі пачынаецца... Бяскроўных рэвалюцый не бывае...» Малібны за паўшых рэвалюцыянераў. Яўрэі маліліся асобна. Прысяга Часоваму ўраду. Вестка, што Вільгельм у Нямеччыне забіт. Сяляне, што на рынку, нічога не разумеюць...

12 марта вучні ў сябе на кватэры знішчалі партрэт цара і генерала Іванова. Лаўрык бачыў, як яны саромеліся чагосьці. З'явілася думка ісці на вёску «прапаведваць». Выдаваць часопіс».

І ў Малой Багацькаўцы («Камароўцы») ў наваколлі рэвалюцыя раскідала свае іскры. М. Гарэцкі запіша ў «Камароўскай хроніцы»:

«У Камароўцы старыя людзі знаходзілі прымету, што скоро скончыцца вайна. Калі была Японская вайна, дык светавой заранкі не было, а потым, перад канцом Японскае вайны, яна стала. І цяпер так: усё яе не было, а ця-

пер ёсць яна. Светавая заранка бывае перад днём — светлая, светлая зорка, вялікая».

«У панядзелак (16/X) прыехаў Кузьма (пад імем Кузьма Батура ці Лявон Задума ў «Камароўскай хроніцы» — сам Максім Гарэцкі). У гэты ж час прыехалі Раман і Пракоп, пад вечар. Спярша Раман у хату, а за ім і Пракоп у сваёй доўгай шынелі. Не паспеў Пракоп пераступіць парога і сказаць нешта адмоўнае пра вайну і прыхільнае пра бальшавікоў, як бацька замест радавацца, што ўсе сыны сабраліся, раптам узлаваўся, пачаў сварыцца, напаў на Пракопа і чужь не гнаў яго з хаты за бальшавіцкія гутаркі. Ён хацеў ваяваць... А яны ўсе, і Раман, і Кузьма, і Пракоп, былі за бальшавікоў, не хацелі ваяваць...

У той жа дзень, як прыехалі Раман з Пракопам, быў увечары ў Мікітавых сход. І Кузьма пайшоў. Карпа там быў. І хоць пра бальшавікоў ведалі мала, але зрабілі ўсё «па-бальшавіцку» самі, а Кузьма дапамагаў. Галасаваннем пастанавілі высячы на дровы палову Камароўшчыны ўздоўж свайго поля...

...Гэтым жа часам разбілі панскі двор у П'янаве. Паны праведалі, што збіраюцца іх біць і ўцяклі ўночы ў Яму... Хадзілі чуткі, што ў паноў у склепе схавана зброя. Паўлюк Ваявода з Харошага казаў, што нават пушка там схавана. Пайшлі натоўпам шукаць».

Далей прывядзём успаміны Гаўрылы Іванавіча Гарэцкага пра гэты вельмі важны перыяд жыцця пісьменніка:

«Пасля Вялікай Кастрычніцкай рэвалюцыі Максім адразу пайшоў на савецкую службу: рэквізаваў у 1918 годзе лішкі кватэрнай плошчы ў буржуазіі ў Смаленску, быў супрацоўнікам газеты «Звезда», у рэдакцыі якой тады працаваў В. Кнорын (з ім брат быў добра знаёмы).

Максім друкаваў у «Звезде» допісы, фельетоны, пераклады сваіх беларускіх апавяданняў і аповесцей, у тым ліку «За што?».

Брат склаў і выдаў у Смаленску невялічкі руска-беларускі слоўнік; я памагаў яму, працуючы ў той час стэнаграфістам абласнога Саўнаргаса.

У 1918 годзе ў Смаленску жыві Янка Купала. Максім досыць часта наведваў яго, беручы і мяне з сабою. Уладзіслава Францаўна гасцінна нас частавала. Янка Купала і брат гутарылі пра беларускую літаратуру, пра мінулае Беларусі, разглядалі кнігі па гісторыі Смаленска і Мсці-

слаўля, нумізматычную калекцыю і кнігі па нумізматыцы. Частку сваёй калекцыі і некалькі кніг па нумізматыцы Купала падараваў нам.

Часам мы разам гулялі або гаспадары праводзілі нас. І Янка Купала, і дзеця Уладзя, і Максім былі тады такія маладыя, прыгожыя, жыццярадасныя, жартаўлівыя! Якія далёкія ўжо часы!.. Чаму не застэнаграфавалі я ў той час гутаркі дарагіх людзей? А памяць не здольна ўжо аднавіць іх цяпер...

Актыўна працавалі ў 1919 годзе беларускія бальшавікі: Смаленск наведваў Алесь Чарвякоў, рыхтавалася вялікая гістарычная падзея — абвяшчэнне Беларускай Савецкай Рэспублікі.

З пераездам рэдакцыі «Звезды» ў Вільню туды пераехаў у 1919 годзе і Максім. Пры раптоўным захопе Вільні белапольскім войскам брат не мог уцячы. Гераічныя паводзіны камуністаў Максім апісаў у аповесці «Віленскія камунары».

Максім пабраўся ў Вільні з пісьменніцай Леанілай Чарняўскай. Працаваў настаўнікам у Беларускай гімназіі і ў рэдакцыі прагрэсіўнай газеты «Беларускія ведамасці», выдаў беларуска-рускі слоўнік (1919), «Гісторыю беларускай літаратуры» (1919 і 1920), «Хрэстаматыю беларускай літаратуры» (1922).

...Улетку 1920 года па камандзіроўцы Народнага Камісарыята асветы РСФСР, за подпісам М. Пакроўскага, я павёз беларускую савецкую літаратуру ў Вільню. Вёз я поўны камплект газеты «Дзянніца», якую рэдагаваў Цішка Гартны (Змітрок Жылуновіч), брашуры «Павукі і мухі», «Хто чым жыве?», кнігу «Курс беларусазнаўства» і іншыя выданні.

Чыгункаю даехаў я да станцыі Сола, а далей рушыў у Вільню пехатою, несучы літаратуру на плячах у скрутку паліто. Ішоў разам з двума вясковымі дзядкамі, мо таму і не затрымаў нас конны белалітоўскі патруль. А ўвечары я пастукаў у дзверы братавай кватэры ў Базыліянскіх мурах, дзе змяшчалася Беларускае гімназія.

Прабыў я ў брата чатыры дні, ён паказваў мне прыгожы горад, поўны помнікаў мінуўшчыны, расказваў пра сваю працу і літаратурныя задумы.

З'явіўся ў Максіма намер напісаць хроніку адной сям'і, некалькіх яе пакаленняў, пачынаючы ад прыгону і да нашых дзён. У гісторыі гэтай сям'і сродкамі мастац-

кага слова павінны былі адлюстравацца асноўныя змены ўсяго ладу жыцця Беларусі, гаспадарчага, палітычнага, ідэалагічнага, культурнага, бытавога.

Жанр сямейнай хронікі дазваляў ахапіць вялікія прасторы і многія сацыяльныя з'явы на працягу доўгага часу, спалучыць гэтыя з'явы праз асабістае ўспрыманне аўтара хранікальных запісаў, надаць ім лірыка-псіхалагічную афарбоўку, асаблівую шчырасць.

Апавяданні з часоў паншчыны, напісаныя ў віленскі перыяд Максімавага жыцця, фактычна складалі першы падмурак сямейнай «Камароўскай хронікі», часткай іх з'яўляюцца і «Віленскія камунары», гісторыя Мацея Мышкі.

Максім і Леаніла Усцінаўна ўспаміналі пазней пра частыя пагромныя акцыі польскага і літоўскага буржуазных урадаў супраць беларускай працоўнай інтэлігенцыі, якую яны лічылі савецкай агентурай, пра арышт Максіма і зняволенне яго ў турме на Лукішках.

На ўскраіне Вільні стаялі тры вялікія крыжы з белага мармуру. Адноўчы, гуляючы з Максімам і Лёляю, калі людзей паблізу не было, я зрабіў алоўкам надпіс на сярэднім крыжы, на мове эсперанта і па-беларуску: «Пралетарыі ўсіх краін, злучайцеся!», «Няхай жыве Савецкая Беларусь!»

Выйшаў я з Вільні пехатою, жнівеньскім ранкам. Сонежка залаціла маляўнічы горад і яго зялёныя ваколіцы, на далёкім небасхіле паўставалі сілуэты прыгожых узгоркаў. Максім правёў мяне за горад. Развітанне было не сумнае: будучыня здавалася такой шчасліваю і для роднай краіны і для нас, так вабіла наперад, дзе столькі новага, цікавага. Максім падараваў мне сваю качарэжачку і доўга стаяў на ўзгорку, пакуль я не адышоў далёка па ашмянскай дарозе і не схаваўся з вачэй»¹⁰¹.

У «Камароўскай хроніцы» — гэтым надзвычай шчырым «дзённіку» жыцця Малой Багацькаўкі, свайго і ўсёй сям'і сваёй жыцця Максім Гарэцкі запісаў:

«У ноч з 19 па 20 студзеня, прыблізна, а трэцяй гадзіне, — стукаюць... — «Хто?» — «Адчыніце!» — прыглушаны і нязвычайны голас гімназіяльнага вартаўніка... Уваліліся ў Кузьмоў пакойчык, доўгі і вузенькі, ля вакна стаяў

¹⁰¹ Гарэцкі Гаўрыла. Успаміны пра брата. — Польшча, 1963, № 2, с. 179—181.

стол, а далей, пры печы, ложка. Цікавіліся легальнымі віленскімі выданнямі, а Кузьма баяўся за камуністычную літаратуру. І ім засяпіла, не знайшлі: перабралі газеты згары, а ніжэй не паглядзелі: там ляжала «Звезда», «Савецкая Беларусь», «Красное знамя». Страшэнна доўга капаліся ў лістах і рукапісах».

«...Першы раз, неспрактыкаваны быў, нерваваўся, непрыемна было перад сваімі, ну і баяўся, што яшчэ могуць пачаць капацца і знойдуць.— «Апранаіцеся!» — «Чаму?» — Ён думаў, што нічога не знайшлі, дык не арыштуець».

«...Пасадзілі ў адзіночку № 40 ці 45, на другім паверсе. На чорнай дошцы ўнізе не напісалі прозвішча, а паставілі тры крыжыкі: дужа страшны злачынец! Два тыдні сядзеў без допыту. Потым выклікаў следчы, тут жа ў турме... Прад'явіў абвінавачванне па 100, 125 і 129 артыкулах Карнага кодэксу (кара смерцю і катарга). Абвінавачваў у прыналежнасці да партыі камуністаў, у арганізацыі тайных баявых дружын з мэтай замаху на дзяржаўную ўладу, у друкаванай і вуснай агітацыі, у атрымліванні грошай ад камуністаў».

А затым — нечаканая высылка ў Літву. Бо за мяжой шмат было пратэстаў супраць масавых арыштаў беларуска-літоўскіх культурных дзеячаў.

«Падвязлі да нейтральнай літоўска-польскай зоны і высадзілі ў глыбокі снег. Адтуль, па снезе, праз барок і поле, паліцыянты завялі іх у літоўскую вёску і пакінулі. Усяго было 33 чалавекі, у тым ліку дзве ці тры жанчыны».

«А ў пратэсце жонак «высланых», надрукаваным у газеце «Litwa», пісалася: «людзей светлых, вядомых не толькі ў краі, але і за межамі, забіраюць уночы ў востраг, як найгоршых разбойнікаў, трымаюць іх тыднямі не толькі без судовага следства, але нават без допыту і, урэшце, высылаюць уночы немаведама куды, перад гэтым даставіўшы іх дамоў пад моцнай вартай, каб у працягу колькіх хвілін пераапрануцца і развітацца з асірацелымі роднымі і плачучымі дзяццмі... Сцэна развітання, у час глыбокай ночы, пры надзвычайных таёмнасцях, выразна рабіла ўражанне, як развітанне з прысуднымі на смерць, і магло нас вывіхнуць з розуму...»

Па нашай просьбе Галіна Максімаўна Гарэцкая, дачка пісьменніка, дала свае ўспаміны, і якраз пачынаючы з пе-

раезду ў Мінск. З дазволу аўтара працывуем некаторыя мясціны:

«У канцы кастрычніка 1923 г. наша сям'я пераехала з Вільні ў Мінск. Бацьку было 30 гадоў, маме — 29, мне каля трох, а брату Лёні 1 год і 4 месяцы. Пасяліліся на Савецкай вуліцы насупраць гарадскога скверу ў камунальнай кватэры на трэцім паверсе. Два пакоі мелі. За сцяною меншага пакоя жылі настаўнікі Пратасевічы з дзвюма малымі дачушкамі. Абедзве сям'і пасябравалі. Адноўчы дзяўчынкі Пратасевічаў запэўнілі мяне, што яны і ўсе навокал — людзі, а я лялька, купленая ў магазіне, і пружынкі ўнутры ёсць. Пабегла ад іх, устрывожаная, да мамы. У нас нікога не аказалася. Стаяла, прыклаўшы ручкі да рэбраў, баялася адчуць пружынкі. Супакоілася ад не зусім яшчэ зразумелага малой адчування роднасці з бацькамі і развагі, што я ўсё ж сапраўдная дачка. Калі б так не напалохалася тады, пэўна, ад гэтага ўзросту нічога ў памяці не засталася б. Другі ўспамін: пад вечар трывожна загудзелі за вакном адзін за другім гудкі, на вуліцы пуста, злева ў скверы чамусьці палохае мяне шэрая вадакачка. Гудкі ўсё не змаўкаюць... Мама, высокая і тонкая, стаіць у большым пакоі каля кафельнай печы, сумна гаворыць мне, што хаваюць Леніна...

Бацька ў той дзень ехаў дамоў з Віцебска, прачытаў там некалькі лекцый па фальклоры. У Мінску выкладаў ён беларускую мову і літаратуру на Рабфаку БДУ, у Камуністычным Універсітэце БССР (з IX 1925 г. да 1/1 1926 г. як асноўная праца) і нейкі час у Ветэрынарным тэхнікуме.

Мама занялася з 1924 года перакладамі з рускай на беларускую мову. У Вільні была яна настаўніцай I Віленскай Беларускай гімназіі, працавала над складаннем чытанак «Родны край», там жа выйшлі першае яе апавяданне «Мікітка» і зборнічак «Дзяціныя гульні».

Ведаю, што ў лістападзе 1923 г. у першы раз прыйшоў да нас Якуб Колас, пазнаёміўся з мамай, запрасіў у той вечар бацькоў у тэатр. Глядзелі «Машэку» Я. Міровіча.

Наведвалі нас на Савецкай вуліцы Янка Купала, Змітрок Бядуля, Алесь Якімовіч, Уладзімір Дубоўка.

Гаварыла мама, што, збіраючы матэрыял да «Віленскіх камунараў», хадзіў бацька да таварыша Рома, які працаваў тады ў Мінску (сапраўднае імя — Рамуальд, прозвішча не помню), сустракаўся з Ліцкевічам і Турке-

вічам. Многа, як і заўсёды, працаваў бацька ў той час. Апрача выкладання, выконваў яшчэ ў 1925 г. абавязкі навуковага сакратара Літаратурнай Камісіі Інбелкульта (да 10/VI 1925 г.), адначасова быў яго (Інбелкульта) правадзейным членам. Рыхтаваў да перавыдання «Гісторыю беларускай літаратуры»...

* * *

Рэвалюцыя развязвала шматлікія пытанні і сацыяльныя вузлы, і такія «спрадвечныя», як зямельнае і інш.

Але яна і ставіла пытанні. Ды яшчэ як востра, балюча перад пісьменнікам Максімам Гарэцкім.

Рэвалюцыю рабілі людзі. Будавалі новае грамадства. Мастак не мог не жыць канкрэтнымі ўражаннямі, назіраннямі, не мог не рабіць вывады з непасрэднага эмацыянальнага вопыту.

Такая праблема, ведаем мы, стаяла, і досыць драматычна, у той час і перад М. Горкім і шмат перад якімі пісьменнікамі.

І не проста яна вырашалася ў кожным канкрэтным выпадку.

Яшчэ калі лячыўся ў 1917 г. у Жалезнаводску, М. Гарэцкі назірае, як па-хамску абышоўся нейкі «новы дзеяч» (гэта пасля «лютаўскай» ужо) са старой спрацаванай жанчынай:

«Ужо дзверы пакою № 21 замкнуліся, водгулле сціхла ў канцы калідора, і паважная ціша панскае здраўніцы нічым не парушаецца. А я стаю ашаламёны.

Бабуля, блізкая, родная мне бабуля, палахліва шарпае па прыступачках чувякамі, хапаецца. Яна збялела, як ліпіна, нешта мармоча і зрэдку плюскае вачмі. А вочы выцвілі, спалоханы і горка пакрыўджаны.

...Заможныя людзі, буржуа... І я сярод іх. А гэта — мая маці. Яна падобна да мае маці, надта падобна»¹⁰².

Ёсць значна пазнейшага часу апавяданне М. Гарэцкага, з характэрнай назвай «Неразгаданыя людзі». (Напісана для кнігі «Люстрадзён», якая, аднак, не ўбачыла свет). Вачыма старога жабрака, былога «служы графа Чапскага», неразгаданыя разгадваюцца.

Па-жабракоўску: хто ёсць хто і хто колькі дае.

¹⁰² *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 215—216.

А недзе збоку — апавядальнік, і ён таксама прыглядаецца. І разгадвае таксама, але ўжо па-свойму.

Але здаецца, што не-не ды блісне і яшчэ нешта: маркотна-іранічнае «чэхаўскае пенсіэ», ці што?..

Жабрак Адам Скарына стаяў «на галоўнай дарожцы, якою быў самы ход у горад і з гораду назад, і як заўсёды пачаў украдня і неўпрыметку, здаля, лавіць поглядам людзей, каб ведаць, у каго і як прасіць.

Ён ведаў, што найчасцей падаюць яму людзі сярэдняга веку, мужчыны і жанчыны, калі яны ў беднай вопратцы і з простымі тварамі.

...Найкупейшыя ў яго вачох, з яго практыкі, былі старыя і дзеці, без розніцы клясы і заможнасці.

...Цяжэй было яму ўгадаць, калі падасць жанчына, у якой твар і вопратка сведчылі, што яна ўжо выбіваецца ці ўжо выбілася з простых людзей у чыстае жыццё.

...Занятая савецкія служачыя, мужчыны, у некаторым сэнсе, былі падобны да гэтых жанчын: часам давалі добра, на хаду памацаўшы ў кішэні і выпцягнуўшы адтуль, што там трапілася, а часам прахадзілі з сваімі тоўстымі партфелямі, як сляпыя, не бачачы свету».

Як бачым, у жабрака Адама Скарыны ўжо ёсць і свой тэарэтычны набытак, грунт.

А далей ужо пачынаецца практыка, праца. І ўсё ж, хоць і багаты вопыт у Адама Скарыны, не можа ён разгадаць людзей да канца.

«І самая цяжкая справа было зразумець яму тых людзей, якіх ён ведаў, што яны важныя, усім вядомыя цяпер людзі.

...Жабрак баяўся назаліць такім людзям занадтым прыставаннем, бо заўсёды памыляўся ў сваіх меркаваннях наконт іх».

Вось ідзе стараваты, «але зграбны постаццю і лёгкі на ногі, прыемны з твару прафесар-камуніст Старабыльскі». Зірнуў вопытны жабрак на задуменную, пахіленую галаву з бурымі калматымі бровамі і вырашыў, што ўдачы не будзе: «...нават трохкі сціснуў сябе і падаўся назад».

«А Старабыльскі прыпыніў крок, не спяшаючыся, дастаў партманэцік»...

Паявіўся на даляглядзе новы «кліент». У рудым межным паліце і ў фасоністым капелюшы — «былы эканом графаў Чапскіх. Цяпер ён быў камуніст і камісар».

І стары калека Адам Скарына, успомніўшы, што і ён

сам — былы слуга таго ж графа Чапскага, «радасна пераставіў свае кавелы бліжэй на дарожку».

Але таварыш Бацяноўскі злосна зірнуў на «старога знаёмага» і пайшоў, «нібы пакрыўджаны»¹⁰³.

І Адам зноў уздыхнуў, разгубіўшыся перад неразгада-насцю людзей...

Не, аўтар не ўкладвае празмерна абагульняючага сэнсу ў свае назіранні і ў такія «замалёўкі з натуры».

Але не глядзець, не думаць над усім тым, не шукаць тлумачэнняў ён не можа, бо ён мастак, а таму рэальнасць, уражанні ад яе маюць асаблівую ўладу над яго думкамі, пачуццямі, памяццю. Для пісьменніка, для сур'ёзнай літаратуры — пасля Талстога, Дастаеўскага, Чэхава — маральная атмасфера рэвалюцыі не магла быць пытаннем другарадным, дробязным. Ні для Горкага, ні для Гарэцкага.

Яны маглі памыляцца, але не глядзець у той бок, не разгадаць «неразгаданых» не маглі.

І як час засведчыў, сённяшні вопыт (і ўчарашні) нашай літаратуры — гэты, гэtki погляд у глыбiню чалавека быў і застаўся абавязкам сапраўднай літаратуры.

* * *

У аповесці «Дзве душы» (1918—1919 гг.) М. Гарэцкі піша, малюе нечаканую для яго рамантызаваную гісторыю — як бы сучасны варыянт твэнаўскага «Прынца і жабрака». Абдзіраловіч, пан «сярэдняй заможнасці», узяў да маленькага сына, што застаўся без маці, карміліцу, «ціхую, маўклівую і рахманую бабу». А тая разумная ды рахманая ўзяла ды падмяніла дзяцей: свайго Васіля называць стала, выдала за Ігнаціка, а панскі Ігнацік пачаў расці, як мужыцкі сын.

Так і выраслі: мужык стаў прапаршчыкам, а панскі сын — рабочым, бальшавіком, рэвалюцыйным байцом.

Не будзем вельмі спыняцца на мастацкасці гэтай фактычна першай (закончанай) аповесці М. Гарэцкага. Ні высокай прастаты, ні пачуцця меры, яснасці, што так характэрны для большасці яго апавяданняў, аповесцей — нічога гэтага ў аповесці М. Гарэцкага «Дзве душы» мы не знойдзем.

Стыль яе мог бы зацікавіць даследчыка, але хутчэй у

¹⁰³ Вытрымкі з апавядання даюцца па машынапісным тэксце, які маецца ў сямейным архіве Гарэцкіх.

працы, дзе прасочваўся б уплыў М. Гарэцкага (здаецца, вельмі моцны, працяглы, і іменна ўплыў аповесці «Дзве душы») на аўтара «Кветкі пажоўклай» і «Спежак-дарожак». Міхась Зарэцкі, што столькі часу паэтызаваў, вывучаў, эксперыментываў — і ўсё вакол парадокса «дзвюх душ у адной душы», хоць і быў пад моцным уражаннем ад твораў перш за ўсё Дастаеўскага, з яго тэмай «двайніцтва», але, здаецца, іменна аповесць М. Гарэцкага паслужыла для яго ключом да «новага» і «беларускага» працывастання Дастаеўскага.

Эксперыментуе і М. Гарэцкі вакол праблемы «дзвюх душ». Але ён не шукае і не знаходзіць, як пазней паслядоўнік яго М. Зарэцкі (ды і не адзін беларус Зарэцкі ў 20-я гады), такога вось «біялагічнага фаталізму»: калі ў табе «кроў» не рабочая, дык ніколі табе не стаць сапраўдным рэвалюцыянерам! Сапраўдным рэвалюцыянерам стаў і паказвае сябе якраз былы панскі Ігнацік, а цяпер рабочы-бальшавік Васіль. Смелы, шчыры, добры чалавек, сумленняя натура. Васіль супрацьстаць у аповесці свайму «настаўніку» Івану Карпавічу Гаршчку («Карпавічу»), што якраз «ад станка і ад металу». Гуманізм рэвалюцыянера, актыўны, рэвалюцыйны, але іменна гуманізм — вось дзе для Гарэцкага рубеж паміж «сапраўдным» і «не сапраўдным», а не анкета, біяграфія і да таго падобнае.

Бо за анкетай, рабочай біяграфіяй, можа, часам, адкрыцца вось што:

«Вывучыўся рабіць па металу і чытаў безразборна ўсялякую нелегальшчыну з гэткай жа стараннасцю, як некалі — «Душеспасительный листок». Здабыў пашану за розум свой ад таварышаў-работнікаў і стаўся Карпавічам. Але правядыры-інтэлігенты з іх характэрнай інстынктыўнай цямнасцю не мелі да яго асаблівай прыхільнасці. Чулі ў Карпавічу той гатунак людзей-самавукаў, каторыя хоць і вялікай высакасці даходзяць у мастацтве, палітыцы ці абы-якой навуцы, але назаўсёды застаюцца з нейкай хібаю ў самым грунтоўным, а дзеля таго неспадзеўкі і страшна лёгка звальваюцца часам на самы дол чалавечай думкі. Яны, гэткія, нейкім дзівам сумяшчаюць у душы сваёй найлепшы, здаецца, гуманізм і найгоршае, акажацца, чалавеканялюбства, хімію і алхімію, марксізм і хірамантыю і з аднолькавай шчырасцю веруюць у тое і другое. Іхнія багі любяць завадзіць сварку, скідаюць адзін аднаго

з пасады і робяць у галаве свайго паклонніка незвычайны сумбур...

— Нікоменьку не прызнаюся,— сам сабе думаў інагды Карпавіч,— але чую, што абы ў якой партыі мог бы знаходзіцца з поўнай шчырасцю»¹⁰⁴.

Карпавіч паступова страчвае ўсё, што ў ім было яшчэ ад працоўнага чалавека, наверх вылазіць былы «люмпен», адурэўшы ад высокай пасады і ўлады над жыццём і смерцю іншых, ён робіцца нарэшце палітычнай ахвярай белага афіцэра Гарэшкі, які ад імя Карпавіча крывёю залівае сялянскі бунт, а затым забівае і самога Карпавіча...

І ў драматычным творы М. Гарэцкага «Чырвоныя ружы» (1922 г.) лёс чалавечы, лёс народны праз вякі афарбаваны ў пякельна-чырвонае — у кроў, пакуты.

Бо на моры крыві, пакут узрастала і ўся былая цывілізацыя. «Дакуль яно, да якога часу так будзе?» — пытанне гэта гучыць у аповесці «Дзве душы», у драматычным творы «Чырвоныя ружы». І не адмаўленне гэта неабходнасці і законнасці рэвалюцыі, не! Але што, як не літаратура, і хто, калі не пісьменнік, павінны адчуваць з ўсёй сілай і болем, як гэта недаравальна і жудасна — жывая кроў!

У «Чырвоных ружах» ёсць такі злавесны вобраз-сімвал: каб лепш раслі ружы і каб пышныя былі, іх паліваюць крывёю, узятай з бойні.

«У разнікоў я скупліваў тады кроў зарэзанае жывёлы,— успамінае радавіты эстэт-эксплуататар Нявольскі,— і цэлымі вёдрамі ліў яе на грунт пад ружы. Кроў была густая, чорная, запечаная. Людская кроў — весялейшая... Фу, якое брыдкае слова я сказаў! Я хацеў сказаць, што людская кроў і з выгляду павінна быць лепшаю, чысцейшаю... Але мой работнік, Мацяйчук, часам казаў, загіпнатызаваны нябачнай раней масаю крыві, сумны ад яе, млеючы ад яе цяжкага паху, казаў так: «Вось і чалавек... жыве, жыве — дыў памрэ!»¹⁰⁵

* * *

Пра М. Ю. Лермантава пішуць даследчыкі, што ён «угадаў», «прадказаў» Льва Талстога: «Вайну і мір» сваім «Барадзіно», угадаў сваім «Героем нашага часу» магчымасць талстоўскага стылю, магчымасці будучай рускай прозы.

Вось так «угадваў» магчымасці беларускай прозы

¹⁰⁴ *Гарэцкі Максім*. Дзве душы. Аповесць. Вільня, 1919, с. 78—79.

¹⁰⁵ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 488.

Максім Гарэцкі (мога, у гэтым і «кампенсацыя» за ўсё, што сам не паспеў, не закончыў).

Мы ўжо паказвалі, як угадаецца быкаўская вайна ў запісках «На імперыялістычнай вайне», у апавяданні «Рускі».

І як Кузьма Чорны з яго «бурамі ў цішы» «прадказаны» апавяданнямі Гарэцкага «Чарнічка», «Хадзяка» і інш. Ці вазьміце дзіцячы хваравіты сон Габрусіка ў апавяданні «Габрыелевы прысады».

«У малых дзіцячых гадах хварэў на нейкую цяжкую хваробу маленькі Габрусік. Пасля пералому да лепшання, перад сонечным раннем расплюшчыў ён апухлыя павейкі, і вока яго пала ўніз, на падлогу, на каравую, каляную анучку. Нянька сушыла і кінула, пабегшы да яго маленькага браціка. І каравая анучка была заліта першым залатым снапом сонца. Габрусік задрамаў у томнай, хваравітай дрыгоце і сасніў нешта дзіўнае. Не быў гэта сон у звычайным разуменні, бо, здаецца, ніводнае пачуццё, ні паасобку, ані разам, не мела тут удзелу, а было нейкае асаблівае пачуццё ўсяго «я», усяе душы, усяго цела. Сніў... не, не сніў, а ўсёю істотаю чуў нешта аграмаднае, масіўнае, і разам каравае, з гострымі, колкімі, цвёрдымі, як скаліна, краямі. І яно складала ўвесь свет. Быў часткаю яго...»¹⁰⁶.

Размова не пра ўплыў М. Гарэцкага на таго ці іншага пісьменніка, а іменна пра ўгадванне шляхоў і магчымасцей будучага развіцця беларускай прозы. Угадванне ўласнымі творамі, нейкімі паваротамі сваёй манеры, стылю, мовы.

Быў, вядома, і ўплыў — на К. Чорнага, на М. Зарэцкага і іншых. Але тут не аб гэтым.

Не станем мы сцвярджаць, што з прозы М. Гарэцкага — вытокі той магутнай ракі, назва якой «проза Кузьмы Чорнага». Але прадчуванне такой ракі — магчымасці і нават непазбежнасці такога псіхалагізму ў беларускай прозе — мы бачым ужо ў апавяданнях Гарэцкага 1916—1917 гг.

І хіба (хоць трохі) не прадказаў М. Гарэцкі «Палескія аповесці» Я. Коласа сваімі ўрыўкамі-апавяданнямі, што потым склалі аповесць «Меланхолія»?..

А сібірскія замалёўкі, «абразкі» М. Гарэцкага: стыль

¹⁰⁶ Гарэцкі М., т. 1, с. 219.

некаторых з іх так нечакана блізкі да мініяцюр Янкі Брыля!

«І я пастаяў і палюбаваўся на яе... Слаўная дзяўчынка!

Стаяў і думаў...

Ніколі не бачыў цябе, ніколі больш не ўбачу, а ты мне блізка і дорага і, сама не ведаючы, радуеш мяне, як і ўсіх людзей.

Як слаўна жыць, калі ёсць гэта»¹⁰⁷.

Хіба толькі ў Янкі Брыля і знойдзем мы, шмат гадоў пасля, такую паэзію вясковага дзяцінства, хай і небагатага, з ранніх год працоўнага дзяцінства, паэзію своў дзіцячых, якая буяе ў самай тужліва-лірычнай з усіх апоўвесцей М. Гарэцкага — у «Ціхай плыні».

«Сніцца яму цёплая раница ўлетку, але не будні, а свята... Такая ж цёплая, чыстая раница! На падворку, дзе сонейка цалуецца з залатою саломкаю, порскаюць парасяткі рабенькія і чарнюсенькія, бы жучкі, і пярэсенькія ды аржава-рудзенькія — усе з гладзенькай шэрстачкаю, з маленькімі, дзяцінымі чысценькімі лычыкамі. Жартуюць, клычуць саломку. Піскнуць, брыкнуць, схопяць жменьку ў зубы і ківіль-ківіль ува ўсе бакі, круць-круць дробненькімі закруцістымі хвосцікамі. Рохкае матка іхняя ў свінарцы, каб ішлі туды, дзе яна, а ім хочацца гуляць на сонейку. «Вуль-вуль-вуль...» — чуецца пад страхою прыемна нечае галубінае вульканне. Дзяцей сваіх песцяць галубы, на волю іх гукаюць, лятаць іх навучаюць. То ў пуны, то з пуны ды на хату, на страху шпурхаюць галубы ды ўсё вулькаюць-брукуюць: і ў катухах, і на страсе пад сонейкам. Вулькаюць і мыюцца, насок аб насок точаць-смычаць, цалуюцца-мілуюцца, пёркі слабенькія выкідаюць. Голуб за галубкаю з ласкаю тураецца, раздзьмухваецца — дзьмецца і грозіцца: вурр-вурр-вурр. Павурчыць ды ізноў салодка завулькае, нега і тамуча — сам шызенькі, галоўка пазалочаная. Вострым лётам рэжуць чыстае, лёгкае, сіняе бяздонне ластаўкі, вырабляючы неспадзяваныя петлі і павароткі. Раптам ныраюць яны ўніз, а тады стрэлкаю кідаюцца ўбок аж і ізноў угору. Перабіраюць вострым шылястым крылейкам ці распусцяць яго і шыбка пльвуць, як бы і не ведаючы, куды яшчэ кінуцца. Зморацца, пасядуць на вільчыку на страсе, на дзядзькавай

¹⁰⁷ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 224.

сяніцы і шчабечуць белагрудыя шчабятухі, круткія, шыбкія пяюшкі-ластаўкі: «На моры была, за морам была, не бачыла такога хлапца Хамца: спіць-сніць ды падеві-і-істы-вае...»¹⁰⁸.

Цудоўная «Зялёная маланка» Янкі Сіпакова — твор моцнага самастойнага паэтычнага і ў той жа час вельмі рэалістычнага таленту. Але хіба не ўгадана, не прадказана і «Зялёная маланка» сібірскімі замалёўкамі М. Гарэцкага?

Што датычыцца «дакументалізму» Гарэцкага, які так сугучны нашай сучаснай прозе, аб гэтым будзе гаворка пры разглядзе «Віленскіх камунараў», «Камароўскай хронікі».

Чым можна вытлумачыць такую незвычайна шырокую сугучнасць творчасці Гарэцкага шмат чаму пазнейшаму ў беларускай прозе?

Ну, перш за ўсё, мабыць, стылёвай шматграннасцю прозы самога Гарэцкага. Смелым наватарствам, а дзе і эксперыментатарствам — рашучым выхадам да невядомых яшчэ тагачаснай беларускай прозе шляхоў-дарог развіцця.

З чаго і адкуль тая шматграннасць і тое эксперыментатарства?

Спынімся крыху на гэтым пытанні.

З Якуба Коласа ды з Максіма Гарэцкага проза наша пачала набываць якасць, якая стала адзнакай яе надоўга — і ў наш час таксама. Кузьма Чорны замацаваў яе, тую якасць, а проза 60-х і 70-х гадоў (у творах І. Мележа, Я. Брыля, В. Быкава, І. Навуменкі, М. Стральцова, І. Чыгрынава, В. Адамчыка, А. Кудраўца, Я. Сіпакова, А. Жука і іншых) якраз гэтую рысаю, асаблівасцю і гучыць так суладна на ўсесаюзнай арэне.

Мы маем на ўвазе багацце стылёвай палітры, што так добра характарызуе беларускую прозу.

Вопыт сучаснай украінскай прозы, цудоўнай сваёй паэтычна-фальклорнай інтанацыяй, дапамагае зразумець, што сапраўдная стылёвая шматграннасць, аднак, не прыходзіць сама сабой. Калі яна не замацавалася ў свой час, да яе сёння прыходзіцца прарывацца праз традыцыйна-паэтычны, узнёслы пафас, такі багаты, яркі, але што з часам стаў быццам абавязковым — гэта і назіраецца сёння

¹⁰⁸ *Гарэцкі М.*, т. 2, с. 99.

ў творчасці як выдатных старэйшых украінскіх празаікаў, так і ў творах малодшых (асабліва)¹⁰⁹.

Наша проза быццам бы таксама пачынала з гэтага — з пераважна паэтычнай інтанацыі ў прозе. Але разам з тым — з бытавога, па-народнаму, «па-бурлескнаму» грубаватага анекдота. Пасля заявіў аб сабе ўсё больш сур'ёзны псіхалагізм. І нарэшце — сучасная эпічнасць псіхалагічнай прозы.

Багушэвіч — Бядуля — Ядвігін Ш. — Колас — Гарэцкі, а затым маладнякоўская проза 20-х гг. і як працяг адмаўленне яе — раманы К. Чорнага... Кожны з названых празаікаў, а таксама пісьменнікі 20—30-х гг. (М. Зарэцкі, М. Лынькоў, П. Галавач, Ц. Гартны, К. Крапіва, Э. Самуйлёнак і інш.) прыносілі штосьці вельмі сваё ў беларускую прозу, але гэтае «сваё» ўключана было і ў нейкую агульную плынь, тэндэнцыю — ідэйна-стылёвую, жанрава-стылёвую. Кожны выяўляў, больш ці менш, пэўную тэндэнцыю.

Быў перыяд, калі, здаецца, запанавала ці вось-вось запануе адна, галоўная стылёвая лінія — надоўга, ледзь не «назаўсёды». Але гэтага не адбылося ў дарэвалюцыйны час.

Не запанавала дастаткова моцная паэтычна-фальклорная стыхія, як гэта адбылося (і ў свой час вельмі на карысць было) ва ўкраінскай прозе.

Можа не хапіла нашым нацыянальна-выяўленчых яркіх фарбаў, што зачаравалі б усіх?

Але хіба можам мы «паскардзіцца» на свой фальклор, нават думаць, што не ставала яму фарбаў, яркасці? Ведаем, як высока ацэньвалі і ацэньваюць яго ўсе даследчыкі, рускія, польскія! Яго фарбаў, сокаў хапіла і на тое, каб узбагаціць, узмацніць талент многіх не толькі беларускіх, а і рускіх і польскіх паэтаў, празаікаў — Сыракомлі, Міцкевіча, Ажэшкі, Купрына і інш.

І ўсё ж факт застаецца фактам: не хапіла калі не фарбаў, дык голасу. А можа — рэзанацыі.

Так будзе дакладней. Іменна рэзанацыі — шырокай, далёкай — і не было на першым часе. У межах самой Беларусі. (Чаго не скажаш пра тагачасную Украіну.) А тым больш — ва ўсерасійскім маштабе.

І не было ў нас, а дакладней, не знайшлося для нас Го-

¹⁰⁹ Аб гэтым настойліва піша ўкраінская крытыка (у прыватнасці, Л. Навічэнка).

галя, які дапамог украінскай прозе «зрэзаніраваць» на цэ-
лую Расію, на ўсерасійскага чытача.

У 1914 годзе ў артыкуле «Думкі і развагі» М. Гарэцкі, пішучы пра літаратурную сучаснасць, такую думку «закінуў наперад»:

«Ждуць людзі беларускага Гогаля... Не прыйшоў яшчэ. А можа прыйдзе? Можа...

Але ён яшчэ не прыйшоў, а Беларусь узабралася на сваю праўдзівую дарогу, і я жду не беларускага Гогаля, а беларуса-Гогаля, як Тарас Шаўчэнка, каторага і будучь лепшыя расейскія паэты перакладаць на расейскую мову, і будзецц ён гаварыць і на ўсіх людскіх мовах»¹¹⁰.

У свой час «беларускі Гогаль» не прыйшоў — г. зн. «за беларусаў» не зрабіў «гогалеўскую частку» іх працы — цяпер, у новых умовах, ужо сама беларуская літаратура павінна будзе тое прарабіць...

Думаецца нам, што іменна гэта мае на ўвазе М. Гарэцкі, калі кажа, што нам патрэбен цяпер ужо «беларус-Гогаль».

У адрозненне ад украінскіх празаікаў не магло, здаецца, быць у першых празаікаў нашых моцнага адчування, веры, што нацыянальны каларыт, што фарбы беларускія, характары, тыпы — усё гэта здольна выклікаць дастатковую сустрэчную хвалю цікаўнасці, а тым больш захаплення, з якім пасля гогалеўскіх «Вечароў» і «Тараса Бульбы» сустракаліся ўкраінскія «тыпажы», «матывы» і г. д. Нават для ўсерасійскага чытача ўкраінская літаратура пасля Гогаля стала «знаёмай незнаёмкай».

У нас такога не было. І таму прозе беларускай прыйшлося шукаць трохі іншы кірунак, выбіраць шлях трохі складанейшы (але ён нечакана аказаўся ў нечым і карацейшым). Не мінаючы фальклору, усіх нацыянальных стыхій (характары, тыпажы, мова і г. д.), але абавязкова шукаючы і яшчэ нешта — заўсёды сучасная фарба і грані і глыбіні.

Можна, мабыць, сцвярджаць, што сучасная ўкраінская проза ў стылёвых адносінах трохі затрымалася, забуксавала ў сваім развіцці на той стадыі, ноце, якая калісьці выклікала сустрэчную хвалю захаплення, цікавасці¹¹¹.

¹¹⁰ *Гарэцкі М.* Думкі і развагі.— Велікодная пісанка, с. 61.

¹¹¹ Так здараецца, ведаем мы, не толькі ў літаратурным развіцці. Нечая перавага, напрыклад тэхнічная, можа стаць тормазам развіцця, калі яе залішне доўга эксплуатаваць, тую колішнюю пе-

Бо была адкрыццём яшчэ адной нацыянальнай фарбы для цэлага свету. І бо сапраўды было на чым затрымацца!

Нам жа не было асабліва на чым доўга затрымлівацца, і беларуская проза ўвесь час ірвалася наперад самой сябе. І дасягнула сённяшняй стылёвай разгалінаванасці, шматграннасці, раскаванасці.

Але і гэтая якасць, дасягнутая нашай прозай, не абсалютная: калі пачаць толькі эксплуатаваць яе, не шукаючы з той жа інтэнсіўнасцю новых шляхоў і магчымасцей, «шматграннасць», «разгалінаванасць» таксама можа стаць уяўнай, толькі імітацыяй.

Але мы ўжо далёка адышлі ад Гарэцкага.

Разам з Якубам Коласам Максім Гарэцкі асабліва шмат зрабіў, каб маладая беларуская проза праклала сваю сцежку да таго «большака», на якім — сусветны рух літаратур, і каб змагла яна ўзысці, падняцца на той цэнтральны «гасцінец».

Ёсць шмат агульнага ў таленце Гарэцкага з Коласам. Якраз у сэнсе шматфарбнасці іх прозы.

Я. Колас і лірык у прозе, калі да гэтага вымушае настрой рэчы, але ён жа і па-народнаму грубаваты бытапісальнік — прыкладаў у яго ранніх апавяданнях хапае.

І раптам — «Малады дубок», дзе ўжо сучасны, «сур'ёзны» псіхалагічны аналіз. А калі трэба — а патрэба такая ўзнікае часта ў Я. Коласа — перад намі мудры ў сваёй прастаце філосаф («Казкі жыцця»).

І ў той жа час Колас-празаік адзіны ва ўсіх творах сваіх. Ды толькі не аднафарбова адзіны. Адзінства сінтэзу — вось пра што гаворка. Самы «просты» і «натуральны» колер — дзённае святло, на самай справе ёсць сінтэз, адзінства багатага спектру самых розных колераў.

Максім Гарэцкі пачынаў з такім жа імкненнем да шматфарбнасці. У гэтым быў талент яго. Але значылі нешта і патрабаванні, якія самі гістарычныя ўмовы прад'яўлялі да развіцця беларускай прозы.

Аб чым мы гаварылі вышэй.

Безумоўна адчуваецца ў творах М. Гарэцкага і гэта —

равагу — трымацца за «станоўчы парк», за ранейшую «тэхналогію», па-сапраўднаму не абнаўляць іх. Зразумела, тут велізарная розніца з літаратурай.

Стары «станочны парк» ідзе ў металалом, нічога ад яго не застаецца. У літаратуры ўсё, што сапраўды было і было сапраўднае, застаецца. У выглядзе твораў, над якімі час не ўладны.

свядомая спроба выканаць хоць бы частку працы таго «беларуса-Гоголя», аб якім сумаваў М. Гарэцкі ў артыкуле за 1914 г. «Думкі і развагі». («Беларусы ж нікога не маюць, хай ім будзе хоць Янка Купала!»— сказана гэта Купалам было не толькі аб сабе і не толькі ад свайго імя.)

І мы знаходзім «беларуса-Гоголя» ў творах М. Гарэцкага. Асабліва ў ранніх яго апавяданнях 1912—1914 гг.

«Трэба, трэба Янку ўміраць, а не ідзе душа з цела за вядзьмарства яго. Мукі непамерныя, страхі вялікія...

На хаце, на страсе: «Скраб-скраб...» Скрабецца, быццам кот неўгамонны-збродлівы... Лезе, разграбае страху.

Безупынку скрабе кіпцямі, бесперастання грызе вострымі зубамі, разцамі-шыльцамі...

— Страляйце з майго дзядоўскага заклятага ружжа на страсе,— хрышціць чараўнік.

Баяцца, усе баяцца, адкуль страх гэты вялікі ў цямнолу ночы бярэцца?

— Патрывайце, во набой...— сказаў і з рота чарнагнілы зуб... не, не зуб — галушачку хваць! Дае сыну Васілю.

Анямеў Васіль, узяў зуб і ад вялікага болю крыкнуў бязвумна; як агнём пеканула яго руку ад той галачкі... Пальцы пачарнелі і гарам заняліся.

Схапіў Янка сына за руку, пачаў над ёю шаптаць, падуў, пахукаў, уклаў галачку яму ў руку. Не пячэцца цяпер...

— Не палохайся, Васіле! Набі старую дрынку стрэльбу і тахні па страсе ў яго, таго... Дык не буду па начах прыходзіць дзяцей тваіх грызці... Чуеш?— захрыпеў злосна-сатанінска.

Выбег Васіль на двор, ноч цёмная, ані зорачкі на небе далёкім, толькі тучы-хмары чорныя ідуць, як горы вялікія, страшэнныя, як таёмная грамада асілкаў-пужалаў...

Набіў ружжо Васіль, прыцэліўся-прымеціўся на самы вільчык у страху, сказаў ці памысліў: «Памажы, божа госп...»

Ірванула стрэльба, кахнула, зыкнула, пасыпалася іскар'я каля воч, зарагатаў на страсе...»¹¹²

Вядома, нават малады яшчэ ў той час аўтар не мог бачыць сваю задачу ўсяго толькі ў тым, каб «па-беларуску» паўтарыць Гоголя, яго «Страшную помсту» ці «Вія». Не, ён імкнуўся сваім голасам, сваім талентам і на беларускім

¹¹² *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 71.

фальклорна-бытавым матэрыяле выканаць хоць частку той працы, якую, на яго думку, Гогаль зрабіў для ўкраінскай прозы. Задача, мэта Гарэцкага ў яго «гогалеўскіх» апавяданнях: надаць як мага большы рэзананс «беларускім матывам».

З дапамогай чаго? Як мага больш буйная фантазія вакол легенд, мясцовых і не мясцовых, фальклорных, бытавых і г. д. — вось у чым бачыў ключ да поспеху М. Гарэцкі, калі пісаў тыя апавяданні.

«Страшная музыкава песня», «Панская сучка», «Прысяга» ды і большасць апавяданняў, што ўвайшлі потым у зборнік «Досвіткі», напісаны, як нам здаецца, менавіта з той жа звышзадачай — «рэзаніраваць» беларускую прозу на самага шырокага чытача, паклікаўшы на дапамогу самую гісторыю. Але не столькі нават гісторыю, колькі народныя легенды, былі-небыліцы і нястрымную фантазію.

«Дзеялася тое за прыгонам.

Быў у таго пана, акрутнага і злога пана Дастаеўскага, малады музыка.

Звалі яго — Арцём Скамарох».

«...Іграць жа хлопец умеў так, што бацьку і дзеда перайшоў». «...І вось аднойчы прывёз пан Дастаеўскі з Варшавы новую палюбоўніцу-палячку.

Палячка тая вазьмі ды і ўлюбіся ў нашага музыку.

Узяла на вока простага дзецюка».

Нецяжка вылучыць у гэтым апавяданні моманты, што клічуць з памяці нашай гогалеўскае апавяданне «Вій». Асабліва калі пан пасылае музыку граць над атручанай ім з рэўнасці палячкай.

«Сталі нават шаптаць, што палячка была чараўніца, старая кракаўская ведзьма, якая ўдалася прыгожай панскай палюбоўніцай, каб загубіць нашага музыку.

Казалі нават, што і сам пан Дастаеўскі спутаўся з чарцямі, якім даўно карцела звесці са свету слаўнага музыку.

...Прыйшоў ён да труны, памаліўся за ўмершую душу і ўзяўся настройваць сваю старую скрыпку»¹¹³.

Ды ўсё ж гэта калі і Гогаль у чымсьці, дык іменна «беларус-Гогаль».

На кожным кроку, у кожнай фразе вы гэта адчуеце.

Пра быццам бы ведзьму раптам скажа: «... і ў панскай

¹¹³ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 121.

палубоўніцы ёсць чалавечае сэрца, і яна ж на сваім хлебце — чалавек».

Ці ўзяць самую музыку!

«Але скончыў музыка маліцца, памаўчаў трохі і зайграў штось іншае. Трудна было адразу ўхапіць, аб чым гаворыць яго скрыпка, але чулася нешта знаёмае, даўна вядомае, даўна перажытае. Як бы там лес шуміць, як бы завіруха ў полі гудзіць, ізноў жа як бы жнеі пяюць. Зайграў, значыцца, музыка аб штодзённым жыцці чалавека. Кашаль б'е старога дзеда, гоман якісь людскі, як бы сварка бабская, кугаканне дзяцінае... І такое выразнае, дарма што скрыпка, быццам сапраўды хворае ці галоднае дзіцятка заходзіцца. Так плача, так плача, што вытрываць аж трудна, хочацца бегчы да яго, каб суняць тое плаканне. І чуецца, што сунімае матка: «А-а, а-а малое! а-а, а-а, беднае!» Патрошку сціхае дзіця, калыша яго матка, скрыпаюць пачопкі цераз доўгую ночачку, скрыпаюць і скрыпаюць як бы вось тут во, каля цябе, дарма што гэта адно скрыпка даказвае пад музыкавымі пальцамі. Звычайныя песні іграў музыка, але слухаў бы яго, слухаў без канцакраю.

Не плач, маё дзіцятка, а цыц, маё родна.

Вунь там воіт ідзець.

На татку, на мамку ён бізун нясець,

У тым бізуне скураты увіты,

На тым на бізуне слёзкі паліты...

І шмат чаго іграў музыка аб сваёй нядолі змалку дзён. І так, песня за песняй, сыграў усё жыццё сваё»¹¹⁴.

Народна-беларуская традыцыя чуецца і ў той асаблівай веры, што талент музыкі — святы і, можа, самы высокі на зямлі:

«Вядома, чарцям няма спакою ад добрага музыкі, бо ён сваім харошым граннем робіць людзей лепшымі, верне іх на добрыя думкі»¹¹⁵.

Да зборніка «Досвіткі» пісьменнік напісаў своеасаблівую прадмову — «уверцюру», каб аб'яднаць у адно апавяданні розных гадоў (ад 1916 да 1926 г.).

«Доўгімі зімовымі досвіткамі чуў я, а пазней, калі выбіўся ў святлейшы свет, спісаў, як мучылі паны нашу бедную цётку Таццяну за нейкую заморскую сучку; як сма-

¹¹⁴ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 122—123.

¹¹⁵ Там жа, с. 124.

жыў ім ката замест зайца маладушны дзядзька-кухар; як баяўся боскае кары за свой высакалюдскі ўчынак цёмны дзядзька Тарас; як тады і высока ўчоныя людзі, старыя прафесары, роўна з цёмнымі і няўчонымі, схілялі трудным часам галаву перад нязведанымі сіламі прыроды; як накладалі розумам хоць мала ўчоныя, але ўжо малаверныя і нешчаслівыя вясковыя інтэлігенты, «дурныя настаўнікі», за сваё прыгожае, але пустое, цёмнае шуканне вечнага пачатку; і як выдатныя адзінкі, песняры-музыкі нашага народа, у тым чорным часе болей свайго сэрца ігралі страшныя песні паняволеных прарокаў волі»¹¹⁶.

Усё гэта — толькі адна фарба сярод іншых на творчай палітры М. Гарэцкага. І хоць ён за Гоголем у чымсьці ідзе, але фарба вельмі ж беларуская. Мы ўжо адзначалі гэта.

«Смех скрозь слёзы» — гэта было Гарэцкаму вельмі блізка. (Нагадаем «Жартаўлівага Пісарэвіча» і «Ціхую плынь», аб якой гаворка яшчэ пойдзе ніжэй.)

Але ў Гарэцкага, нават у ранняга, там, дзе ён спрабуе пісаць свае «Вечары...», нават там смеху не вельмі каб шмат, затое болю, пакуты!..

Можа, і таму таксама не мог ён доўга спыняцца на адной нейкай задачы і нават «звышзадачи», а шукаў, рухаўся і ў іншых напрамках. Каб выказаць з найбольшай паўнатай сваё, тое, што баліць.

Мы ўжо гаварылі, як шукаў ён у аўтара «Братоў Кармазавых» рады, каб выявіць, каб паказаць і нават сфармуляваць загадку нацыянальнага характару беларуса («Антон», «Дурны настаўнік»).

І як дапамог яму Талстой убачыць імперыялістычную вайну без рамантычных, ружовых акулераў, як падрыхтавала яго да паглыблення ва ўласныя перажыванні талстоўская «дыялектыка душы».

І як Чэхаў, Горкі маглі дапамагчы маладому пісьменніку маладой прозы зразумець, ацаніць эстэтычную «вагу» паўсядзённай рэальнасці, «ціхай плыні» жыцця, у якой схаваны маланкі.

А яшчэ — Бунін, які так здзіўляў Гарэцкага недасягальнай дакладнасцю і пластычнасцю пісьма, прымушаў сумаваць і марыць: вось нам бы гэтак, вось такой бы беларускай мовай пісаць!

Аб усім гэтым гаворка ўжо была. Тут мы аб іншым: аб

¹¹⁶ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 87.

унутранай гатоўнасці, здольнасці пісьменніка (і літаратуры) дыхаць паветрам вялікіх літаратур, лёгка, натуральна ўспрымаць усё, чым можна сябе і сваю літаратуру ўзбагаціць, застаючыся самім сабой (але больш багатым і разгалінаваным «самім сабой»).

Размова аб здольнасці многае пераварыць, пераплавіць у сваёй асобе — творчай, у сваёй літаратуры — нацыянальнай.

Чытаючы М. Гарэцкага, твор за творам, здзівішся не таму, што ўгадаеш ў нейкіх апавяданнях, ці вобразах, ці матывах сусветную літаратурную культуру. У тых умовах, у тыя часы ды для беларускага аўтара — гэта таксама многае значыла і не давалася само сабой.

Але не сёння гэтаму здзіўляцца.

Чаму можна здзіўляцца і сёння, заўсёды, дык гэта лёгкасці, прастаце, натуральнасці, з якой пісьменнік гэты, творы яго «дыхаюць» паветрам сусветнай культуры. Так і бачыш, што «ўсёй скурай» яны дыхаюць, шырока забіраюць кісларод высокай чалавеказнаўчай культуры.

Калі мы гаворым пра шматфарбнасць і шматграннасць творчасці М. Гарэцкага, размова не можа не закрануць і самую асобу творцы. Бо і ў ім самім павінна быць тая культура пачуцця, думкі, тая натуральная праўдзівасць, арганічнасць. Стыль жа — гэта чалавек!

Ёсць усё-такі штосьці феноменальнае ў гэтай асобе, у гэтым чалавеку — у Максіму Гарэцкім.

Прасцей, калі нават думаеш пра М. Багдановіча. Культуру пісьма багдановічаўскую можна неяк тлумачыць, ну, хоць бы асяроддзем, у якім жыў, з якога выйшаў паэт (Вунь, аж да Горкага сямейныя знаёмствы Багдановічаў дасягаюць!).

А з другога боку — Колас: увесь ён з вёскі і з вёскаю на ўсё жыццё. Хоць і настаўнік, а потым нават і акадэмік.

Вельмі яны розныя, гэтыя два класікі беларускай літаратуры — Багдановіч і Колас!

Здаецца, ніяк не прымірыў бы іх у адной асобе, у адным таленце.

Аказваецца, можна ўявіць і такое: бо ёсць Максім Гарэцкі.

«Нешта багдановічаўскае» і «нешта коласаўскае» ў творчасці, у таленце М. Гарэцкага, на здзіўленне, арганічна дапаўняе адно другое.

Фенаменальна не тое, што дзве такія вяршыні здольны

змясціцца ў гэтым таленце, а што дзвюх якраз і няма. Ёсць адна. У адну вяршыню злілося, супала тое, чым моцны Багдановіч і чым моцны Колас, і вяршыня гэтая — Максім Гарэцкі.

Аб таленце яго гаварылася ўжо многа. Некалькі заўваг аб асобе, без якіх тут таксама не абысціся. Творы, творчы і жыццёвы шлях пісьменніка, пісьмы М. Гарэцкага з Вяткі, «Камароўская хроніка», пісьмы Леаніда Гарэцкага з фронту, успаміны блізкіх і пісьменнікаў, што ведалі М. Гарэцкага, — з-за ўсяго паўстае вобраз Максіма Гарэцкага-чалавека.

(Была спакуса з вялікай літары напісаць — Чалавека! Але не стасуецца з воблікам і з творчасцю М. Гарэцкага нават такое выдзяленне, нават падобнае ўздыманне яго пад абліччам і лёсам яго «камароўцаў».)

Інтэлігент у першым пакаленні... Не пра аднаго М. Гарэцкага гэта скажаш. Рукамі іменна такіх інтэлігентаў зусім нядаўна найбольш і рабілася беларуская літаратура. Ды і ў наш час — таксама.

Бачацца нам два выразныя, характэрныя тыпы інтэлігента ў першым пакаленні. (А паміж тымі выразнымі — яшчэ безліч адценкаў і «сумесяў».)

Часам усё ж перамагае мужыцкая прага «выбіцца ў людзі», мець тое, што мелі ўчора іншыя, на што зайздросціў. А на што, каму і чаму найбольш мог зайздросціць мужык ці яго сын? Адным словам, «панская скура», панская пыха, улада над іншымі, наогул кар'ера, дабрабыт на поўнае горла — тое, што так ненавідзеў М. Гарэцкі ў некаторых «інтэлігентных у першым пакаленні» і з чым свядома змагаўся ў самім сабе, калі яму здавалася, што можа «сапсець». Аж пра самагабства думкі прыходзілі — у такія хвіліны...

Але ёсць і другая мужыцкая «скнарыстасць» — другі тып інтэлігента ў першым пакаленні.

Прага да працы, без шкадавання сваіх сіл і часу, на карысць таго люду, які яго «паслаў наперад», «наверх падсадзіў», прага да культуры і духоўных скарбаў, якіх бацькі і дзяды былі пазбаўлены. І гатоўнасць, радасць — аддаць свае «скарбы», усе, якія ёсць, «браму скарбаў» трымаць адчыненай.

Найчасцей ні першы, ні другі тып у чыстым выглядзе не сустракаецца.

Асоба Максіма Гарэцкага — досыць рэдкі выпадак, ка-

лі лепшыя рысы селяніна і інтэлігента зліліся чыста, незамутнёна.

* * *

З усіх аповесцей М. Гарэцкага бадай што самая закончаная і «даведзеная да ладу»—«Ціхая пlynь». Першы варыянт яе (1917—1918 гг.) меў назву «За што?» і друкаваўся ў маі 1918 года ў «Известиях Смоленского Совета». Затым, жывучы ў Вільні, М. Гарэцкі друкаваў асобныя ўрыўкі ў заходнебеларускім друку. У 1926 і ў 1930 гадах аповесць выходзіць асобнымі выданнямі.

У другіх аповесцях М. Гарэцкага мы знаходзім іншыя выключныя якасці і рысы, што таксама вылучаюць творы тыя, у тых ці іншых адносінах, на першы план. Але адчуванне найбольшай закончанасці, жанрава-стылёвай завершанасці пакідае якраз «Ціхая пlynь».

Не, усё ж хочацца дадаць: побач з ваеннай хронікай «На імперыялістычнай вайне».

Бо і гэты твор і завершаны і закончаны (у межах свайго жанру, стылю).

Розніца аднак ёсць. Ну хоць бы суб'ектыўнае аўтарскае разуменне гэтых твораў.

Запіскі «На імперыялістычнай вайне» аўтар увесь час і да канца лічыў хоць і магчымым самастойным творам, але ўсё яшчэ таксама і «матэрыялам» да нечага больш маштабнага (да будучай «Камароўскай хронікі»).

«Ціхая пlynь»— адзіны, здаецца, прыклад завершанага, закончанага ва ўсіх адносінах твора (буйнага), які ёсць у спадчыне М. Гарэцкага. Завершанасць якога — якасць не толькі аб'ектыўна-мастацкая, але суб'ектыўна-аўтарская.

Можна сказаць: была б аб'ектыўная мастацкая завершанасць, а што думаў, лічыў аўтар, дык гэта не заўсёды дакладны крытэрыі.

Але для нас тут важны разуменне, адэнка, адносіны і аўтарскія, бо размова пойдзе аб стылёвых тэндэнцыях, магчымасцях прозы М. Гарэцкага — якраз аб тым, да чаго сам аўтар імкнуўся.

Схематычна, «формулу» гэтага аўтарскага імкнення можна падаць так: як мага бліжэй да саміх фактаў, да рэальных падзей, успамінаў, да фактычнай, «дакументаль-

най» праўды і як мага вышэй у сэнсе культуры ўспрыняцця, паказу, адлюстравання ўсяго гэтага.

Уся задача, уся складанасць у тым, каб сустрэліся гэтыя «ніз» і «верх» не як вада і масла, каб не плавала адно ды зверху другога, а каб узнік арганічны стылёвы сінтэз.

А зліцца, пераплавіцца тое і другое можа толькі ў асобе, у таленце самога мастака: іншай «рэторы» не вынай-дзена.

Праўда, значэнне мае ў такіх выпадках і агульны стан нацыянальнай літаратуры, яе ўзровень, яе тэндэнцыі і магчымасці.

М. Гарэцкі пісаў у час, калі маладая проза зусім натуральна імкнулася мець «сваё апавяданне», «беларускую аповесць», «беларускі раман». Да гэтага цягнуліся як да нацыянальна-літаратурнага самасцверджання. Нават тады, нават там, дзе яшчэ не было што асабліва сінтэзаваць у аповесць, у раман.

Складанасць і цяжкасць гэтай новай справы — нараджэння беларускай аповесці — выявілася ў самой гісторыі напісання «Меланхоліі».

Спачатку (1915—1916 гг.) быў замысел рамана («Крыж»). Далей пішучца асобныя апавяданні-раздзелы, замалёўкі-раздзелы, якія пазней былі сцягнуты ў адно. Лірычным пачуццём, настроем, але іменна «сцягнуты».

Усеагульнае, усёй літаратуры, імкненне да сваёй аповесці, да нацыянальнага рамана падштурхнула М. Гарэцкага і да напісання ў 1918—1919 гг. аповесці «Дзве душы», дзе ён пайшоў, здаецца, нават супраць уласнага таленту і набытку: піша сюжэтна-рамантычную гісторыю, адрываючыся ад таго, без чаго пазней (ды і раней) і кроку не ступаў — ад жывой рэальнасці і праўды, як у вялікім, так і дробным.

...«На імперыялістычнай вайне». Тут не было гэтага ўсеперамагаючага жадання даць абавязкова аповесць, абавязкова раман. Матэрыял сам па сабе аказаўся такім самастойна значным, эстэтычна важкім, што аўтар даў яму магчымасць і «права» разліцца так, як вымушаў унутраны «цяжар» і рух таго матэрыялу — у дакументальна-мастацкія запісы. Праўда, з такім далёкім разлікам, што вернецца яшчэ да запісаў і зробіць з іх, у межах «Камароўскай хронікі», штосьці «больш літаратурнае».

У «Ціхай плыні» шчасліва супала агульная тэндэнцыя да беларускай аповесці, рамана з асабістым пошукам і кро-

кам у тым жа кірунку. Такія творы, асабліва гарманічныя ва ўсіх сваіх частках і кампанентах, часта паяўляюцца, пішучца з нечаканай лёгкасцю і як нешта для аўтара не самае галоўнае, а як бы «між іншым». Бо звычайна пішучца яны «пасля» і «ў выніку»: ужо многа чалавек сказаў пра беларускую вёску, пра вайну, здаецца, амаль усё, што мог і хацеў. А вось гэта — нейкі факт, падзея, чалавечае аблічча — яшчэ шчыміць у памяці, чакае сваёй чаргі...

Можна ўжо і пра гэта!

Напрыклад, пра лёс Панаські Нажынскага, таксама з Багацькаўкі: амаль хлапчаныя, з-за памылковых запісаў у царкоўных кнігах, забралі на вайну і забілі.

Факт, мясцовы, багацькаўскі, шчымліва пераклікаўся з вершыкам Багрыма, які М. Гарэцкі ведаў, пра які пасля пісаў у «Гісторыі беларускай літаратуры»¹¹⁷.

Напісаў шмат пра вёску, пра вайну, ад шмат чаго ўжо вызваліўся, што раней, цягнучыся, перашкаджала, тармазіла, як бы звязала цябе ў кожным руху — цяпер, пасля ўсяго, можна рухацца хутчэй, імклівей і больш «віртуозна»: класці цаглінку да цаглінкі, хапаючы іх, быццам з паветра, гатовецькія, звонкія, ёмкія¹¹⁸.

«Ціхая плынь» ніяк не стараецца быць абавязкова аповесцю (як «Меланхолія»), быць абавязкова «сюжэтам» (як «Дзве душы»). Не было «задачы» абавязкова пісаць «беларускую аповесць», была толькі патрэба напісаць, расказаць «пра гэта». Атрымалася аповесць — тым лепш! Нарадзілася дзяўчынка — тым лепш, а я і хацела нарадзіцца дзяўчынкай!

¹¹⁷ Ой, кажане, кажане!
Што не сеў ты на мяне,
Каб я большы не падрас
Ды ад бацькавых калёс?

Так скардзіўся-шкадаваў «хлопча з Крошына» ў вядомым вершы Паўлюка Багрыма. Бо калі б сеў на яго кажан, застаўся б ён малым (па даўняму народнаму павер'ю) і не здалі б яго ў салдаты.

А Панаська (Хомка ў М. Гарэцкага) і сапраўды не дарос, а забралі яго ў салдаты, на вайну.

¹¹⁸ Пра такое пачуццё вызвалення і лёгкасці пісаў Леў Талстой, закончыўшы «Вайну і мір» (дзе выгаварыўся падрабязна, увесь, надоўга) і распачаўшы працу над «Анной Карэнінай». Сам стыль «Анны Карэнінай» сапраўды адрозніваецца — лаканізмам, эканомнасцю (крытыкам здавалася нават «сухасцю»), тым, што пазней пачалі называць «падтэкстам».

Радасна-ўпэўнены стыль яе, «Ціхай плыні» — хоць апавядаецца, здаецца, зусім не пра радаснае.

Але за ўнутраным зместам, настроем аповесці мы адчуваем яшчэ і гэты настрой: радасць, лёгкасць рухаў майстра, якому ўпершыню так «проста» даецца гэта — вялікае палатно. Усё так лёгка ідзе ў рукі, само, здаецца, кладзецца, як трэба, і так шчыльна, дакладна, быццам слова само прыцягваецца на патрэбнае месца!

«...Апошнія гады ўсё меней збіраецца народу, цішэй гудзіць дуда і цішэй галосіць дудкі-пасвісцелі (так завуцта тут падвойныя жалейкі); не так дужа і не так шчыра пяюць сляпыя старцы пра таго божага ўгодніка Лазара і толькі дзеля гадзіся пагражаюць пякельным агнём грэшнаму люду»¹¹⁹.

«Скрозь цэлае лета, як толькі святы дзень, хадзілі да князя асмолаўцы, каб дабром дайсці да ладу з несправядлівымі абрэзамі і выпрасіць палёжку на пашу і на ўругу. ...«Пачакайце, — ласкава казаў ім князь, аглядаючы новенькую, прывезеную з чужога краю стрэльбу ці лезучы з тым чужаземцам на доўгія дрожкі і балбочучы з ім пачужаземнаму (а стаенныя коні тупалі і не стаялі), — пачакайце...»¹²⁰

«А тыя асмолаўцы возяць а возяць князеў спірт, болей а болей нялюдзеюць і хаваюцца самі ў сабе. Ат, ліха з ім, са светам, тлумным і незразумелым»¹²¹.

«Узлез тады «прарок» на гумно — ляцець на неба — і споўз, як дурань. Забрала паліцыя і яго і яшчэ многіх»¹²².

Адчуваеце, як густа, шчыльна, «у некалькі столак» кладуцца словы, важкія, бы намокшае дрэва, ад дум аб родным і «забытым» краі, і як у той жа час лёгка нясе іх, словы тыя, агульна прыўзняты настрой.

Што ж гэта за настрой і стыль, нечакана прыўзняты, чым ён народжаны, што ў сабе хавае?

Ці не ад такога адчування ён, ці не такі вось аўтарскі голас у ім гучыць: я раскажу вам пра наш край, вы ж, вядома, читалі, ведаеце пра іншыя, блізкія і далёкія, землі і народы. Чулі, вядома, пра «ўкраінскую ноч», пра «парубкі», «жінок» дзіканьскіх! А я вам раскажу пра сваё Асмолава, пра «нябогу Дняпро» — беларускі. Я ж яго, край

¹¹⁹ Гарэцкі М., т. 2, с. 66.

¹²⁰ Там жа, с. 68.

¹²¹ Там жа, с. 69.

¹²² Там жа, с. 71.

гэты, люблю не меней, чым іншыя свой, і хацеў бы, каб і вам не сумна было. Пастараюся, успомню нейкія цікавыя гісторыі, каб затрымаць увагу вашу...

Сапраўды, было, шмат чаго было навокал Асмолава: «...прытулілася тое Асмолава пры вялікім некалі шляху з Вялікага Княства Літоўскага на Масковію».

Ды толькі «мялее і няджуае стары нябога Дняпро... Заглушэў зусім вялікі стары шлях... Патрошку разбураецца, за рэчкаю, на ўзгорку, у ліпах і клянах, стары аблуплены палац дурнаватых князёў Кандыб-Лугвенічаў...»¹²³

Не, не атрымліваецца, не атрымаецца легенда, быліна, бо «забыты» ён, гэты край!

Дык мо вёска парадзе нечым: зайграюць фарбы, гукі, узрадуецца вока, душа чытача.

Так і здаецца: набірае апавядальнік поўныя грудзі паветра, каб распачаць павесці ўзнёслы, пафасны, вясёлы карагод смешна-радасных вясковых гісторый. І інтанацыю дзеля гэтага «гогалеўскую» бярэ, пачынае з яе:

«Ці даводзілася вам праязджаць па вёсцы ў канцы лета...»

«Ці здаралася вам у гэткі пагодны спаміж лета і восені дзянёк...»

«Набраў паветра» паўнюсенькія грудзі, але замест пясні — працяглы і цяжкі ўздых.

Бо што ты ўбачыш — хоць у канцы лета, хоць зімой — у беларускай вёсцы?

«Але паглядзім... Калі вочы вашы паслаблі, калі яны, апрача свайго ўласнага адбітку і зялёнае цямноты, нічога ў акно не ўбачаць, — вы не грэбуйце, не бойцеся запэцкаць рукі і ўпіхніце лахманы ў дзірку. Бухне з хаты цяжкаватае смуроднае паветра. Адхіліце на хвілінку голаў і зноў зірніце...»

Што можна ўбачыць у хаце гаротнага мужыка-беларуса?»¹²⁴

Падрабязна, з горкім веданнем жыцця мужычага — бо гэта дзеда, маці, бацькі, уласнага дзяцінства праўда і памяць! — апавядаецца пра беларускую вёску.

«А вы зірніце на жывое. Яно сярод хаты, на земляной падлозе, збітай у ямкі і залітай памыйкамі, сядзіць на кучы кійкоў і бляшанак, сядзіць, па-турэцку, падтуліўшы

¹²³ Гарэцкі М., т. 2, с. 67.

¹²⁴ Там жа, с. 74.

ногі, сядзіць ля місы, у якой рулі з пастаялкі, хлеба, мух і смецця. Круглыя дзіцячыя вочакі, зарумзаныя і пахмурныя, з безнадзейным подзівам уталоцяцца на вас. І патроху з'яўляецца свядомасць: чаго вам трэба? Бо вы — не маці, што зачыніла яго, не маючы большых дзетак-нянек, і сышла на дзень-год у поле жаць авёс, сышла і не ідзе пакарміць яго і абцерці носік. Вы разважаеце: хлопчык гэта ці дзяўчынка? — Ці не ўсё роўна! доля ж аднакава.

— Гэта — герой нашае гісторыі Хомка»¹²⁵.

Не, не атрымалася з тым, з запазычана жыццярэдасным пафсам: не накладваецца ён на вёску М. Гарэцкага — рэальную, не этнаграфічную беларускую вёску.

І на парабкоўскае, сіроцкае жыццё Хомкі ніяк не накладваецца. На ўвесь лёс гэтага хлапчаныці: «не дарос ды да бацькавых калёс», і тым не менш павесілі на яго доўгую салдацкую вінтоўку і штурхнулі ў акоп, дзе яго накрыў першы ж нямецкі снарад.

«За што?» — прагучала, нікім не пачутае, па-дзіцячаму крыўдліва і недаўменна сярод узрываў і салдацкіх крыкаў, стогнаў...

Дык што «беларускае» — гэта стогн, ды енк, ды суцэльная журба?

Зусім не. Ужо ў драме «Антон» аўтар не хоча згаджацца, што гэта і ў гэтым — «характар беларуса».

Мы ўжо гаварылі пра інтанацыю «жартаўлівага Пісарэвіча», што праходзіць праз творы (і пісьмы) М. Гарэцкага — пра яго нязгасную ўсмешку «насуперак усяму».

Вось такой усмешкай (насуперак гору-бядзе) праніза на «Ціхая плынь».

З аднаго боку, як бы адмаўляецца кніжна-запазычаная, этнаграфічная жыццярэдаснасць «каларыту». Як бы парадыруюцца таксама і ўласныя намеры і развагі пра «гогалеўскую Беларусь» у літаратуры.

Але тут жа — зноў вяртанне назад. Таксама і да Гоголя вяртанне. Толькі глыбей зразуметага і адчутага. Таго Гоголя, што паказаў нябачныя свету слёзы — праз смех.

Праз адмаўленне і нават парадываванне стэрэатыпнай жыццярэдаснасці «вясковых гісторый», прыгод і г. д. М. Гарэцкі прыходзіць да паказу жыцця ва ўсім яго рэальным багаці. Дзе ўсяму ёсць месца — і чалавечай радасці таксама.

¹²⁵ *Гарэцкі М.*, т. 2, с. 75.

Бо як ні сумна і ні горка тое, што ўбачыць новы чалавек у Асмолаве, у «забытым краі», і на што спачатку апавядальнік накіроўвае ўсю яго ўвагу, але калі ведаць гэтае жыццё, гэтых людзей, народ «знутры», калі бліжэй паглядзець, дык колькі, аказваецца, светлага, чыстага, прыгожага было ў жыцці нават таго ж бедалагі Хомкі.

Шмат усё яшчэ паэзіі захаваў у сабе «забыты», але такі родны край!

І тут голас апавядальніка, рука — гэта ўжо голас паэта і асабліва радасная, лёгкая рука майстра.

Сны Хомкі — такія шчаслівыя, бо дзіцячыя, але і такія рэальныя, бо таксама дзіцячыя! — яны, як вельмі шмат што ў М. Гарэцкага, «угадваюць» і нагадваюць пазнейшае ў нашым мастацтве, літаратуры.

Ну, хоць бы Іванавы сны ў фільме «Іванова дзяцінства» А. Таркоўскага. І яшчэ прыгадваеш самыя лепшыя і «шчаслівыя» старонкі «Птушак і гнёздаў» Я. Брыля: успаміны Руневіча пра далёкае, як сон, дзяцінства...

Радасці вясковага дзяцінства перадае М. Гарэцкі праз сны Хомкі. Можна, каб лепш адчуў чытач, што і кароткае жыццё героя, таксама як сон, — толькі мільганула. А можна і так: хлопчыку шчасціць двойчы, тройчы перажыць небагатыя свае радасці: напрыклад, зімой ды прысніцца-ўспомніцца яму лета, луг, лоўля ракаў... Дык чаму не даць яму тую радасць! І не парадавацца разам з ім той паэзіі вечнага дзяцінства. Вязе з бацькам «жалезныя спірытусовыя бочкі», «мляўка ад паху п'яных, цесна ад бочкі на маленькіх, голых і сцюдзёных санках», а яго забірае сон і вяртае, пераносіць вунь куды:

«Вось прывялі яны, вярзца яму, пасвіць коні ў Боцікі. (Так прызвалі ў іх балота за тое, што, выходзячы з яго, кожны меў на нагах чорныя боцікі з гразі, як з лепшае гамбургскае скуры.) Вось саскочыў ён з кабылы, добрай кабылы, што-ткі разжыліся і купілі яе на кірмашы на праводніку ў горадзе. Трэба ж яе добрацька, прыгожанька спутаць. А яна махае ад зыку хвостом, як ачмурэлая, проста сячэ яму ў вочы і па шыі, б'е сябе нагамі пад бруха, дзе смалою лішнуць вялікія смелыя авадні і дробненькія ды ўедлівыя злыя мушкі. Кусаюць аж да крыві. Сцёбае кабыла па баках і пад ногі хвостом, вась балюча сцебанула і яго, кончыкам хваста, па саменькаму ж вуху, — не стаіць ніяк, няможна яе спутаць. «Гэй ты, варона! Не спі, змерзнеш!» — крычыць нехта абнімаючы. Анікога няма, толькі

здаецца. «Не, не змерзну», — шэпча ў адказ ці то сабе, ці то няведама каму. «Нагу! Нагу! Каб ты здохла!..» — крычыць ён на кабылу, сагнуўшыся і баючыся, каб яна не ўдарыла яго няўмысля капытом, і цягне за пута адну спутаную нагу да другой, яшчэ простаі нагі. А пута аніяк жа не даходзіць, бо не стаіць кабыла. Не-ткі, удалося зашпіліць пута... «Ваўкарэзіна! — закрываў ён, як крычыць на яе бацька, — у балота! Нэ-э!» — і турыў яе ў самую патапечу. І ўсе хлопчыкі, звязаўшы аброці ў пукі, гналі коней у балота аж да купніку з высокаю маладою асакою. Коні скубуць там яе, вязнучы па самае бруха. Нікуды яны адгэтуль не ўцякуць, панскі лес і ўсякая шкода адгэтуль далёка, дык смела можна справіцца схадзіць у ракі... Пайшлі ў ракі, а цёплае паветра абдавала проці ветрыку, быццам першым душком у лазні. Краскі — белы рамон, мякенькая ліпкая смолка, нават жоўты казелец — быццам пасмяглі пад сонцам і толькі зрэдку пакорна калыхаліся пад тым гарачым абдаваннем ды ізноў ніклі ад мляўкае знямогі ў такі гарачы дзень. Коннікі, ці, як іначай завуць іх, кавалі, і яшчэ нейкія скакунцы без концу звінелі, звінелі і тоненька бразгацелі сваім нябачным рассыпаным хорам, быццам многа слабых бразгучых кос пад кляпцом на бабцы ў касцоў. Ракіты і альшэўнік, а і пагатоў таго, ніцы лазнік туліліся ніжэй з берага да вады, цёплай і ленаватай у закруцістай Плэсцы. Хлопчыкі адбеглі далёка ад Боцікаў, аж пад самыя віркі, дзе ў пячурах, пад карчамі, сядзелі, пахаваўшыся ў холадзе, старыя ракі. Беглі хлопчыкі навыперадкі, а ўгледзеўшы вірок, з якога была рада пачынаць, паддалі духу ў бягні. Бегучы расшпільваліся, распяразваліся і здзявалі кашулі...»¹²⁶

Дабраўшыся па марозе і праз завею да печы «ў заезным двары» (выдатная сцэна ў тым двары напісана ўсё той жа радаснай і лёгкай рукой майстра), Хомка перабіраецца ў новы сон. І пасяляецца ў ім зноў надоўга.

«Ціха. Матка сядзіць на палу і маўкліва прадзе, толькі верацяно трынкае. На калодцы сярод хаты сядзіць бацька; дастае з чыгуна, з цёплай вады кружкі лык, раскручвае іх на руку ў другі бок і кроіць, адкідаючы тонкія, даўгія акраўкі, з якіх малыя дзеці плятуць лапці, каб наўчыцца плесці, не псуючы добрых лык. «Кату лапці», скажа нязюклівы бацька на тое няўмельства. Паправіць матка лучыніну, адаб'е вугаль, каб яна не дыміла. Тады возьме ве-

¹²⁶ *Гарэцкі М.*, т. 2, с. 83—84.

рацяно ў складзеныя далонямі рукі, як' складаюць іх ката- лікі, молячыся, і раптам цягне іх адна аб адну. Вераця- но, павісенуўшы на нітцы, доўга-доўга круціцца, аж пакуль матка не падхопіць яго. А падхапіўшы, яна шыбка-шыбка намотвае нітку спярша збольшага на руку, а тады зараз, ужо як мае быць, — на вераценца. І скубе, і скубе яна ле- ваю рукою мычку, часам дужа скоранька наслінваючы аб язык самы працавіты палец. І хлопчык мімаволі варушыць сваім такім жа пальцам. А яна цягне і цягне рукою ад сябе, круцячы верацяно, — убок, убок — і далёка наадмах, аж пакуль хапае тэй рукі. Ад яе працы (любая мамач- ка!) — вее ў сэрца з асцюдзянелае хаты цёплым сумам. Гэтак цягнецца і вее сумам нашае жыццё... Ад яе верацяна звініць нудны і слабы, як камарыны гук, даўгі, безупынны і жаласлівы, як гэтая даўгая, цёмная, сумная зімовая ноч, з познымі вечарамі і раннімі досвіткамі: трынь-трынь- трынь!.. І ўсё ціха, і ціха сапуць, сплючы, дзеці, і рэдка- рэдка ціхенька сакатне пад печчу курачка, паварушыцца там і змоўкне. А на вуліцы шугае вецер, а тут лучына га- рыць сваім вагам, і хочацца ляжаць доўга-доўга. Але трэ- ба ўставаць, варушыцца, брацца за работу, за розныя бя- гучыя справы. Вось шугнуў за сцяною злюшчы вецер, сыснуў у замёрзлае акно снегам — і сціх. Э, толькі трэба раптам, доўга не думаўшы, падхапіцца, і не будзе шкода вылязаць з цёпленькага на халоднае. Але ж так не хоча- ца. «Будзі-тка ты яго! — кажа бацька матцы: — Хай устае, у дровы паедзем. Ну-ка, Хомка, уставай!» — крычыць ён сам.

— Уставай! — сапраўды кажа бацька над ім, торкаючы за плячо, але не ў сваёй хаце, а ў чужой, у нялюбым заез- ным двары. Цела ные, ломіць косці, ляжаў бы, ляжаў, але трэба ўставаць...

Некаторыя вознікі сядзяць ужо апрануўшыся і ку- раць»¹²⁷. Едучы ўслед за Хомкам, яго вачыма (і праз паэ- зію яго сноў) гледзячы на свет навакольны, чытач не можа не ўспомніць «Стэп» А. П. Чэхава.

Мабыць, помніў і Гарэцкі гэтую геніяльную аповесць. І зноў можна было б прасачыць (як у адносінах Гогаля мы спрабавалі рабіць), як малады майстар беларускай про- зы шукае і знаходзіць сваё, індывідуальнае і нацыяналь- на самабытнае, але пад яркім святлом (ці пад «пражэк-

¹²⁷ Гарэцкі М., т. 2, с. 89—90.

тарам»), які кідая на жыццё, на літаратуру яшчэ адзін вялікі талент рускай і сусветнай літаратуры.

«Што, і тут Чэхаў?» — можа запырачыць хто-небудзь, каму здаецца, што «сваё» — гэта калі нічога «чужога» ў ім няма. А між тым нацыянальны твор, каб стаць буйным, вартым сусветнага значэння, шмат чаго павінен увабраць, пераплавіць у сабе і ў сваім!

Так, Чэхаў! А калі мала, дык яшчэ і Дастаеўскі — і таксама ў адной гэтай невялічкай апавесці.

Памятаеце сон Раскольнікава: як забівалі на пецярбургскім бруку каня, а чалавечыя вочы яго плакалі?..

А гэта — Гарэцкага тэкст:

«Снудзяць сохі і бароны людзі па ўсіх дварах. І прыкра Хомку, што бацька яго, гаспадар няспраўны, у такую пільную часіну, калі трэба выхадзіць на працу ў поле, сабраўся-ткі лён церці, ляпае адзін у лазні мяліцаю. Анічога! — не ўсё дрэнна робіць бацька: к вясне кабылу во купіў, а то каторы год без свайго каня жылі. Ганарыстая купілася кабыла: не хоча хадзіць на папасе, ліха нясе яе на жыта, — у самахоці адкуль ёй і тая шпаркасець у бягні бярэцца? Як запрагуць, дык хоць кіем лупцуй яе — шыбка не бяжыць, а тут во ляціць і ляціць на жыта. Разоў колькі бегаў бацька з лазні зганяць яе са шкоды. «Вось, мусіць, злуецца, — разважае Хомка: — Пасобіў бы яму пасвіць кабылу, ды гаспадарская работа не дазваляе батраку». Ішоў нехта міма, па шляху ля жыта, закрычаў: «Юркава кабыла ізноў у жыце! Абы забагацеў на каня, дык і пачаў чужы хлеб травіць». Лягчэй Юрку скрозь цэлы дзень разу хлеба не ўкусіць, як пачуць такое ад каго. Кінуў вобзем раскірэку-мяліцу, рынуўся кабылу лавіць. А яна, дурніца, не ловіцца і ўбрыкнуць яго ягліцца. Але ткі забрытаў, сціснуў ён храпы нахрапнікам і прывязаў за повад да разложыстай вярбы. Выкрышыў у плоце падгнілы знізу, але здаравенны кол, сцяў аберуч і ну бастоліць дурнаватую жывёліну. Заб'е! Ахвоці! Дадумы, заб'е! Дрыжыць усё ў Хомку, як струна. Штосьці во-во парвецца. І вурзнула аб зямлю падбітая кабыла. Выцягнула, як дылда, свае нязграбныя ногі. Бяжыць туды, выючы, матка, бягуць на гвалт людзі. Трахнуў Юрка кулаком і жонку на галаве. Куламеся і выццё! Усе пачуцці зліліся адным комам і распінаюць кволую Хомачкіну душу: сум і жальба, злосць і боль, і нейкая глухая пакора паняволенага перад няўхільнасцю... «Ён думае, калі яму ні ў чым не ручыць,

дык можна кабылу да смерпі забіваць; можна маму біць,— з надарванасцю кажа некаму Хомка; не жаліцца, не, так проста сабе кажа:— На кірмашы ўмаўляла мама, каб не купляў гэтае кабылы, не верыў цыгану, няладная кабыла... не паслухаў! Калі ж ён з цыганом больш уважаецца, як з намі». І горкае гора, як тая вада праз грэблю, прарвалася і залівае ўсё чыста буйнымі, гаручымі слязьмі. І рыгае, і сударажна хліпае: «Забіў кабылу... гы... гу...»¹²⁸

Блізкасць безумоўная. Да Дастаеўскага. Але яна свядома эксплуатаецца мастаком, тая абавязковая аналогія, што прыйдзе і чытачу ў галаву. Для таго можа і сцэну такую ўзяў, успомніў — з багацькаўскага жыцця сцэну.

Конь на гарадскім бруку, у самым «фантастычным на зямлі горадзе» Пецяярбурзе, і ў вёсцы конь — нешта рознае, вельмі рознае. У гэтага, у вясковага каня ёсць нават «біяграфія» — і яе ведае не адзін гаспадар, а ўся, можа, вёска. Бацька дзіка б'е на вачах у Хомкі не проста «жывую істоту», як там, на пецяярбургскай вуліцы, а як бы члена сям'і. Ды яшчэ якога галоўнага ў сялянскай сям'і.

«Ці не дзіўна вам, — з пэўным нават выклікам піша аўтар, — што герой наш плача ўва сне па скалечанай кабыле, а не па маці, жорстка зняважанай бацькавым біццём»¹²⁹.

Расказаўшы, як нажывалася гэтае багацце — кабыла ў гаспадарцы («недаспанья раніцы дзяцей»; «на тое пайшла яешанька самага вялікага свята, бо дзеля грошы на кабылу яйкі ехалі на Зэлікавым возе ў Оршу ці ў Смаленск», «слова «кабыла» спыняла лішнюю чарку ў паветры край самага рота» і г. д.), пісьменнік горача і з горыччу заканчвае: «Дык ці ж можна раўнаваць з кабыліным калецтвам матчыны слёзы і матчына выцце пад бацькавымі кулакамі — такія звычайныя з'явы ў штодзённым асмолаўскім жыцці? Ці ж не сын свайго бацькі, ці ж не сын свае маці герой наш, калі найгарчэй плача ён ува сне па сваёй скалечанай кабыле»¹³⁰.

Добра і адразу адчуваецца, што і тут — не шкалярскае, не кніжнае паўтарэнне класіка, а свядомае выкарыстанне чытачоўскага ведання рускай класікі.

І ўзбагачэнне думкі сваёй, «інтэнсіфікацыя» яе — праз раптоўнае збліжэнне жыцця і літаратуры.

¹²⁸ *Гарэцкі М.*, т. 2, с. 97—98.

¹²⁹ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 98.

¹³⁰ Там жа.

Памятаецце, у апавяданні «Страшная музыкава песня» герой М. Гарэцкага Арцём Скамарох іграе па загаду пана над труной атручанай панскай палюбоўніцы. Як бы само жыццё праз тыя гукі гаворыць, ільцеца.

«Зайграў... аб штодзённым жыцці чалавека» і — гукі бытавыя (кашаль б'е старога, дзіця плача).

«Потым зайграў; аб сваёй нядолі змалку дзён» — лірычныя гукі, мелодыя.

Але «вось перабіваецца ігранне на новы тон. Выплывае напаварх магутны гук, горды, непераможны, пад якім ледзьве чуваць і тыя песні жніўныя, і тое мучанне палячкіна»¹³¹.

Нарэшце запела скрыпка Арцёма аб гордай адзінокай душы самога музыкі: «зайграў аб сваёй музыцы».

Музыка аб музыцы — і такое магчыма для Гарэцкага, калі яно, як у Арцёма Скамароха, узыходзіць «ад самага нізу», з'яўляецца працягам усёй праўды рэальнага жыцця.

Вось так і «літаратура ў літаратуры»: свядомая «падсветка» Гогалем ці Дастаеўскім. І гэта ў М. Гарэцкага не найўнае перайманне (за выключэннем, можа, некаторых ранніх спроб) і тым больш не правінцыяльнае эстэцтва (што таксама магчыма). Гэта — пошукі глыбіні. Жыццёвай, псіхалагічнай, літаратурнай.

Музыка аб музыцы... «Грыміць няземны гімн, аж увесь свет ад тых гукаў дрыжыць... Па-над усім вышэй стаіць музыкаў гімн, няма тэй сілы ў свеце, якая б яго схода-ла»¹³¹.

Якраз тут пан у апавяданні М. Гарэцкага не вытрымаў — застрэліўся. Дабраўся-такі і да яго сумлення Арцём Скамарох!..

І вось што цікава, калі вярнуцца да пытання: «сваё» ці «не сваё».

Сёння адзнакай беларускай прозы з'яўляецца стылёвая раскаванасць, сапраўднае багацце самых розных стылёвых плыняў — ад паэтычна-лірычнай да сурова-аналітычнай, строга дакументальнай. А гэта азначае пастаянную гатоўнасць літаратуры пайсці насустрач любой жыццёвай праўдзе без усякай «стылёвай скаванасці». Паперадзе ідзе праўда жыцця, а не нейкая пераважная стылёвая традыцыя, «паэтычная» ці якая іншая.

Гэта сёння — наша літаратурная якасць, перавага.

¹³¹ *Гарэцкі М.*, т. 2, с. 123.

Але да такой нацыянальнай традыцы, своеасаблівасці літаратура беларуская ішла і прыйшла дзякуючы, не ў апошнюю чаргу, смеламу выкарыстанню, асваенню традыцый і здабыткаў адразу шмат якіх літаратур. І вопыту шмат якіх пісьменнікаў у адзін і той жа час. Што мы і бачым на прыкладзе «Ціхай плыні».

Падагульняючы ўсё сказанае пра тое, як беларуская проза ўстанаўлівала «ўнутраныя сувязі» з іншымі літаратурамі, прывядзем тут цікавае выказванне амерыканца Томаса Стрымса Эліота пра сусветны літаратурны кантэкст, на які зарыентаваны літаратуры, і пісьменнікі, і асобныя творы. Так ці інакш, але заўсёды зарыентаваны. (Ён піша пра ролю крытыкі ў праясненні гэтага кантэксту.)

«Помнікі культуры, што існуюць у наш час, складаюць нейкую ідэальную ўладкаванасць, якая мяняецца са з'яўленнем новага (праўдзіванага новага) твора мастацтва, які дадаецца да іх сукупнасці. Існуючая ўпарадкаванасць завершана ў сабе да таго часу, пакуль не з'яўляецца новы твор; для таго ж, каб упарадкаванасць засталася, неабходна, каб перамянілася, няхай і ледзь-ледзь, уся гэтая наяўная сукупнасць... Той, хто прымае такое вытлумачэнне ўпарадкаванасці, такое разуменне адзінства еўрапейскай ці англійскай літаратуры, не палічыць за абсурд думку, што мінулае павінна зменьвацца пад дзеяннем сучаснага зусім так, як сучаснае накіроўваецца мінулым»¹³².

М. Гарэцкі, мы ведаем, быў не толькі выдатны празаік, але таксама і сур'ёзны даследчык гісторыі літаратуры, крытык. Яго «Гісторыя беларускай літаратуры» — першая ў нас (яна некалькі разоў дараблялася і перавыдавалася, на ёй выраслі цэлыя пакаленні), яго артыкулы 20-х гг. пра творчасць «маладнякоўцаў» і інш. — усё гэта таксама важнае звяно творчай біяграфіі М. Гарэцкага.

Для такога пісьменніка, як Гарэцкі, для Гарэцкагакрытыка, кваліфікаванага, удумлівага даследчыка гісторыі нацыянальнай літаратуры адчуванне «кантэксту» іншых літаратур і культур, сусветнай літаратуры, яе вялікіх тэм, ідэй, матываў было асабліва натуральным, пастаянным, творча плённым.

Пра Янку Купалу ў сваёй «Гісторыі беларускай літаратуры» ён піша ў 20-я гады:

¹³² Цыт. па кн.: Писатели США о литературе. Сборник статей. М., Прогресс, 1974, с. 149.

«А жывучы на чужыне і навукова пазнаўшы працэсы адцягненага мыслення, ён, апрача таго, меў нахіл разгледзець бацькаўшчыну, так сказаць, з філасофскага палёту і ў самых найважнейшых яе сацыяльных асаблівасцях. Гэта быў і другі перыяд творчасці паэта, калі ў яго пачаўся працэс самастойнага, індывідуальнага агляду спрадвечных, пракрытых пытанняў, калі ён падводзіў свой ранейшы масава-сялянскі светапогляд пад шырокія рамкі свядома ўспрынятых сусветных ідэй»¹³³.

Так разважае Максім Гарэцкі пра пэўны перыяд жыцця і творчасці Янкі Купалы — пра час, калі быў напісаны «Сон на кургане».

Вядома ж, і ў М. Гарэцкага быў свой такі перыяд і такі працэс, калі «масава-сялянскі светапогляд» пашыраўся да рамак «свядома ўспрынятых сусветных ідэй». Калі тое адбылося? Ці калі пачалося? Ужо ў «Антоне»?.. Ужо ў франтавых запісках Лявона Задумы?.. Нешта — раней, а нешта — пазней, але працэс пашырэння творчых інтарэсаў і «рамак» у маладой беларускай літаратуры быў законам развіцця, і кожны буйны пісьменнік рабіўся і «суб'ектам» і «аб'ектам» (адначасна) гэтага працэсу.

* * *

«З 1 лютага 1926 г.,— успамінае Галіна Максімаўна Гарэцкая,— бацька стаў выкладчыкам беларускай мовы і літаратуры ў с/г Акадэміі ў г. Горкі Аршанскай акругі. Хутка і нас туды забраў.

...Жылі ў трохпакаёвай кватэры. Заўсёды, як і ў Мінску, гасцяваў у нас хто-небудзь з радні. Прыязджалі з М. Багацькаўкі, Слаўнава, Галалобава, Шумякіна. Бацька дапамагаў усім, чым мог. Пасылаў грошы брату Парфіру і бацькам: на пабудову хаты, на каня, малатарню, хатнія рэчы і інш.

Цяпер часцей жыла ў нас Афрасіння Міхайлаўна. Распытваў тата ў яе пра іх род у сяле Слаўнаве (у «Камароўскай хроніцы» — род Ваяводаў з сяла Харошае). Хадзіла яна ў царкву, пасцілася. Але бацька лічыў, што моц духоўную ёй у цяжкім жыцці прыдавала паэтычнасць яе душы, веданне столькіх песень, народных абрадаў, здольнасць адчуваць хараство іх і хараство прыроды.

¹³³ *Гарэцкі Максім*. Гісторыя беларускае літаратуры. 4-е выд., перароб. Мінск, 1926, с. 187.

«Выспа Патмос сэрца мацую.

Таму сэрца ў яе моцнае», — сказаў пра сваю маці.

Выспай Патмос называў ён творчасць.

...Адзін з успамінаў дзяцінства: у Горках чытае тата мне, хвораі, апавяданне Шолама-Алейхема «Ножык». І яшчэ нейкія людзі ў пакоі слухаюць. Чытаў з захашленнем, па-майстэрску. Потым у сям'і нашай, калі хто хварэў, любілі паўтараць з «Ножыка»: «Он чихнул семь раз и восстал из мертвых». Некаторыя творы Шолама-Алейхема чытаў і пазней. Любіў апавяданне «Немец», смяяўся, чытаючы. Узяў з яго словы для эпіграфа да XII главы, 2 часткі «Віленскіх камунараў».

У 1926 г. у час свайго летняга адпачынку паехаў бацька ў Сібір і аж на Далёкі Усход пазнаёміцца з жыццём беларусаў-перасяленцаў. У архіве яго засталіся ад паездак у Сібір (1916, 1926) рукапісныя лісточкі, цесна спісаныя маленечкія кавалачкі паперы, выразкі з газет, дзе друкаваліся некаторыя апавяданні з сібірскага цыкла, выразка з часопіса «Беларускі піянер» № 11 за 1928 г. з апавяданнем «Малы рызыконт». На ўсіх тэкстах папраўкі, пераробкі. Невядома, як скампанаваў бы ўсё, калі б сам паспеў падрыхтаваць асобны твор пад назвай «Сібірскія абразкі».

Вярнуўся бацька з Сібіры ў 1926 г.¹³⁴ цяжка хворы з моцнымі болямі ў жываце. Доктар параіў піць кожны дзень булён з толькі што зарэзанага пісклёнка.

14—21 лістапада 1926 г. быў бацька ў Мінску, выступаў на Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе правапісу і азбукі з дакладам «Нашаніўскі перыяд у беларускай літаратуры»...

* * *

«Сібірскія абразкі»... «Падарожны рэпартаж», нізка замалёвак, запісаў — некаторыя аформлены як закончаныя апавяданні. Восем з сарака двух у свой час друкаваліся. (У двухтомніку надрукавана дваццаць чатыры.)

¹³⁴ Першы раз сібірскі маршрут праклаў ён для сябе ў 1916 г.

«Скончыўшы Паўлаўскае ваеннае вучылішча ў Петраградзе, Максім, ужо як прапаршчык, паехаў у Іркуцк на фармаванне часці. Сібір, якая зрабілася другою радзімай для соцень тысяч беларусаў, уразіла брата неабсяжнымі прасторамі, суровасцю і прыгажосцю, асабліва Прыбайкалля» (*Гарэцкі Гаўрыла. Успаміны пра брата.* — Польша, 1963, № 2, с. 179).

Што паклікала, павяло за сабой М. Гарэцкага ў уэтую паездку?

Г. І. Гарэцкі тлумачыць матывы паездкі так: «Максім настолькі захапляўся збіраннем матэрыялаў да «Камароўскай хронікі», што зрабіў у 1926 годзе адмысловае падарожжа ў Сібір, бо туды вялі жыццёвыя шляхі некаторых асноўных яго герояў»¹³⁵.

Клікала туды, мабыць, і «Камароўская хроніка» — калі мець на ўвазе чыста творчы стымул. Але за гэтым абавязкова стаяла грамадзянская патрэба: зноў убачыць сваіх землякоў-перасяленцаў, па магчымасці прасачыць за дзесяцігадовым ужо лёсам тых, каго заўважыў у 1916 годзе, першы раз ездзіў у Сібір, паглядзець, расказаць і, можа, нечым і неяк дапамагчы людзям сваім словам.

Была, увесь час жыла ў ім творчая мысль пра «Камароўскую хроніку». Але магчыма, што і самастойная тэма ўжо ўзнікла, патрабавала да сябе ўвагі: сібірска-беларуская. Якую закрануў калісьці ў апавяданні «Хадзяка». Тэма гэтая асабліва ўкаранілася ў яго творчай фантазіі ў час і пасля паездкі 1916 года, ад якой засталіся таксама ўжо апавяданні («Моцнае каханне», «Хоцімка»).

Цяпер пісьменнік ехаў як бы ўслед за памяццю. Уласнай. І ўслед за памяццю сваёй вёскі, мясцовасці, усёй Беларусі, што выправілі калісьці ў свет, у далёкі, невядомы «Сібір» суседзяў, братоў, сяцёр — шукаць «прасторную зямлю», вальнейшую працу, хлеб, долю. Бо куды не трапяць беларусы?..

А наогул у натуры (і лёсе) М. Гарэцкага было гэта, вось такое: усёй душой, думкамі, пачуццямі павернуты да Беларусі (і проста да сваёй Багацькаўкі, да таго, што А. Твардоўскі называў «малой радзімай»), і ў той жа час сам усё ехаў (ці вымушаны быў ехаць) у далёкі свет. Зблізку і здалёк адначасна глядзеў ён на сваю Беларусь. У рэальным жыцці. І ў творах таксама.

А тут зноў якое супадзенне для чалавека з такой натурай і такім лёсам: дзень за днём рухацца ў далёкую далеч ад Малой Багацькаўкі, у вялікі свет ехаць і ехаць, але і як бы ўвесь час да яе... Бо на кожным кроку землякі-перасяленцы.

Калі кажуць, што творчы чалавек павінен мець нешта

¹³⁵ *Гарэцкі Гаўрыла. Успаміны пра брата.* — Польша, 1963, №2, с. 181.

ад дзіцяці, дык і гэта, мабыць, у ім засталася ад дзяцінства: настаяннае жаданне дабегчы да гарызонта, заглянуць далей, як маца далей! Праўда, ад пісьменніка прафесія патрабуе не адной толькі непасрэднасці.

«Вяртаюцца Адысеі, перапоўненыя часам і прасторай!» — падышоўшы да некалькіх «братоў па пярэ», Яраслаў Смелякоў працітаваў нам Мандалыштама. Смелякоў быў не проста панура-ўзбуджаны, як звычайна бываў, а ўвесь кіпеў гневамі і сарказмам: «Сустрэў толькі што (назваў каго), з Японіі вярнуўся (уяўляеце!), а на твары ні адной новай рыскі!»

«Не варта ехаць вакол свету дзеля таго, каб палічыць, колькі ў Занзібары кошкак, — пісаў амерыканскі філосаф і пісьменнік Генры Дэвід Тора. — Але пакуль вы не ўмеце нічога іншага, рабіце хоць бы гэта, і вы, магчыма, адшукаеце нарэшце... дзірку, праз якую можна пранікнуць унутр самога сябе...»

Сёння беларуская літаратура падарожнічае лёгка, шмат і ў любым жанры — ад замалёўкі да паэмы.

Адзнака самога часу, і добрая адзнака!

Ды не ўсё, далёка не ўсё, застаецца ў літаратуры, робіцца літаратурай. А толькі тое, што новай «рыскай» кладзецца на твар яе — як вынік роздуму ці паэтычнага насталення. Калі адкрываюць не толькі далеч для сябе, але і сябе самога — новага, у нечым незнаёмага. Ці па-новаму ацаніўшы знаёмае.

А некаторыя, палічыўшы чужых кошкак, з тым і вяртаюцца!

«Сібірскія абразкі» М. Гарэцкага вельмі ўпісваюцца ў сучасную беларускую «літаратуру падарожжаў» — як яе выдатны пачатак. Гэта падарожнічанне па планеце, паміж іншых людзей, народаў, і ў той жа час — у глыб самога сябе, да большага, лепшага разумення, бачання (здалёк і зблізку) свайго народа.

Калі чытаць «сібірскія» запісы, замалёўкі, аповяданні М. Гарэцкага паслядоўна і падрад, такое адчуванне, што з нейкай зусім не літаратурнай мэтай выбраўся ў дарогу чалавек, што неадкладная справа ў яго ёсць — убачыць усё гэта, сустрэцца, абгаварыць, абдумаць і наогул быць там, дзе ў гэты момант яшчэ няма цябе.

З такім адчуваннем глядзіш часам з акна цягніка на нейкі пераезд з будкай-жыллём, са стажком і захопленай дзяўчынкай, што гуляе каля не вядомага нікому пераезда,

які для яе — родны дом, маці, бацька, кніжкі і наогул цэлы свет, самы блізкі і знаёмы...

І раптам пасажыру ў тым цягніку стане на імгненне тужліва ад таго, што не ведае ён гэтых людзей, іх жыцця і ніколі не ўведае — таксама, як і яшчэ мільёнаў невядомых мясцін, людзей, жыццяў.

Пісьменніку ж можа проста балюча быць, што ён цяпер толькі тут і нідзе больш, а там, блізка і далёка, у гэты вось момант — таксама людзі, жыццё, нешта адбываецца.

Агульнае, можа, для ўсіх пачуццё, але ў другіх не такое пастаяннае, для пісьменніка робіцца прафесійным. І яно вельмі гуманістычнае, гэтае прафесійнае пачуццё, а таму асабліва для літаратуры важнае.

А тут і едзе, і глядзіць на ўсё, углядаецца, услухоўваецца чалавек, які ўжо як бы трохі і ведае тых, каго бачыць, тое, што сустракаецца па дарозе. Ведае, бо столькі тут землякоў, у гэтых далёкіх краях — з іх нявыказанымі згрызотамі і імкненнямі перасяленцаў. Тым больш што пісьменнік-падарожнік ужо быў тут — дзесяць год назад, — глядзіць на многае пазнаючы і па-асабліваму прыслухоўваецца да гісторый, якія пра некага яму нагадваюць.

Вось побач аказаўся «здравенны барадаты мужчына, з чырвоным тварам», з тоўстымі, «быццам надутымі», жыламі на руках.

У гады рэвалюцыі Дзісян-разнік з Віцебшчыны «ўдэк у Сібір і ўсяліўся ў Катарзэ, на запросіны тамтэйшых пабожных яўрэяў».

Ведае і Беларусь, і гарадок Катаргú, у якой Максім Гарэцкі пабываў у 1916 годзе, — двойчы цікавы апавядальніку чалавек. Ды і сам сабой Дзісян не можа не выклікаць у ім пісьменніцкага жадання прыгледзецца, зразумець яго: усімі справамі і традыцыямі «грамадзянін Дзісян» — у мінулым. Але дзяцей — не спазніўся — прыстасаваў да новага ладу жыцця:

«— Што ж? Такі свет цяпер настаў. Што ж? — хай наздароўечка жывуць і вучацца...»

Гэты Дзісян і расказаў пісьменніку пра агульнага іх знаёмага-беларуса Панаса Пушчу з сібірскага гарадка Катаргі.

Так з падарожных запісаў-рэпартажу раптам нараджаецца закончанае апавяданне «Чорны лебедзь».

Як завязваецца клубень на карэньчыках ці плод на галінках...

«Катарга да рэвалюцыі — невялічкі павятовы горад Табольскае губерні, на левым беразе Іртыша, кіл. 200 ніжэй Омску. Жыхароў там было тысяч дзесяць. Але бывалі даволі вялікія кірмашы...»

З задавальненнем успамінае апавядальнік невясёлы гарадок з такой заклятай назвай і кірмаш у ім — бо тут ён быў, пабываў так далёка і ўведаў, бачыў людзей, жыццё, аб якіх мог нават і не здагадацца.

Такая прафесійная патрэба, якая, калі здзейсніцца, пераходзіць у радасць. З радасцю ўспамінае і Панаса Пушчу, заядлага паляўнічага, з якім хадзіў некалькі разоў паляваць у ваколіцах Катаргі. Тым больш што Панас і чалавек быў цікавы — лёгкі, вясёлы, хоць жыццё, лёс яго не былі лёгкія, як і ў большасці «самаходаў» — перасяленцаў з Цэнтральнай Расіі, Украіны, Беларусі.

«Калі ён завёў мяне ў сваю хату, — успамінае апавядальнік, — я жахнуўся, паглядзеўшы на яго жыццё... У хаце было пуста, брудна, убога. Жонка — хваравітая. Усе дзеці дробныя апрача аднаго большага хлопца...»¹³⁶

Новы знаёмы апавядальніка Дзісян з задавальненнем чалавека моцнага, здаровага, упэўненага ў сабе і сваім уменні «разумна жыць» расказвае пра далейшы лёс бесклапотнага Панаса Пушчы. Прыходзіць да яго Панас і прыносіць у мяшку застрэленага чорнага лебедзя.

«Добры быў лебедзь і пуху-пуху, і костка — сякераю не ўсячэш, — апавядае ўжо разнік Дзісян... — Быў ён (Панас), за сваім паляваннем, вечны батрак у чалдонаў і заўсёды, бывала, просіць пазычыць яму. Ну, пазычаеш. Аддасць — дык аддасць...

Праўда, чалавек быў сумленны і заўсёды аддаваў...»

Але даведаліся ў пасёлку, што забіў «самаход» лебедзя. «Пачалі да яго чапіцца. П'яныя, вядома. Усіх маладых пагналі на вайну, а гэта засталася самае закаранелае чалдонне ды бабская цямнота.

«Каб не было, — кажуць, — бяды на пасёлак, трэба цябе самога забіць за лебедзя!» Ён нават землю, кажуць, еў, кляўся, што болей не будзе страляць лебедзяў, ногі ім чалаваў. Жонка плакала, прасіла. Дзеці. У іх жа на вачох

¹³⁶ Гарэцкі М., т. 1, с. 227.

і забілі, — неміласэрныя людзі... А з самаходаў ніхто не заступіўся, — баяліся»¹³⁷.

Бяздумная чалавечая жорсткасць — над лебедзем. І такая ж, лютая, помслівая (бо «чужы», «самаход»!) — над чалавекам. «Грамадзянін Дзісян, апавядаў, а ўваччу стаялі мне Панасавы вочы. Глыбокія, добрыя вочы на худым цмяным твары, блакітныя, як неба. У іх было вялікае разуменне жыцця, але пакорныя адносіны да ўсяго, што ні здарыцца».

Цікава гэта бачыць у «Сібірскіх абразках», як дзённікавыя падарожныя запісы (па днях і гадзінах), як замалёўкі (ранейшыя — 1916 г. і замалёўкі 1926 г.) паступова (асабліва калі пісьменнік рыхтаваў іх да выдання ў 1928 г.) рабіліся цыклам апавяданняў.

Назіранні, замалёўкі як бы «акругляюцца», становяцца больш самастойнымі, закончанымі. Але не губляецца і тое вельмі важнае першапачатковае пачуццё, з якім рабіліся запісы. А для гэтага патрэбна тонкае майстэрства — якраз тое, якога «не заўважаеш».

Нешта ледзь-ледзь павернута да святла ці наадварот — прыцемнена, дадзена рамка з дзвюх-трох фраз...

Ці нават з адной фразы — як у запісу «Байкал (Русалка)».

Што чуў пра Байкал, што здалося цікавым, занатоўвае: колькі вёрст, колькі метраў і г. д. Як раней перавозілі цяжкі на ледаколе («Ледакол разбілі ў часе грамадзянскай вайны»). Пра перпу.

А затым — апавяданне пра русалку, якое пачуў:

«Селянін. Сібірскі казак. Пісьменны. Чытаў розныя кніжкі. Апавядае, што бачыў у Байкале русалку. Галава, як у жанчыны, толькі дужа зялёная і валасатая. Хвост — рыбі. Рукі — як у цюленяў лапы. Мылася. Раненька. З-за кустоў бачыў. Шумнуў. Насцярожылася. Засмяялася, як нямая, плёснула лапамі і нырнула у бяздонне.

Каму ні казаў — ніхто не верыць... Таісія Іосіфаўна думае, што ў яго была галюцынацыя. Сяргей Георгіевіч — не верыць: выдумка, каб ашукаць нас і пасмяяцца з нас. Груканаў нападае на цемнату... І спытаўся: колькі ў цябе дзесяцін зямлі? А перад гэтым гутарка аб вялікіх поспехах навукі, радыё, пра аэрапланы, расклад атамаў».

Вядома, гэта яшчэ не апавяданне і нават не замалёўка.

¹³⁷ Гарэцкі М., т. 1, с. 228—229.

Здаецца, толькі накіды, матэрыял, што, можа, калі прыйдзеца да справы.

І раптам — у самым канцы: «Я маўчаў і ўяўляў, што гэта я бачыў русалку».

Адна фраза, і ўсё адразу ўспыхнула жывымі фарбамі, асветленае промнем мастацтва!

Ці яшчэ: раскажа пра сям'ю перасяленцаў-украінцаў, блізка да сэрца прымаючы іх пакуты і неўладкаванасць. Як сваё, як самых блізкіх сваіх лёс перажывае іхнюю тугу па ўсім, што пакінута, да чаго цяпер хочучь вярнуцца, хоць там нічога акрамя неба ды мовы матчынай не заста-лося ў іх.

«З тысячы назад едзе восемсот, гэта праўда, — сказаў ён (гаспадар), пачуўшы размову, — а ўсё каму не сядзіцца? во гэтым! — паказаў ён на жанчын, — ды гэткаму во...

Хлопчык усміхнуўся, а бабы быццам вінавата маўчалі».

Гэта — з апавядання «Паварот». Называем апавядан-нем, і так яно і ёсць, хоць у ім, здаецца, усяго толькі адна «літаратурная» фраза. А ўсё астатняе — дакладны і «про-сты» запіс бачанага і пачутага.

«Божа мой! Колькі ўжо раз рабіў я паварот назад у жыцці сваім. І колькі яшчэ раз буду рабіць?»

Але, можа, і яна лішняя.

І без такой «рамкі» запіс гучыць як літаратурны твор.

У «Гісторыі беларускай літаратуры» М. Гарэцкага ёсць такая заўвага да купалаўскага «Сну на кургане»: «І вось: найперш здаецца, што аўтар паэмы «Сон на кургане» зусім зразумелыя і балючыя думкі як бы наўмысле хавае ў нейкі фантастычна-паэтычны туман і быццам стараецца зрабіць іх страшнейшымі ў вонкавым выглядзе ўзятых абразоў, **робіць вобразы страшнымі знадворку, так сказаць, тэхнічна, аслабляючы тым іх праўдзівую, нутра-ную балючасць**¹³⁸ (падкрэслена намі.— А. А.).

Максім Гарэцкі гэта добра адчуваў і разумееў — такую пагрозу, калі «тэхніка» майстра здольна пашкодзіць выяў-ленню куды большага зместу самой рэальнасці, чым нясе ў сабе тая «тэхніка». У адносінах Я. Купалы і яго паэмы — гэта толькі «здаецца» (як потым паказвае М. Гарэцкі).

Але для нас важна гэтая думка, павернутая да творчай практыкі самога М. Гарэцкага.

¹³⁸ Гарэцкі М. Гісторыя беларускае літаратуры. Мінск, 1926, с. 187.

«Фантастычна-паэтычнага туману» (каб узмацніць, а ў выніку чаго аслабляецца!) М. Гарэцкі «напускаў» не часта. Хіба што ў некаторых лірыка-фантастычных імпрэсіях ранняй пары, такіх, як «Што яно?», «Вясна». Ды яшчэ ў аповесці «Дзве душы». А наогул жа для яго не было гэта характэрна.

У сібірскіх жа «абразках» рэальная, «нутраная балючасць» (як і нутраная паэзія, і прыгажосць) самога жыцця, здаецца, што пульсуе зусім адкрыта: амаль ніякіх «літаратурных прыёмаў», ніякай «тэхнікі», а толькі першапачатковая прастата ў кожным слове, у дэталі кожнай. Ледзь-ледзь дакранаецца словам да таго, што бачыць — як да мяккага цемені толькі што народжанага дзіцяці.

«Хлопчыку забалеў живот. Галосіць. Маці супакойвае, бядуе.

Дзяўчынка, у доўгай, да самых лапцяў, спаднічонцы, не ведае, што рабіць. Паткнецца туды, паткнецца сюды — і баіцца. А ён сам, гаспадар, стаіць са мною ля вакна з пабітымі, як у вясковай хаце, шыбамі, бо гэта вагон 4-га класа, у цягніку, які завецца «Максім Горкі» і якім ехаць з Беларусі ў Забайкалле трэба цэлы месяц, стаіць са мною ля вакна, пазірае на тое балотнае блонне, на тыя страшэнна буйныя залацістыя краскі едкага казельцу, на тыя кіслыя балотныя сітнікі і цвярдую рэзкую асаку і кажа:

— Сенажаткі добрыя! Ах, якія сенажаткі!

Пацяшае сябе ў маіх вачох, а сам пэўна думае, што ўжо блізка тая станцыя Кіслы Ключ, дзе трэба выходзіць на новае, сібірскае, перасяленчае жыццё» («Кіслая крыніца») ¹³⁹.

Пасажыры, суседзі мяняюцца ў вагоне, на параходзе, усё новых людзей бачыць апавядальнік праз акно, на перонах, на небагатых прывакзальных базарчыках і прыстанях, а самога мучыць усё тое пісьменніцка-агульначалавечае пачуццё: усіх не ўбачыш, не выслухаеш і тым больш не дапаможаш усім, каму патрэбна чалавечая падтрымка.

«Пасля вайны і рэвалюцыі ў мяне вельмі лёгка накручваюцца слёзы і падпірае комам дыханне. Але тым жа часам выпрацавалася ў мяне і пэўнае кіраванне сабою, і, калі я гэтага не хачу, я па сваёй волі магу і не заплакаць, і не падпусціць у грудзёх кому» («Малы рызыконт») ¹⁴⁰.

¹³⁹ Гарэцкі М., т. 1, с. 246.

¹⁴⁰ Там жа, с. 254.

Зноў—прафесійнае. І таксама патрэбнае пісьменніку— каб пайсці як мага далей насустрач уласнаму болю, да часу заціскаючы яго ў сабе. Без гэтага спыняўся б на самым парозе любой трагеды. Баючыся ісці далей. Шкадуючы перш за ўсё сябе. Ні хірург, ні мастак на такую слабасць права не маюць: для іх яна «прафесійная неаднаведнасць». (Колькі б ні спасылаліся на сваё добрае — і можа сапраўды добрае! — сэрца.)

З гэтым пачуццём «заціснутага болю» і напісана большасць сібірскіх «абразкоў»...

«Моцнае каханне» — дзяўчына-татарачка кінулася пад цягнік, на якім ехаў салдат: ён паклікаў яе з сабой, а на вакзале прызнаўся, што ён жанаты. Рэальна-зніжаны (і салдацкі) варыянт драмы Карэнінай-Вронскага...

«Малы рызыконт» — беспрытульнае хлапчаны, дачасна «самастойнае» дзіця нядаўняй вайны і галадухі, гіне на паходзе, раздушанае параходным рулём.

«Хоцімка» — «высокая, з загрубелым і чырванаватым тварам» выгнанніца-бежанка з Хоцімска, якую апавядальнік бачыць на прывакзальным базары. На твары жанчыны «такая жыццёвая горкасць, толькі ж незлавімая, і пад такою ж моцнаю пячаткаю цвёрдасці і быццам пагарды!.. Галава ўзнята высока, і невялікія, але глыбокія і жудасна-разумныя вочы пазіраюць не на блізкіх, а на далёкіх.

А ля спадніцы два дробныя хлопчыкі, як звераняткі каля маці. Худыя дзеткі, і вочы ў іх не па ўзросту: шмат ужо бачылі»¹⁴¹.

«Кветкі зла (Спатканні)» — размова з «немаладым і ашуканым жыццём» параходным пасажырам пра розныя яго рамантычныя гісторыі. І тут бачаць старую хворую жанчыну.

«Яна шукала самага горшага месца, дзе б ёй сесці, і нарэшце прыткнулася і пачала развязаць свой брудны камок рыззя каля ўбогага і адзінокага падарожнага гольда.

Але нават дзікі гольд, спярша і ён пачаў сварыцца на яе, у сваёй незразумелай мове, і махаць злуючы рукою, каб не сядзела ля яго, а нарэшце сам перасеў на другое месца.

— Дык я хацеў вам яшчэ сказаць...

— Пачакайце, перабіў я,— а чым жа вам гэта не спатканне.

¹⁴¹ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 248.

У голасе маім не было ніякай іроніі. Проста я бухнуў не падумаўшы.

Субяседнік мой, аднак жа, страшэнна пакрыўдзіўся... А я бачыў, як падышоў параходны служачы і сагнаў яе з таго месца. Яна пакорна падабрала сваё шкумаццё і пасунулася кудысьці далей».

«Бязногая бабуля» — расказ старой жанчыны пра тое, як калісьці яе і сястру ўкралі, звезлі ў Кітай і як бегла яна назад праз замёрзлы Амур босая...

І ўсё ж, за ўсёй трагічнасцю паўсядзённага жыцця бежанцаў першай сусветнай вайны і перасяленцаў, беспрытульных дзяцей і дзяцей, якіх па-жабрацку бацькі цягнуць у невядомы свет, — за ўсім, як гэта ні дзіўна, ёсць і паэзія. Не ў сэнсе вузкастылістычным, а якраз у шырокаэстэтычным. Паэзіяй у творах робіцца толькі тое, што мае нейкі станоўчы (у чалавечым жыцці і гісторыі) сэнс. Патрэбна гістарычная альбо этычная змястоўнасць, без гэтага будуць толькі стылістычныя прэтэнзіі на паэзію, не болей.

А калі ёсць тая змястоўнасць — у М. Гарэцкага змястоўнасць рэальнага народнага жыцця, — паэзія ўзнікае, гучыць і без спецыяльнага стылёвага падкрэслівання, у самых простых словах.

«Я чую ў яе акцэнце нешта роднае, хоць гаворыць яна даволі добра па-расійску, і я пытаюся:

— Вы не з Магілёўшчыны перасяленка?

— З Хоцімску я... калі, можа, ведаеце, — адказала па-беларуску.

— Ведаю, ведаю! Сам адтуль недалёка...

— Ну, як там цяпер жывуць людзі?

— А нічога... Патрошку папраўляюцца...

— Добра, хоць папраўляюцца. Збіраюся і я паехаць назад... Можа, як-небудзь, — і пагладзіла мужчынскаю, загрубелаю рукою, але далікатна, як жанчына і маці, пагладзіла мімаволі, не бачачы, меншага хлопчыка па гаўцы.

І хлопчык яшчэ больш укруціўся ў спадніцу.

Цягнік крыкнуў — і я пабег, шкадуючы, чаму не купіў хоць аднаго лінька ў зямлячкі.

...Сонейка, цёпла і ціха, кукуе зязюлька, а суровы вобраз хоцімкі стаіць мне ўваччу»¹⁴².

Бачыць, запісвае М. Гарэцкі, робіць накіды апавядан-

¹⁴² *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 249.

няў, у якіх ужо не толькі паэзія сялянскай настальгіі па родных вёсках, дарогах, пералесках, але і сіла, моц новых карэнняў працоўнага чалавека, што пачынае асвойвацца ў Сібіры. І не толькі рукамі асвойвае ён гэты новы для яго край, свет, але і песнямі, музыкай, прывезенымі здалёку матчынымі словамі.

«Гаспадароў сын запрапанаваў мне пайсці з ім паглядзець, як спраўляюць у Сібіры вяселле.

Я ахвотна згадзіўся.

...На вуліцы, на падворку і ў хаце было шмат людзей. Ішоўшы, я пачуў і расійскую, і беларускую, і ўкраінскую, і яшчэ нейкую, можа, чувашскую ці якую гутарку.

У хаце таксама былі і кражыстыя, калматыя чалдоны, і высокія, чарнавусыя ўкраінцы, і больш кволыя і далікатныя беларусы, і ўсякія людзі.

Але ўсё гэта былі здаровыя, мускулістыя, цягучыя ў фізічнай працы людзі.

Калі мы прыйшлі, быў перапынак у скоках, бо павялі ў камору, частаваць скамарохаў. Зараз яны вярнуліся, селі на лаве і я з вялікім неспадзяваннем убачыў, што музыка — малады белавусы мужчына, які выходзіў, трохку хмельна ўхмыляючыся — кладзе сабе на калені цымбалы.

...Гарманіста расцягнуў мяхі і даў тон.

І зараз урэзалі.

— ...Ну, што? — задаволена спытаўся ў мяне гаспадароў сын.

— Добра, — адказаў я.

— ...А ці помніш ты, Сіланьціч, как ты ў міне па 40 капеек за вядзёрка капусты браў? — пачуў я каля сябе размову двух падпілых. Той, што пытаўся, быў ці то беларус, ці то чалдон з паўднёвае Расіі, я не мог разабраць.

— Чо спамянаць то? А с міня не бралі, чо лі ча? — адказаў, адразу відаць, што чалдон, але «даволі лагодны»¹⁴³.

Сібір, «чалавечая Сібір» хавае самыя розныя нечаканасці для прышлага, прыезджага.

Злыя — як у апавяданні «Дакументы», дзе старажылы «чалдоны», спытаўшы ў найўнага «скарахода» яго паперы, хацелі даць па конях і паехаць, пакінуўшы яго ні з чым, «бяспашпартным».

Але і вунь якія прыгожыя нечаканасці адкрывае для сябе чалавек на тых жа сібірскіх дарогах — «Пад'езд (Раман у дарозе)».

¹⁴³ Гарэцкі М., т. 1, с. 268—269.

«Я доўга ішоў яланямі — гладкім роўным полем з высокаю густою травою, паміж якой там-сям відаць былі засевы жыта, ярушкі і аўса.

— ...Замарыўся? Хадзі падвяза! — крыкнула яна сама здаровым звонкім голасам, толькі нібы трэшчу з наўмыснаю жартаўліваю вясёласцю ў тоне, і паказала багатыя жыццярадасныя белыя зубы.

Каня яна не спыняла, і калі я ўскочыў у фурманку, схапіла і падцягнула мяне за пінжак каля пляча на спіне. Была яна маладая і вельмі здаровая і, відаць, смелая і простага характару.

— ...Чо, паря, невеселя думаш? І не слухаш, што цібе баю... Ха-ха! — і засмялася звонка ў грукаценні колаў і тупаніне конскіх ног»¹⁴⁴.

Кожны пра сваё апавядаюць, прыглядаючыся да суседа, да суседкі і прыслухоўваючыся да сябе...

«— Слухай! — не то жартліва, не то паважна, раптам ізноў звярнулася яна да мяне і ўзноў блізка-блізка нахілілася мне ў самы твар, але глядзела нібы некуды міма маіх вачэй. Слухайкось... кідай ты сваё настаўніцтва і ідзі да мяне ў прыймы.

— Што?!

— А нічога... ідзі, і будзем жыць! — і цяпер паглядзела блізка і ясна. У яе вялікіх шэрых вачах, шырокіх ад гэтай блізкасці і ясных, было поўна жаночага жадання, але асцярожнага і прыхаванага, з дапытлівым чаканнем на адказ»¹⁴⁵.

Быццам сама зямля сібірская паклікала і глядзіць, чакаючы адказу...

* * *

Інакш ужо гучаць запісы і апавяданні аб людзях, не звязаных з самой стыхій народнага жыцця. («Інтэлігенты», «Спрэчкі», «Пабожны мешчанін», «Кааператар».)

І інтанацыя, гучанне аўтарскага слова тут зусім інакшыя. Гэта не «інтэлігентафобія»; М. Гарэцкаму ўласціва якраз высокая павага да сапраўднага інтэлігента, бо ён ведае, які безабаронны народ, калі няма ў яго свайго моцнага інтэлігенцыі.

¹⁴⁴ *Гарэцкі М.*, т. 1, с. 270—271.

¹⁴⁵ Там жа, с. 272.

Цікава гэта бачыць, як у самім апавядальніку нейкая частка душы (селяніна ці інтэлігента) выступае наперад — у залежнасці ад таго, з кім ён мае справу. Нават не так: бо, сустракаючыся з простымі, і не абавязкова простымі, але са шчырымі, добрымі, разумнымі людзьмі, апавядальнік звычайна застаецца самім сабой.

Затое, калі толькі перад ім акажацца «інтэлігентны мешчанін», як адразу ў М. Гарэцкім селянін выходзіць наперад і пачынае лавіць на кручок спрадвечнай вясковай іроніі самазадаволеннага чынушу, ханжу, абывацеля, якія вельмі ж любяць за ўсіх і ўсё рашаць: як каму жыць, як на свет глядзець, якую мову любіць, а якую не любіць... З жалем і трохі жахлівым здзіўленнем глядзіць апавядальнік на сям'ю скапцоў («Скапцы»), што дзеля дурной нейкай ідэі так здэкуюцца з самой прыроды. Такія ж для яго «скапцы» — ужо духоўныя — і той «пабожны мешчанін» (з аднайменнага апавядання), скнара, які пражэцца ў святых і судзіць-асуджае сваімі курынымі мазгамі цэлыя народы («хахлоў», «палячкоў», «жыдкоў»), і «салідны пасажыр» з апавядання «Спрэчкі», які адсюль, аж з-за Байкала, безапеляцыйна выносіць прыговор мове не знаёмага яму народа («У вас там ствараюць нешта даволі-такі штучнае»).

Свет такіх людзей — абмежаваных у думках і пачуццях, але менавіта па гэтай прычыне вельмі ж агрэсіўных, глабальна агрэсіўных — прыцягвае (вымушана) усё больш увагу М. Гарэцкага.

Да сібірскіх замалёвак і апавяданняў такога тыпу прымыкаюць пазнейшыя, якія пісьменнік планаваў уключыць у зборнік «Люстрадзён» (1929 г.).

Тут і «Неразгаданыя людзі» — апавяданне пра жабрака-«псіхолога» (яго мы ўжо разглядалі), і апавяданні «Сон», «Чыстка», «Смерць», «Ашуканы палітрэдактар».

Характэрна, што амаль у кожным з названых вышэй апавяданняў дэмагагічная агрэсіўнасць любога чалавека адразу прымушае пісьменніка прыглядацца да «радаводчай». Як бы загадзя ведае М. Гарэцкі і знаходзіць зноў і зноў пацвярджэнне: крыкун таму і крыкун, дэмагог таму і дэмагог, што «напад — лепшы сродак абароны», а людзям такім ёсць што хаваць ад рэвалюцыйнай улады¹⁴⁶.

¹⁴⁶ Зноў «угадаў» М. Гарэцкі... Праўда, насілася гэта ў самім паветры, і літаратура хутка заявіла праблему ў буйным характары. Мы маем на ўвазе Карызну з рамана М. Зарэцкага «Вязьмо».

«...Улетку 1928 г. паехаў бацька ў Крым падлячыцца, — успамінае Галіна Максімаўна Гарэцкая. — Па дарозе спыняўся ў Смаленску, Маскве, Харкаве. У Маскве сфатаграфавалася разам з Ул. Дубоўкам. З гэтай картачкі зроблена фотакопія для рускага выдання «Віленскіх камунараў».

Такім тата і ў жыцці тады быў: маладжавы, добры твар.

...Запомніўся мітынг у Верхнім парку ў памяць Сака і Ванцэці, загінуўшых 23 жніўня 1927 г. Прыцішання, стаім побач з бацькам, адчуваем трывогу і сум дарослых.

Вось ідзем з татам на першамайскую дэманстрацыю (любіў браць дзяцей з сабою), дзень хмуры, але зазеленела навокал, і можна пажаваць лісточкі барбарысу. Пытаемся ў бацькі аб усім, што бачым, што ў галаву дзіцячую прыходзіць. Лёня, зусім яшчэ маленькі, разважаць любіў і дужа цаніў бацькавы адказы.

Помню невялікае возера за гаем, куды любіла вадзіць нас мама. Яна радзілася ў азёрным віцебскім краі каля Докшыц. Помню больш, чым напісала: і падзеі, і людзей, але ж усяго не пералічыш».

«К 1 верасня 1928 г., — працягвае Г. М. Гарэцкая, — жылі мы зноў у Мінску. На Шпітальнай вуліцы знялі ў гаспадара Гольцмана палову дома з асобным уваходам з двара. Глухая сцяна нашай кватэры прымыкала да саду каля дома, дзе жыў з сям'ёю Міхайла Грамыка.

Бацька меў цяпер уласны пакойчык-кабінет. Як увайсці, насупраць дзвярэй, амаль на ўсю сцяну, паліцы з кнігамі. Злева, у другой сценцы, — акно на двор. Стол пісьмовы — перад акном. На сталі на высокай ножцы лямпа электрычная ў шырокім зялёным шкляным каўпаку і круглая пляската чарнільніца.

Каля супрацьлеглай ад акна сценкі карычневая скураная канапа з драўлянай рамкай у спілцы. Над ёю на сцяне тканая рашотачкай поцілка з блакітных і светла-сініх стружак. Між канапай і дзвярыма ў кутку печка кафельная крыху выступала. Каля яе, у бок дзвярэй, звязак тканых паясоў вісеў, шырокіх і вузейшых, з рознымі кутасамі, найпрыгажэйшых узораў, колераў, адценняў. Можна, і не ўвесь час віселі, але не маглі не запомніцца. Тата захапляўся збіраннем тканых паясоў, купляў іх (успамінаецца яго апавяданне «Паясок» з «Сіб. абразкоў»).

...Купляў кнігі, даставаў цікавыя, старадаўнія. Частку

з Вільні прывезлі, многа набралася за першыя гады жыцця ў Мінску, потым у Горках. На паліцах добрыя выданні тоўстых аднатомнікаў Пушкіна, Лермантава, Гоголя, кнігі Міцкевіча (на польскай мове «Дзяды» і «Пан Тадэвуш»), Шолама-Алейхема, М. Горкага, беларускіх пісьменнікаў. Былі з даравальнымі надпісамі Я. Купалы, Я. Коласа, З. Бядулі, маладых аўтараў. Былі кніжкі па радыё (меў чатырохлямпавы прыёмнік). Пазней, у Вятцы — па будаўніцтву.

З заходніх — Гёте, Гейне, А. Франс, Флабер, Джэк Лондан, Марк Твэн, Шарль дэ Костэр, добрае выданне «Дэкамерона» Бакаччо, «Каспар Гаўзер» Якоба Васэрмана, «Вучань» П. Буржэ і інш. Былі розныя зборнікі казак (прыгожае было выданне «Армянскіх казак»). Захаваліся «Сказкі і рассказы белорусов-полешуков» Сержпутоўскага (1911 г., Петербург). Унізе на паліцах — тамы Вялікай Савецкай энцыклапедыі, розныя часопісы.

Гэта толькі тое, што я помню. Гаворыць мама, што былі і Дастаеўскі, Караленка, Чэхаў, Шэкспір.

Тут, у пакойчыку, чытаў свае творы Якуб Колас. Прыходзілі да бацькі А. Бабарэка, Ул. Дубоўка (можа не час-та, але добра помню іх).

...Бацька і Якуб Колас былі ў шчырых адносінах, хадзілі адзін да аднаго ў госці, чыталі свае творы, даравалі кніжкі. Сяброўскія адносіны ў бацькі з Уладзімірам Дубоўкам, у Горках — з Юркам Гаўруком, у Вятцы — з Нічышарам Чарнушэвічам.

...Мощная дружба была ў бацькі з братам Гаўрылам. Любіў моладзь пісьменніцкую. Максім Лужанін успамінае ў лісце да нас 15/4—63 г.: «Ніколі не забуду, што ён ні разу не прайшоў паўз мяне не павітаўшыся. Не! Спыніцца і і абавязкова падхваліць (каб падахвоціць) і павучыць...»

З тымі, нямногімі, хто не падабаўся яму, бацька ніякіх адносін не меў.

Да апошніх дзён гэтай рысе свайго характару не здрадзіў. Людзей шанаваў, добра адносіўся да ўсіх, з кім прыходзілася жыць, працаваць, сустракацца.

Любіў дзяцей. Колькі іх у яго творах! Хомачка з «Ціхай пльні», дзеці Жабона з «Антона», дзяўчынка ў «Жартаўлівым Пісарвічы», хлопчык у «Смачным зайцы», беспрытульнік у «Малым рызыканце», дзеці ў «Меланхоліі», «Камароўскай хроніцы» і інш. Дзяцей жалеў, шкадаваў, да іх прыглядаўся, любіў пагаварыць, пачаставаць.

...У Мінску на Шпітальнай быў бацька яшчэ вельмі жартаўлівым. Як прыводзіў у парадак вокны, што выходзілі на вуліцу, падпярэзваў мамін фартук і павязваў на галаву вялікімі рожкамі пад падбародкам яе хустку ў буйныя чырвоныя кветкі. Няхай людзі думаюць, што гэта маладзіца! Я і Лёня аж клаліся каля яго ад смеху.

...Адзін раз увайшоў з кніжкаю (часопісам) у руцэ, чытаючы ўголас з «Песні пра Гаявату» Лангфела... Пазней вучыў, як трэба падціснуць ніжнюю губу, каб голас стаў зусім як у старэнькай бабулькі. Трэба было пры чытанні песню перадаць — пяяў.

У 1928 г. 2/Х бацька быў прызначан вучоным спецыялістам Інстытута навуковае мовы Інбелкульта. У студзені 1929 г. пасля рэарганізацыі Інбелкульта ў Беларускаю Акадэмію навук пакінулі яго на тэй жа пасадзе.

У 1928 г. выйшла яго кніжка «Маладняк за пяць гадоў. 1923—1928». Пра «Народныя песні» я ўпамінала.

...Збіраў матэрыял да «Камароўскай хронікі». Кожнае лета адзін ці з сям'ёю ездзіў у М. Багацькаўку да бацькоў, што жылі з сям'ёю дзядзькі нашага Парфіра. На другой вуліцы той жа вёскі жыў старэйшы яго брат Іван з жонкаю і пасцю дзяцямі (памёр у 1939 г. у Ленінградзе)».

«...Увесь свой вольны час, — успамінае пра гэта ж і Гаўрыла Іванавіч Гарэцкі, — якога мала заставалася пасля службовых заняткаў і літаратуразнаўчай працы, Максім прысвяціў збіранню матэрыялаў да «Камароўскай хронікі» і «Віленскіх камунараў». У якасці першакрыніц былі вусныя ўспаміны родных, успаміны старых багацькаўцаў, гісторыі многіх двароў-родаў Багацькаўкі, найбольш значныя падзеі ў Цёмналессі, шматлікія лісты за многія гады, уласныя ўспаміны. Максім запісаў гэтыя матэрыялы ў некалькі тоўстых сшыткаў, у храналагічным парадку»¹⁴⁷.

«Апрацоўваў свае дзённікавыя запісы ваенных гадоў для выдання ў 1926 г. кніжкі на «Імперыялістычнай вайне» і другія рукапісы. Працягваў запісваць успаміны сваіх маці, бацькі пра даўнія часы. З Вільні, з вайны, меў невялікую прадаўгаватую скрынку, трохі за паўметра даўжыні, сантыметраў 35 шырыні і паўметра вышыні, аббітую шэрага колеру матэрыяй, з тоўстым дном, сценкамі і тоўстым, плоскім вечкам. У ёй да апошніх дзён трымаў свае рукапісы, перапіску, хаваў кніжкі і дзённік сястры

¹⁴⁷ Польша, 1963, № 2.

Ганны і інш. дарагія для яго рэчы»,— піша Галіна Максімаўна Гарэцкая.

«...Увосень 1929 г. тата ўволю пакатаў нас на першым у Мінску трамваі. Радаваўся ён усяму новаму ў сацыялістычным будаўніцтве. А жыццё наша станавілася неспакойным. У «Камароўскай хроніцы»: «Я маляваў бацькам светлыя вобразы жыцця ў калгасах. Бацька казаў задумліва і ўхільна: «Як людзі, так і мы». І запытаўся ў мяне: «А што гэта пра цябе ў газетах пісалі? Людзі казалі: «Во ўжо і Батура папаўся?» — «Ды гэта так, нічога... Самакрытыка».

Улетку 1930 г. Гольцман прадаў некаму дом. Прышлося шукаць другую кватэру. Пажылі часова ў дзядзькі Гурыка, а 13 чэрвеня 1930 г. пераехалі на Заслаўскую вул., д. 5, на Людаманце. Перавозіў дзядзька Парфір. Та-та лячыўся ў Еўпаторыі, жыў там на вул. Пляханавы ў санаторыі «Джаліта». Дзядзька Гурык быў у камандзіроўцы.

Вярнуўся бацька к 15 ліпеня, дню нараджэння Лёні. Хадзіў па справах у Дом пісьменнікаў. Мяне, як часта бывала, з сабою ўзяў. Назад ідучы, сустрэлі Змітрака Бядулю, і доўга-доўга стаялі яны на вуліцы, пад сонцам, аб нечым гаманілі.

У «Камароўскай хроніцы» на стар. 359 два словы ёсць: «Жабрак прыходзіць». Добра помню гэтага жабрака. Ён з'явіўся пад вечар, сонца яшчэ свяціла. Я ўцяміла, што просіць міластыню, пабегла дамоў сказаць. А бацька ўжо сам ішоў да каліткі. Калі даваў грошы, на міг іх позіркі сустрэліся. Зразумеў тата, хто гэты чалавек...»

«...Якуб Колас, даведаўшыся ад мамы ў 1931 годзе, што бацька паедзе на пяць гадоў у ссылку ў г. Вятку, стараўся разгойтаць нас, раскажаў чутую ім байку пра вяцічаў, што ў Маскву паехалі ды заснулі ў дарозе і зноў у Вятцы апынуліся: «Мы думалі, што гэта Масква-матка, а гэта наша Вятка». Канстанцін Міхайлавіч наведваў нас досыць часта, суцяшаў».

У прадмове да «Віленскіх камунараў» Максім Лужанін прыводзіць некаторыя лісты М. Гарэцкага ўжо з далёкай Вяткі, адрасаваныя сям'і:

«16.X.1931 г. Вятка.

...Як будзеш мець час, Лёля, вышлі мне бандэроллю мае нататкі пра «Віленскіх камунараў», калі іх табе вярнулі з усімі рукапісамі; можа, я іх тут апрацую да друку

(а напішу і па-руску, і па-беларуску — дзе-небудзь прымуць).

20.XI.1931 г.

...«Камунараў» атрымаў, пра што наведамляў табе. Там частка рукапісу засталася ў цябе, дык няхай сабе, абыдуся без яе. Што пішу? Усё патроху. Цяпер якраз прыводжу да ладу рукапіс «Камунараў». Яшчэ канчаткова не ведаю, у якім плане напішу. Ці гэта будзе нешта падобнае да нарыса ці нейкае сыраватае повесці з розных абразкоў і сцэнак.

16 снежня 1931 г.

...Цяпер я раблю прадольны і пяць папярэчных профіляў дрэваапрацоўчага цэха. Работы многа. А ўвечары чытаю «Гісторыю цывілізацыі ў Англіі» Бокля і канчаю апрацоўваць «Віленскіх камунараў». Нічога выйшаў нарыс, але папрацую яшчэ.

4 студзеня 1932 г.

...Дзякую табе, Лёня, што пацешыў мяне сваімі лістамі і малюнкамі, а цяпер дзякую і табе, Галінка. Я быў дужа рад, што і ты адгукнулася. Маладзец, што пасабляеш маме і насіла заказную бандэроль. Гэта, мусіць, другую, што я ўжо атрымаў. Я па тых рукапісах напісаў цікавую гісторыю, калі-небудзь прачытаеце. Там пра Вільню, дзе вы раздзіліся, і пра віленскіх камунараў. Вам будзе прыемна, бо вы ж піянеры і шмат што разумееце.

3.11.1932 г.

...а ў мяне маршы, маршы і маршы, лесвічныя клеткі... таўровыя балкі, ступені жалезабетонныя і металевыя, і поручні... Гэтыя маршы — да новага жыцця, гэтыя ступені для новых ног...

9.11.1932 г.

...Не ведаю, ці вярнулі табе мае рукапісы з успамінамі пра дзіцячыя гады, вучэнне... Усё гэта я пісаў там. І гэта ўсё мне цяпер бы спатрэбілася. Але нічога: калі няма, дык я напішу ізноў»¹⁴⁸.

Даём працяг успамінаў Г. М. Гарэцкай:

«25/VI.31 г. 17^{1/2} гадзін. Толькі што выйшаў на волю. Пішу на пошце, кватэры яшчэ не маю», — з ліста бацькі да маці маёй у Мінск. А ў адзіным, амаль поўнасю перакрэсленым і выкінутым ім потым чарнавіку «Лявоніуса Задумекуса» напіша: «І выйдзеш ты з муру на сонца, на вольнае паветра, на ясны свет. Зялёныя дрэвы зашумяць

¹⁴⁸ *Лужанін Максім. Лёс пісьменніка і твора.* — *Польмя*, 1963, № 3, с. 15.

табе лесам. Прыгожыя кветкі зацвітуць табе лугам. Ступіш ты крокаў пяць. І раптам усміхнешся. Гэта рэфлекс. Так і птушка, калі вылеціць на волю, дык сядзе на першым суку і цілікне ад радасці, як дурная. Не дзівіся смеху радасці, блазэнны, не называй яго дурным». Бацька так і не напіша «Лявоніуса Задумекуса». Пасля душэўнага разладу (заянца толькі тэхнікай, пакінуць літаратуру?) ён ужо ўвосень 1931 года пачне пісаць «Віленскіх камунараў». Марыць напісаць «Камароўскую хроніку».

...Калі мы прыехалі, бацька ўжо меў прахадны пакойчык (каля 9 кв. м.) на вуліцы Свабоды, дом 109, на другім паверсе, з акном на светлы зялёны двор. Каб дабрацца да ФУПа, дзе ён працаваў чарцёжнікам, трэба было спусціцца з гары, падняцца на другую, зноў спусціцца і па роўнаму месцу ісці далёка за горад. Горы здалёк выглядалі амаль стромкімі.

Праз наш пакойчык хадзіла сям'я мясцовых жыхароў Гуліных: бацька, маці, малая дачка Тамара, часам іх родныя, што гасцявалі, іншыя знаёмыя. Бегаў белы сабачка. Ні разу нічым не змрочылі суседзі нашага жыцця, не перашкодзілі бацьку пісаць вечарамі «Віленскіх камунараў». Сорак два гады прайшло з таго часу, а і цяпер рады мы пабачыцца, атрымаць ліст з новай фотакарткай унука.

Мама спачатку ўладкавалася ў КООПИТ сакратаркай. Там жа працаваў загадчыкам нарміровачнага бюро Уладзімір Іванавіч Пічэта.

Хутка мама перайшла на працу ў дзіцячы сад № 1, стала выхавацельніцай. Атрымалі мы яшчэ адзін пакойчык на тым жа паверсе, ізаляваны (восень 1932 г.). Тут цяпер апрацоўваў бацька «Віленскіх камунараў». Многа курьў. Махорачны дым напаяўняў пакой.

Бываў у нас Нічыпар Чарнушэвіч. Зблізіліся ён і бацька, калі разам шукалі ў Вятцы кватэру і працу. Жылі яны спачатку «на вышках, на другім, недабудаваным, паверсе дому А. Ф. Палкіна, № 24, па Хлынаўскай вуліцы, далёка ад цэнтру». Бацька спачатку працаваў землякопам. Будаваў стадыён на месцы разбуранага сабору XIV веку. Некаторы час капаў і вазіў пясок на пабудове лазні ў другім канцы горада. Н. Чарнушэвіч да восені 1931 г. быў без службы, на цяжкую работу пайсці не мог: ішла горлам кроў.

З Улашчыкам М. М., які таксама жыў у той час у Вят-

цы, бацька сустраўся 1—2 разы. Заходзіў часам Ул. Ів. Пічэта, цікава расказваў, гаварыла мама, пра сваю радзіму, дзяцінства. Часцей за ўсіх наведваў нас Адам Антонавіч Бабарэка.

1932—33-е гады былі галоднымі. Мацей Мышка ў XII главе 2 часткі «Віленскіх камунараў» «Гракі» ўспамінае, як еў грака: «Я і чарнаватую скуру яго з'еў. Нічога, як курацінка, толькі трэшкі прапахвае птушыным гняздом і мяса худаватае». Бацька аднойчы прынёс грака, некім забітага. Мама зварыла яго ў супе, падсыпаўшы пшонных крупак. Сама есці не змагла. Тата пакаштаваў толькі, а мы, дзеці, ўсё з'елі. Мяса і суп былі сіняватымі, постымі. Я думала, што пасля гэтага грака бацька напісаў XII гл. 2 часткі «Віл. кам.», а маці лічыць, што сумысла прынёс паспрабаваць, каб ведаць, аб чым пішаш.

Вясною 1933 г. часам хадзілі з бацькам за горад, к высокаму берагу ракі Вяткі. Збіралі трэскі, каб прынесці маме для таганка. Ад недаядання і слабасці на свежым паветры ўсё нешта мільгацела перад вачыма, іскрылася. Малы доктар (запрасілі адзін раз ратаваць мяне ад ангіны) зрабіў адкрыцце, што ў маім арганізме не хапае жалеза, і садраў такі ганарар, што прыйшлося бацьку прадаць уцеху сваю — дэтэктарны прыёмнічак, які прывезлі яшчэ з Мінску. Улетку шукалі за горадам шчаўе, таўкачыкі (пацяцкаму — песты), луговую цыбулю.

Ваду куплялі ў будцы на рынку. За капейку з помпы налівалася вядро. Несці вёдры з вадою трэба было ўгору цэлы квартал. Бацька не даваў маме дакрануцца да карамысла. Сам насіў. Я часам за кампанію ішла. Пакуль уніз спускаліся, пра ўсе свае навіны раскажаш, а як уверх, з вадою — маўчала: бачыла, як цяжка яму.

У спякотныя дні, пад вечар, усёй сям'ёй купаліся ў р. Вятцы. Любаваліся параходамі, лугамі за ракою, лясамі. На другім, нізкім, беразе ўдалечыні віднелася слабада Дымкава. Усяму свету вядома «дымковская ігрушка» — сувеніры.

На раку і ўсюды нас, дзяцей, і адных адпускалі. Можна было з сябрамі-аднагодкамі пераправіцца на пароме, які ўвесь горад ласкава зваў «Митенька», у заросшы шышшынаю Зарэчны парк. Ні бацькам, ні нам і ў галаву не прыходзіла, што без дагляду зробім што благое. Лёня пісаў маці з фронту 4 ліпеня 1943 г.: «...вспомню солнечный жаркий Кировский июль, свою свободу и далёкое детство,

тебя и тату, всю нашу тогдашнюю, полную надежд и утешений жизнь».

Мама першыя гады ў Вятцы спявала багацькаўскія песні. «Як па мору, мору сіняму, лялеіць мора, лялеіць», «Як пайду я па Дунаю, на скрыпачцы заіграю», «А чужы мужы далёка жывуць, далёка жывуць, падарачкі шлюць», «А й сын у маткі ночку начаваў, а й сын у маткі страшны сон відаў», «Горачка мая крутая, долечка мая ліхая» і інш. І весялейшыя: «Дзеўкі хмель садзілі», «Пасею жа я»... Суседка Юлія Аляксандраўна Шубіна, выкладчыца спеваў, гаварыла: «Какие у вас, белорусов, песни чудесные!»

У вольныя вечары 1933 г. апрацоўваў бацька «Віленскіх камунараў», а мама, пасля хатняй працы, сядзела да позняга, перакладала «Ціля Уленшпігеля» Шарля дэ Костэра. Гэта быў апошні пераклад, даручаны ёй з Мінска.

Часам хадзіў бацька з дзяццмі ў скверык каля Аляксандра-Неўскага сабора. Сядзеў на лавачцы, сумны бываў. А мы бегалі між высачэзных тоўстых белых калон, гулялі, сварыліся, мірыліся. Адзін раз вадзіў мяне і Лёню паказаць свой ФУП (фабрика учебных пособий), дзе працаваў з 17 жніўня 1931 года да 1 сакавіка 1932 г. чарцёжнікам, а потым тэхнікам-сметчыкам.

Успамін аб ФУПе заслانیўся другім уражаннем, па дарозе дамоў каля горада ўбачылі пажар. Згарэў невялікі з чырвонае цэгля мылавараны завод. Нельга было падысці блізка ад нясцерпнага жару. Тата, уражаны, расказваў нам, як ехаў у Сібір у 1926 г. праз амаль зусім згарэўшы ад нядаўняга пажару горад Кацельніч (бліз Вяткі). Гаварыў, што малайцы чыгуначнікі — адстаялі вакзальныя будынкі.

Улетку 1933 г. спусціліся мы на першы паверх у тым жа доме, пераехалі ў адзін вялікі пакой — 27 кв. м.

18 лютага 1933 г. адзначыць бацька свой 40-гадовы юбілей. У апавяданні «Юбілеуш» раскажа, як у той юбілейны вечар задалося яму з сынам схадзіць без вялікай чаргі ў лазню (а дома чакала святочная вячэра: тушоная капуста з алеем і цэлы самавар гарбаты). «...Успомніў, што дваццаць год таму назад, гэтакім самым вечарам, ішоў ён у сваю цёмналескую лазню, думаў тады, як цяпер сын, што там на гэтым месяцы, і мроіў аб усім лепшым»... «Лявон мыўся і маўкліва ўспамінаў свой юбілей». Думаў пра цёмналесцаў і свой лёс.

Вясною 1934 году вярнулася я са школьнага вечара з

прэміяй — балалайкай, але ўся сплаканыя ад нечаканага выпадку на вуліцы. А бацька ўзяў з маіх рук балалайку і надзвычайна прыгожа зайграў. Іншымі вечарамі, часцей усяго перад заходам сонца, ён падоўгу так хораша іграў, што нельга было не слухаць. Гучалі багацькаўскія песні, а то імправізаваў, як музыка Арцём з «Досвіткаў».

З вядомых усім мелодый любіў іграць «Серанаду» Шуберта, «Выхожу один я на дорогу». Іграў і спяваў: «Говорили мне не раз, повторяли часто, не влюбляйся в карий глаз, карий глаз опасный. А влюбляйся в голубой, голубой прекрасный».

...Да лета 1934 г. бацька перапісаў «Віленскіх камунараў»; у жніўні 1934 г. паслаў рукапіс у выдавецтва ў Мінск. Не спадзеючыся на добрае, пачаў пісаць рускі варыянт — «Виленьскіе воспоминания». Яго можна палічыць за пераклад, з дабаўленнем некаторых эпизодаў (вешанне козачкі, Мальвінка і Прузынка). У восень—зіму 1934—35-х гадоў, калі ні прагнуся позна ўвечары, усё чытае ён маме ціхім голасам напісанае. «Виленьскіе воспоминания» паслаў у Маскву. Рукапіс быў прыняты «к рассмотрению» 10/III 1935 г. Вярнулі яго з рэцэнзіяй літкансультанта Ільінскага, які ці то зрабіў выгляд (як думаў бацька), ці сапраўды паверыў, што сам аўтар і ёсць галоўны герой твора. Параіў альбо «изложить добросовестно, исторически точно увиденное достоточно литературным языком. Это будут воспоминания-мемуары», альбо «придумать вашему материалу форму художественной повести-хроники, как Вы отчасти и сделали»... «В первом случае нужно припомнить в последовательности факты, лучше всего не выпячивая роли автора в первом лице, а рассказывая, как было. Во втором случае надо также изучить события за определенный период, уточнить их исторически и всё отобразить по строго продуманному плану». Засмуціўся бацька, што не надрукуюць «Виленьскіе воспоминания». Вырасіў грунтоўна перарабіць іх.

* * *

У сямейным архіве Гарэцкіх захоўваецца своеасаблівая рэцэнзія на рамана-хроніцы «Віленскія камунары», мабыць, другая на ліку і часе. (Калі мець на ўвазе і тую, маскоўскую, атрыманую ад «літкансультанта Ільінскага», аб якой упамінае Г. М. Гарэцкая.)

На гэты раз напісаў яе (у 1962 г.) Якшэвіч А.— стары літоўскі камуніст, непасрэдны ўдзельнік падзей, што пакладзены ў аснову «Віленскіх камунараў».

Асноўны пафас гэтай рэцэнзіі рэальнага ўдзельніка тых падзей — здзіўленне і радасць: так яно і было, менавіта так!

Быццам пракруцілі перад вачыма чалавека кінадакументальную стужку, што знята даўно, «схаванай камерай» знята, і ён нанова ўсё бачыць і самога сябе сярод іншых...

«Нават асобныя дэталі, апісаныя ў рукапісе, цалкам адпавядаюць таму, аб чым расказваюць жывыя сведкі і ўдзельнікі гэтых падзей, а таксама таму, што я сам бачыў і перажыў».

«Лоўля людзей на вуліцах горада...» — «гэта прыйшлося перажыць і мне раньні вясной 1918 г.». (У часе нямецкай акупацыі Вільнюса.)

«Нямецкая акуратнасць, што межавала з тупагалоўнасцю», «гігіена...», «Я сам паспрабаваў такую лазню ўжо летам 1918 г. у мястэчку Кашэдары...» Апісвае тую абавязковую нямецкую лазню, затым: «Прышоўшы дадому, я павінен быў нанова памыцца чыстай вадой і змяніць бялізну».

«...Дакладная копія расказа Мацея Мышкі — гэта А. Якшэвіч адносіць да шмат чаго: як людзі галадалі і як акупанты рабавалі галоднае насельніцтва, як вышэйшае нямецкае камандаванне «клапацілася аб здароўі салдат» і як дысцыплінавана сядзелі тыя салдаты на ранцах у доўгай чарзе з газеткамі ў руках каля публічнага дому («якраз насупраць школы» — удакладняе А. Якшэвіч).

Паказ у «Віленскіх камунарах», дакументальнае асветленне рэвалюцыйных спраў, складаных узаемаадносін розных партый і груп у тагачаснай Вільні, характарыстыка рэальных удзельнікаў рэвалюцыйнага падполля, канкрэтных людзей — амаль усё (з невялічкімі папраўкамі), сведчыць літоўскі камуніст А. Якшэвіч, адпавядае ўсяму таму, што памятае ён сам ці ведае «з апавяданняў сяброў, а таксама ўсяму таму, што асветлена ў літоўскай літаратуры».

Тых дзён, якія апісвае, тых асноўных падзей у Вільні М. Гарэцкі сам не перажыў: ён прыехаў у Вільню трохі пазней, ужо ў 1919 г. Схільнасць да сістэматызацыі (проста навуковай) наогул была ў характары гэтага пісьменніка.

Збіраць факты, успаміны ён пачаў па свежых слядах, а затым у Мінску шмат што ўдакладняў¹⁴⁹.

У гэтай працы па збіранні, накапленні матэрыялу вы-яўляецца наогул для М. Гарэцкага характэрная цяга да жывой фактуры рэальнасці, да «дакумента».

І ён, «дакумент» гэты, дзе-нідзе яўна, нават груба публіцыстычна выступае з-пад «мастацкіх фарбаў» «Віленскіх камунараў».

Як прыём? Як свядомы мастацкі прыныць?

Здаецца, што не. Калі прыём, дык трохі вымушаны.

Хутчэй — як сведчанне некаторай незакончанасці, недапрацаванасці, усё яшчэ нявынашанасці твора, нават паспешлівасці.

Бо пісаўся ж твор у асаблівых умовах.

З такім зразумелым у тых абставінах жаданнем, намерам зноў нарэшце вярнуць сябе ў літаратуру, вярнуць сабе права быць з беларускай літаратурай, з Савецкай Беларуссю.

І яшчэ вось з такім настроем, выказаным у адным з пісем (ад 10 снежня 1931 г.): «Канчаю апрацоўваць «Камунараў». Цяжка мне іх пісаць для друку, усё баюся, каб не зрабіць якой памылкі ў асвятленні».

У яго ж не было ўжо магчымасці пераправяраць сябе, сустракаючыся і размаўляючы з віленскімі сябрамі, знаёмымі.

А. Якшэвіч звярнуў увагу перш за ўсё на фактычную, дакументальную аснову рамана-хронікі. «Літкансультант Ільінскі», памятаеце, больш зацікавіўся фігурай самога апавядальніка Мацея Мышкі. Але палічыў, што гэты шчыры, трохі праставаты Мацей Мышка — вобраз апавядальніка, таленавіта створаны М. Гарэцкім, — што ён і ёсць сам аўтар з усёй яго жыццёвай біяграфіяй.

Зноў міжвольнае і ўскоснае прызнанне дакументальнай пераканаўчасці твора.

І ўсё ж эстэтычная каштоўнасць «Віленскіх камунараў» у цэлым не грунтуецца на дакументальнасці ў такой жа ступені, як некаторых іншых твораў М. Гарэцкага («На імперыялістычнай вайне», «Камароўская хроніка»).

¹⁴⁹ «Ад маці ведаю, — успамінае Г. М. Гарэцкая, — што бываў у нас «Тарас» — Кароніс (з ім Максім удакладняў падзеі на Вароній вуліцы). Пазней, у 1929 г., адзін раз зайшла Бурба, жонка Францішака Эйдукевіча. Яна расказвала пра арганізацыю рабочага клуба на Вароній».

Найбольш «дакументальныя» раздзелы, сцэны, фігуры, хоць і цікавыя, а для тагачаснай беларускай літаратуры нават наватарскія, сёння ўспрымаюцца як досыць спрошчаная публіцыстыка.

Не тое — фігура Мацея Мышкі і яго сялянская радаводная!

Мастацкую глыбіню, моўна-эмацыянальную важкасць рамана-хронікі «Віленскія камунары» найбольш якраз і вызначае вобраз апавядальніка Мацея Мышкі — збіральны вобраз. Сямейная, праз пакаленні, гісторыя беларускага селяніна, а затым рамесніка-пралетарыя Мацея Мышкі ўвабрала і нешта з бясконцай «Камароўскай хронікі», над якой працаваў М. Гарэцкі (і да і пасля «Віленскіх камунараў»). У гэтым сэнсе «Віленскія камунары» (толькі ў гэтым) можна лічыць нават нейкай эксперыментальнай жанравай спробай перад напісаннем «Камароўскай хронікі». Аднак шляхам гэтым у «Камароўскай хроніцы» М. Гарэцкі не пойдзе, хоць і не адразу адмовіцца ад спакусы пісаць і яе ў тым жа знойдзеным жанравым ключы.

Асабліва выдатна, густымі моўнымі фарбамі (дзе кожнае беларускае слова, здаецца, фізічную асалоду дае аўтару) напісана бунтарская радаводная, сямейныя легенды віленскага камунара Мацея Мышкі.

«Продкі мае з бацькавага боку былі сяляне-крапакі польскіх паноў Хвастуноўскіх — і жылі ў вёсцы Жабракоўцы, Брудзянінскай воласці, Свянцянскага павета, Віленскай губерні.

Прадзед майго пан Хвастуноўскі часта сек за грубіянства. Прадзед быў чалавек упарты, грубіяніць не кідаў. Нарэшце, на злосць пану, задавіўся ў лесе на горкай асіне, калі быў яшчэ малады гадамі.

Прабабка мая...»¹⁵⁰

Сялянская радаводная ў творы, напісаным сялянскім сынам...

Вялікая літаратура пісьменнікаў-дваран мела тую перавагу, што пісьменнік з дзіцячых год жыў у сямейным клімаце гісторыі (так мы гэта назавем). Сямейныя ўспаміны пра бацьку, дзед, прабабку ў доме яснапалянскага хлопчыка Лёвы Талстога — гэта былі апавяданні таксама і пра Пятра Першага, пра еўрапейскія паходы супраць Напалеона, пра Барадзіно і г. д.

¹⁵⁰ Гарэцкі М., т. 2, с. 249.

У літаратуры пісьменнікаў-разначынцаў (і ў выхадцаў з сялян — як М. Гарэцкі) ужо не было такога «сямейнага» ўспрыняцця гісторыі дзяржавы, народа. Ды і сямейная памяць іх, «радаводная» была значна карацейшая.

А калі і была іх «сямейная памяць» звязана з падзеямі агульнадзяржаўнага ці агульнанароднага маштабу, дык найчасцей — з ваеннай галадухай, расправамі паноў і царскіх войск з народнымі ці нацыянальна-вызваленчымі выступленнямі і г. д.

І гэта ўжо былі не столькі «сямейныя» легенды, гісторыі, колькі памяць цэлай вёскі, пэўнай мясцовасці.

Розніца паміж сямейнай памяццю «дваранскіх гнёздаў» і разначынскай, сялянскай гістарычнай памяццю заўважаецца, вядома. Але рабіць націск на тую розніцу як на нешта прынцыповае, што вызначае літаратурны кірунак, большую народнасць пісьменніка, было б паспешліва і памылкова. Не хто іншы, як дваранін Пушкін, «прывёў» у вялікую літаратуру памяць народную пра Пугачова і пра Пугачоўскае паўстанне.

І якраз Талстой думку і памяць народную аб Айчынай вайне 1812 г. выказаў з найбольшай сілай і паўнатой.

Мы маем на ўвазе зусім іншае, падкрэсліваем іншае: неабходнасць і плённасць «сямейнай» (вясковай, цэлай мясцовасці) памяці, звязанай з гістарычнымі глыбінямі жыцця, не толькі для літаратуры дваранскіх пісьменнікаў, але і наогул для літаратуры.

І для такой «сялянскай», якой на пачатку была беларуская літаратура, — таксама.

М. Гарэцкі да думкі пісаць хроніку жыцця адной вёскі праз дзесяцігоддзі («Камароўскую хроніку») прыйшоў якраз таму, што здаўна паважаў, бачыў у простым людзе творцу самой гісторыі, «суб'ект гісторыі». Для М. Гарэцкага працоўныя і гісторыя — непадзельны, асабліва ў «забытым краю», дзе і памяць гістарычная захоўваецца пераважна ў фальклоры ды ў легендах, часта мясцовых.

З такіх вось мясцовых гісторый («таемных») пісьменнік і пачынаў — у ранніх апавяданнях. З паэтызацыі народных паданняў, легенд пачынаў.

Але ўжо ў «Ціхай плыні» мясцовая «гісторыя» (Асмолаўскі «святы» і інш.) падаецца з пачуццём горкай іроніі. Гэта як бы нават парадыванне — штосьці накшталт пушкінскай «Гісторыі сяла Гарухіна».

Што, зноў уплыў? Не, зноў перакрываюцца шляхоў-дарог на вельмі прасторнай, але і цеснай, абжытай у асобных месцах планеце — на літаратурнай.

Дык вернемся да гісторыі жыхароў вёскі Жабракоўкі — да гістарычнага лёсу неспакойных продкаў Мацей Мышкі.

«Прабабка мая, таксама ў маладых гадах, аслепла — ці то ад слёз, ці то ад трахомы. І жабравала. Вадзіў яе на матузку маленькі сын, адзінае дзіця — гэта мой дзядуля Антось Мышка»¹⁵¹.

Здарылася так, што гэты жабраковец Мышка атрымаў адукацыю. Паспрачаліся аднойчы мясцовыя «інтэлігенты» — настаўнік брудзянскі з брудзянскім валасным пісарам Даўбешкам на ядро віленскага піва. Адзін — што мужыка можна навучыць грамаце, калі вельмі пастарацца, другі — што «лягчэй наўчыць карову танцаваць мазура». Праз паўгода сабралі «камісію — з людзей ахвочых выціць».

«Паклікалі дзядулю. Пасадзілі за стол пасярод класа. І задалі яму пісаць прашэнне ў воласць аб прыбаўцы яму пенсіі. Тэрміну далі гадзіну. А калі дзядуля хвілін праз дваццаць, не вельмі папацеўшы, напісаў і напісанае паказаў, дык фельчар Гліснік ад пачуцця пацалаваў яго, дзяк Райскі ад здзіўлення перахрысціўся, а памочнік сагнуўся, паглядзеў пад стол, ці няма там якога фокусу»¹⁵².

Але не быў бы ён Мышка, той Антось — на ўсё ў іх свая мера і свой тэмперамент, нораў!

Думаў ён, думаў — нічога лепшага не прыдумаў, як пачаць судзіцца «з сельскім вобчствам вёскі Жабракоўкі за свой надзел». А суд на тых часы цягнуўся «не сказаць каб доўга: так прыблізна гадкоў восем...».

Усё пусціў на распыл: набытак, які меў, нервы свае мужыцкія. І нарэшце аднойчы крыкнуў услед карэце пана Хвастуноўскага:

«— А гнілазады! Катні сын!»

Гэта — сыну таго Хвастуноўскага, што ранейшага Мышку ў пятлю пасадзіў і пра якога казалі, што «з моладасці хварэў на пранцы».

«Пан Хвастуноўскі павярнуўся быў, але яму зараз залажыла вушы... Ехаў і паехаў. Да паноў лаянка людзей

¹⁵¹ Гарэцкі М., т. 2, с. 251.

¹⁵² Там жа, с. 254.

ніжэйшых ніколі не прыстае. Яны яе не чуюць. Яна толькі потым адгукаецца, на кім трэба»¹⁵³.

І аказаўся дзядуля Мацея Мышкі («пастановай вобчаства») аж у Томску. Але і тут не супакоіўся: ён яшчэ «дойдзе праўды, абязвініцца перад начальствам і ў блізкім часе вернецца назад».

«Надзея — матка дурных», — кажа старая прыказка, шмат каму вельмі нялюбая, — зазначыць нявесела аўтар. — Я і сам некалі цяпець яе не мог. Цяпер троху прызвычаіўся»¹⁵⁴.

А калі зразумеў Мышка, што ён — «ссылны без тэрміну», дык перамяшаліся гнеў і роспач у ім, «як гарох з капустаю», і ўзлез ён на томскай рыначнай плошчы на воз, крычучы:

«— Зямля і воля! Зямля і воля! Зямля і воля!»

І паехаў Мышка-дзядуля яшчэ далей, у «надзвычай харошую мясцовасць».

Мышкі робяць гісторыю, але трохі, як бачыце, анекдатычна — увесь час «пападаючы ў гісторыю...»

Бацька апавядальніка, як і ўсе Мышкі, працягваў бунтаваць — але ўжо на віленскім бруку і «па-гарадскому». Яшчэ калі быў хлопчыкам, у часе дэманстрацыі «мой даволі гарачы бацька прабіў аднаму нізенькаму гарадавіку каменнем макаўку». А другі гарадавік выбіў Мышку вока.

«Дык пацяшаў сябе, казаў, тым, што хоць не правае выбілі»¹⁵⁵.

¹⁵³ Гарэцкі М., т. 2, с. 256.

¹⁵⁴ Там жа, с. 258.

¹⁵⁵ Там жа, с. 277.

Вось як пульсуе стыль рамана — усё той жа горка-іранічнай інтанацыяй:

«Траплялася, што, заплаціўшы гербавыя зборы, сядзеў з жонкаю і з сынамі на адным хлебце (заўсёды вельмі смачным, калі яго мала)».

«Прыходзіць, аж той Каўшыла, ўжо нічога не пачуе: ляжыць на лаве, прыбраны ў тую далёкую дарогу, дзе рассыпаюцца прахам на новыя формы».

«У такой высокай кампаніі бацька мой дагэтуль яшчэ ніколі не бываў. І нават калі яго секлі ў 1902 годзе, знаёмства яго вышэй акалодачнага не ішло».

Праяўляецца стыль рамана ў пастаянным зніжэнні «высокіх» паняццяў, якія датычаць гістарычных падзей, фактаў, імён. «П'янства ў Павэлка пераходзіла ў гераізм. Кожны герой без славы, як вядома, жыць не можа».

«Кажуць, што нават Напалеон разявіў рот на гэтае дзіва архітэктурнага мастацтва, калі ішоў ваяваць Маскву, быў у Вільні і ў выхадныя дні цягаўся па горадзе».

Калі так вось — адно за адным, і калі з не вясёлым, але абавязковым жартам пра ўсё, узнікае раптам адчуванне, што апавядальнік-гісторык у Гарэцкага — не хто іншы, як неўміручы яго «жартаўлівы Пісарэвіч».

Той самы!

Дайшла і да Мацея чарга «пападаць у гісторыю»: зламаў Мацей Мышка сабе руку «і выйшаў з рукою, сагнутаю ў локці на ўсё жыццё. Але быў рад, што рабіць ёю ўсё роўна здолею, а ў салдаты ўжо не возьмуць...»¹⁵⁶

Не быў бы то Мышка — ужо з дзяцінства пачаў бунтаваць Мацей, увязваючыся ў канфлікты з уладамі!

І не быў бы то «Пісарэвіч» — заўсёды і ва ўсім знойдзе сабе ўцеху.

А старэйшы Мышка (дзядуля), што крычаў пра зямлю і волю, сустрэўшыся з арыштаваным сынам сваім, убачыўшы, што ўсе Мышкі пайшлі адной дарогай, толькі і скажа:

«— Ну што, сыноч, папаўся!»

За такой вось «пісарэвіцкай», нявесела-вясёлай афарбоўкай і ацэнкай чалавечай гісторыі — шмат што стаіць, прачытваецца, угадваецца.

Перш за ўсё — нацыянальная гісторыя і нацыянальны характар, як іх цяпер бачыць М. Гарэцкі.

Бо «Віленскія камунары» — гэта яшчэ і пра тое апавяданне, як гісторыя ва ўсе часы абыходзілася з простым беларусам¹⁵⁷.

Аналізуючы драму «Антон», мы адзначалі раннюю спробу М. Гарэцкага па-свойму фармуляваць і ацэньваць

¹⁵⁶ *Гарэцкі М.*, т. 2, с. 307.

¹⁵⁷ Цікава было б параўнаць «Віленскія камунары» ў адносінах стылю з «Дзённікам» М. Гарэцкага, што пісаўся ў гэты самы час. Таксама быццам рукою «Пісарэвіча» пісаўся. Праз «Дзённік» праходзіць вобраз «блазеннага», «імпатэнта», якому не шанцуе ва ўсім, але здаецца, што якраз таму ён так «весяліцца»: бо заўсёды ў яго перад вачыма «недарэка» і «няўдаліца» — сам жа апавядальнік «Лявоніус Задумекус».

«І будзе табе дзень, калі пачуеш ты, што напіліся п'яніцы звечара п'яныя і таму не з'явіліся раніцою на работу, як было ўмоўлена.

І пачуеш ты, што чакаюць іх ужо да 12-й, а іх усё няма.

Вось якія будуць справы, блазённы.

І падумаеш ты: «І нічога ж яны не баяцца, гэтыя п'яніцы. А што ім за гэта будзе? Няўжо так і абыдзецца? Якія ж яны працаўнікі ў наш час і ў нашых умовах?!

О, блазённы! Ты не піў, не гуляў, а ў балота трапіў. Трапіў навікі.

Вось якія бываюць справы, блазённы».

беларускі нацыянальны характар. Ды толькі там жыццёва-мастацкім матэрыялам служыла не гісторыя народа, а адзін толькі выпадак з жыцця вёскі, які, на думку аўтара, сабраў у сабе, сфакусіраваў шмат чаго гістарычнага.

Такі шлях зусім правамерны ў літаратуры (успомнім зноў «Братоў Карамазавых»). Не абавязкова разгортваць («сюжэтна») увесь скрутак гістарычнага палатна: мастацтва даўно вынайшла сродак скрозь прызму чалавечага характару прачытваць і вялікі неразгорнуты скрутак гісторыі народа.

І ўсё ж новыя магчымасці адкрыліся перад беларускім пісьменнікам, калі ён тое палатно «прачытвае» — разгарнуўшы. Як у «Віленскіх камунарах». Рысы нацыянальнага характару набываюць у гэтым творы М. Гарэцкага большую канкрэтнасць — гістарычную і бытавую.

Народны, нацыянальны тып у шмат якіх ранніх творах М. Гарэцкага — беларускі селянін, які схільны больш да маральнай, духоўнай, чым да сацыяльнай актыўнасці.

У «Віленскіх камунарах» мы бачым ужо іншага героя, іншага беларуса. Ды яшчэ паўторанага шмат разоў: дзед паўтарае лёс і характар прадзеда, бацька — дзеда і г. д.

Праз падзеі, праз факты жыцця бунтаўшчыцкага сялянскага роду Мышкаў малюецца беларус, які горача і неяк бяздумна-безаглядна кідаецца ў бойку за свае чалавечыя правы.

Праз стыль жа, праз горка-іранічную «пісарэвіцкую» інтанацыю «Віленскіх камунараў» бачыцца, прачытваецца і яшчэ нешта.

Так, Мышкі без аглядкі ўмеюць дзейнічаць, пастаяць за сваю чалавечую годнасць.

Але супраць людзей такога тэмпераменту, такога складу характару бязлістасна дзейнічае «закон гістарычнага бумеранга» — назавем гэта так.

Бо актыўнічаюць Мышкі часцей за ўсё — як узрываюцца. Калі ўжо больш цяпець не можна. Без патрэбнай гістарычнай і нацыянальнай свядомасці.

Дорага, заўсёды вельмі ж дорага абыходзіцца такім людзям, як Мышкі, «удзел у гісторыі». Жывуць яны гістарычным жыццём не пастаянна, а імпульсіўна, «час ад часу».

Адштурхнуць «бумеранг» і зноў пагружаюцца ў паўсэдзёншчыну, у клопаты, справы, думкі свае, а ён вернецца ды так стукне! І заўсёды нечакана.

«Віленскія камунары» — гэта твор пра беларуса Мацея Мышку, які нарэшце зразумеў (жыццё балюча вучыла гэтаму і дзеда і прадзеда яго), што гісторыю трэба рабіць свядома, разам з іншымі — рэвалюцыйна. Тады не будзе яна біць цябе па патыліцы.

«Віленская камуна» — барацьба з нямецкай акупацыяй, з польскімі і іншымі нацыяналістамі, за уладу рэвалюцыйную, савецкую — гэты новы шлях і новы лёс беларуса Мышкі.

На старонках рамана-хронікі, дзе апавядаецца пра гэты адрэзак жыццёвага і гістарычнага шляху сялянскага (а потым рамесніцкага, рабочага) роду Мышкаў, ёсць некалькі мясцін, якія былі сапраўдным мастацкім адкрыццём для беларускай прозы. (Ды ці толькі беларускай?)

Мы маем на ўвазе той момант у рамане, калі апавядальнік, ведаючы, што чакае яго герояў на Вароняй вуліцы (пастка, смерць), і чытачу пра гэта паведаміўшы, прасочвае шлях на Галгофу кожнага — апошнія крокі, думкі, адчуванні, словы...

Сіла ўздзеяння гэтых старонак асаблівая яшчэ і таму, што чытачу вядома: людзі тыя (большасць) сапраўды былі, і сапраўды быў такі вось момант у іх жыцці... Вось такі... І вось такі...

«Каля шостаі-сёмай гадзіны вечара, калі я яшчэ спаў, ішлі на Варонюю шавец Лахінскі і шавец Плахінскі. Сышліся дзесь на вуліцы, пайшлі разам і дарогаю гаманілі сабе памаленьку...»

«У той жа час — можа, крыху раней, можа, крыху пазней — другімі вуліцамі, другімі шляхамі, ішлі на Варонюю член прэзідыума і адказны сакратар гарсавета — камуніст Юліус Шымілевіч, высокі, тонкі, у сваім рудым дэмісезонным паліцечку і ў сваім шыракаполым чорным, усесезонным капелюшы, і з ім — звычайны член гарсавета, але бундаўскі лідэр, вядомы бундавец Вайнштэйн, таўсцейшы за Шымілевіча, здаравейшы за яго і цяплей апрануты.

Ішлі і гаманілі...

Аб чым яны тады, у такія важныя хвіліны жыцця свайго, для аднаго апошняга, для другога... для другога, мусіць, паваротныя, — аб чым яны тады маглі гаманіць — як мне ўгадаць?

Шымілевіч, пэўна, жартаваў, смяяўся і праконваў друга свайго, таварыша Вайнштэйна, кінуць контррэвалюцыйны Бунд і перайсці ў кампартыю.

А Вайнштэйн, магчыма, у тым жа вясёла-жартлівым тоне, а магчыма, і ў якім іншым, больш уласцівым яму тоне адбіваўся, можа, ад яго трапных падколаў і казаў, можа, што «яшчэ паспее з казамі на торг...»

І так, гамонячы, прыйшлі яны ў клуб.

У гэты ж дзень дзядзьку Туркевічу было нудна сядзець аднаму ў хаце. Бо ўсё-такі ж свята, Новы год. Сям'я яго і цяпер была яшчэ на вёсцы. Жыў адзін.

Схадзіў ён на Варонюю, там паабедаў. Прышоў дамоў, лёг адпачыць, думаў заснуць. Але ніяк не спалася, бо добра выспаўся, лёгшы ўчора звечары і спаўшы сёння ледзь не да абеду.

Дык, каб не быць у адзіноце цэлы вечар, надумаўся схадзіць да прыяцеля, з якім даўно не бачыўся, — сталара Дручка. Пайшоў на Сніпішкі.

Ён прыходзіць, а Дручок якраз выходзіць, навешвае на дзверы замочак. І белы клуначак у яго ў руках. Сабраўся, бач, у паліклініку Літоўскую, да жонкі. Сёння раніцою паклаў радзіць — можа, тым часам, апрасталася.

Дзядзька Туркевіч завярнуўся, пайшлі да цэнтра разам. Дарогаю ішлі, гаманілі...»¹⁵⁸

Потым людзі і гэтыя, акружаныя, уступяць у бойку. Застаўшыся без патронаў, шэсць чалавек, пакуль што ўцалеўшыя, лягуць у засаду ў адным пакоі, дамовіўшыся не здавацца, а калі што — усім застрэліцца.

І чытач ведае, што так не толькі ў рамане, што гэта — дакументальна, што сапраўды было. А раман — толькі рэвіем тым рэальна жывым і так вольна загінуўшым членам Рэўваенсавета...

«Праз хвілін пяць ідзе зноў група, большая, больш людзей. Зноў з вобыскам... Ідуць з кухні ў пакой, падыходзяць да бакоўкі, бяруцца за дзверы...

Што думаў і перажываў у гэты момант дзядзька Баніфацы Вяржбіцкі? Пэўна, прымірыўся ён з тым, што жонка і дзеці будуць жыць без яго. Але ці мог ён прымірыцца з тым, што справа павярнулася так няўдала? І, мусіць, пацяшаў сябе тым, што смерцю сваёю завершыць усё як належыць...

А Юліус Шымілевіч? Можа, усміхнуўся ён апошні раз — і цвёрда і ўпарта зрабіў па-свойму...

Кунігас-Ляўданскі... Можа, успомніў ён апошні раз

¹⁵⁸ Гарэцкі М., т. 2, с. 434—435.

сваю бедную літоўскую вёску, вечных труджэльнікаў бацьку і маці і сурова і назаўсёды замкнуў у сабе ўсё...

Таварыш Аз... Ці не да канца пазнаў ён усе глыбіні, каб прыняць смерць як патрэбу? Праца цяжкая, нястаткі, голад, хваробы, паніжэнні, знявагі, і вечны пратэст у думках, і вечны агонь змагання ў сэрцы... ці не яны далі яму нязмерную моц?

Усе чатыры: і Вяржбіцкі, і Шымілевіч, і Кунігас-Ляўданскі, і Аз — усе чатыры праз хвіліну назаўсёды выйшлі з той вялікай, з той прыгожай лабараторыі, дзе дослед свой рабілі, з той фабрыкі шумнай, той фабрыкі нямоўчнай, дзе яго рэалізавалі... Ламаюць дзверы... выламалі... Шэсць рэвальвераў спаткалі іх з падлогі залпам. Яны адхінуліся назад... Хто лез наперад, той упаў...

Тады ў бакоўцы пачалі страляцца. Ром і Кобак ляжалі побач. У Рома засталася ў памяці: ляжаў на левай руцэ, навёў сабе рэвальвер у сэрца, кароткі міг мільгануў, стрэліў... У гэты момант Кобак усхапіўся... У грудзях стукнула, абпаліла, усё закруцілася іскрамі, і страціў прытомнасць...

Кобак, калі трэба было страляцца, усхапіўся на ногі і рынуўся на ворага, як люты звер... Некаму паспеў-такі даць кулаком з шалёнай сілай... Схапілі, пацягнулі... Ірваўся, адбіваўся ў ярасці і ўжо ў бяссілі...»¹⁵⁹

Сітуацыя, як бачым, знаёмая. Але не па творах, ранейшых за гэты раман — знаёмая. А па літаратуры пазнейшай. Сучасная літаратура такую дакументальнасць, на такім вольным псіхалагічным рубяжы асабліва цэніць, шукае, выкарыстоўвае...

* * *

Замысел «Камароўскай хронікі» суправаджаў Максіма Гарэцкага на працягу амаль усяго творчага жыцця. І замысел гэты мяняўся, удакладняўся. Але заўсёды ў цэнтры ўсяго была «Камароўка». Бытавое, паўсядзённае і «гістарычнае» (праз многія дзесяцігоддзі) жыццё вяскоўцаў, цэлых родаў сялянскіх у той мясцовасці, цэнтрам якой для М. Гарэцкага была Малая Багацькаўка (бацькі, суседзі-радня, суседзі-аднавяскоўцы, суседнія вёскі, вёсачкі, куды цягнуцца сямейныя, «родавыя» ніці, карэнні).

¹⁵⁹ *Гарэцкі М.*, т. 2, с. 453—454.

І чым далей жыццё, лёс адносілі М. Гарэцкага ад родных мясцін і людзей (фронт, Смаленск, Вільня, Мінск, Вятка, Пясочня), тым больш авалодвала ім думка-патрэба: напісаць нешта накшталт сямейнай (спачатку) хронікі, вясковай хронікі і нарэшце — хранікальную эпапею сялянскага, народнага жыцця.

Хто ведае, можа, зерне замыслу таго запала ў душу яшчэ калі студэнт-каморнік пачаў атрымліваць першыя лісты з Багацькаўкі (для якіх потым тую спецыяльную «прадаўгаватую» скрынку завёў і вазіў за сабой, куды сам пераязджаў). Лісты з паклонамі ад усёй радні і пераказамі вясковых навін: якое надвор'е і ўраджай, хто жаніўся, хто памёр, у каго хто ці што нарадзілася і як хто насмяшыў усю вёску?

А можа, тады адчуў, зразумеў студэнт Максім не толькі бытавое, моўнае, асабіста-лірычнае, але і мастацка-гістарычнае гучанне такога эпістальна-вясковага матэрыялу, калі, наязджаючы дадому, чытаў малодшым Гарэцкім (маці за верацяном ці каля печы, але таксама слухае), гучна і з захапленнем дэкламаваў вось гэта:

«Того ж року на святого Юря мороз а снег у колена выпал. Тогда же на Фоминой недели люди овсы, ячмени сеяли, а пред се был урожай добрый. Того ж року пан любелский и пан троцкий умер, а пану Лву Сапезе волость пана любелского досталася»¹⁶⁰.

Так, гэта Баркулабаўскі летапіс, які Максім вельмі ж любіў і, па ўспамінах Г. І. Гарэцкага, дэкламаваў ледзь не па памяці.

«Того ж року ў восень не по обычаю месяца септеврія 17 дня у волоторок от западу сілбный великий гром был в нас и по всем сторонам велмы силно гримел, а также и блискане молони было; а в ночи мороз и вѣтер был, а тое было презнаменованіе — напередѣ будеш читати рок Христа 602, 603: великие болести, хоробы, так же войны великие, голод, неврожай сильный, было поветрие албо мор на людей перехожих...»¹⁶¹

Больш сістэмна М. Гарэцкі прыступіў да працы: перапісвання лістоў з вёскі ў асобныя сшыткі, запісу вясковых успамінаў, розных мясцовых гісторый, калі нехта прыяз-

¹⁶⁰ Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры, с. 205.

¹⁶¹ Там жа, с. 216—218.

джаў з Багацькаўкі ці сам туды ездзіў — пасля таго як у 1923 г., пакінуўшы Вільню, пасяліўся з сям'ёй у Мінску.

Праўда, было шмат таксама іншых клопатаў, прыемных і не самых прыемных: рыхтаваў да выдання, дапрацоўваў, перапрацоўваў, шліфаваў напісанае раней (аповяданні, аповесці «Меланхолія», «Ціхая плынь», «Гісторыю беларускай літаратуры» і інш.), актыўна ўдзельнічаў у культурным будаўніцтве (пытанні мовы, правапісу, алфавіту, інбелкультаўскія дыскусіі і спрэчкі, крытычныя артыкулы аб «маладнякоўскай» прозе, праца над слоўнікамі і фальклорнымі выданнямі і г. д.).

Ну і вядома ж, жыў інтарэсамі сям'і, сваіх дзяцей і яшчэ горацкіх студэнтаў, якім выкладаў беларускую мову і літаратуру.

Маўкліва, але глыбока перажываў добрыя ці дрэнныя адносіны з пісьменнікамі, з крытыкай.

Але што б ні рабіў, чым бы ні жыў у той ці іншы дзень, месяц, што б ні пісаў ці дапісваў, усё ўжо суадносілася з тым грандыёзным замыслам: за ўсім і над усім жылі схаваная радасць і надзея, трывога і пастаяннае рабочае напружанне, што да пісьменніка прыходзяць, калі ён зразумеў, што знайшоў сваю «галоўную кнігу», калі ўжо адчувае, бачыць яе. І калі свядома як бы адцягвае момант непасрэднай над ёю працы, даючы матэрыялу, пачуццю, думцы вольна яшчэ паблукаць, адстаяцца, чакаючы, калі ўзнікне, набярэцца, як кажучь сёння, «крытычная маса»...

Ды знешнія падзеі апярэдзілі гэты ўнутраны працэс...

І калі вярнуўся да замыслу «Камароўскай хронікі», калі вярнулася магчымасць пісаць, працаваць над ёй — ужо ў Вятцы, а пазней, у сярэдзіне 30-х гг., — у Пясочні, шмат што пачало мяняцца ў першапачатковым кірунку творчых пошукаў, думак.

* * *

«Летам 1935 года, — апавядае Галіна Максімаўна Гарэцкая ў сваіх успамінах пра апошнія гады жыцця і працы пісьменніка, — бацька паехаў у Смаленск, звярнуўся там у аблана. З 1/IX.1935 г. стаў настаўнікам рускай мовы і літаратуры ў сярэдняй школе гарадскога пасёлка Пясочня Заходняй вобласці. У 1936 годзе Пясочню перайменавалі ў г. Кіраў Смаленскай вобласці (цяпер Калужскай). У канцы верасня 1935 г. бацьку прыйшлося вярнуцца ненадоў-

га ў г. Кіраў (Вятку), бо цяжка захварэла мама, трапіла ў больніцу. Ён забраў Лёню, а маці і я прыехалі да іх крыху пазней. (Лёня ў франтавым лісце да дзядзькі Гаўрылы Іванавіча (3.9.43 года) успамінае, як пр'ездом у Маскву гасцяваў ён з бацькам у Ул. Ів. Пічэты)...

...Мама ў Пясочні не працавала. Бацька меў многа урокаў у школе, чытаў лекцыі па літаратуры ў клубе пры чыгуналіцейным заводзе і чырвонаармейцам у ваенкамаце, вёў заняткі па лікбезе і выконваў безліч іншых школьных і грамадскіх абавязкаў. Вечарамі — падрыхтоўка да ўрокаў, праверка сшыткаў, пасяджэнні ў школе. Але ж не забываўся і пра выспу Патмос («залаты чавёнчык паплыў па сіняму мору»).

...Збіраў (запісваў) бацька матэрыял па этнаграфіі (вельмі ж каларытна адзеты былі сяляне на рынку), зацікавіўся мясцовым дыялектам. Некаторыя вучні кватаравалі ў гаспадароў. Яны прывозілі настаўніку запісы сабраных за лета дыялектных слоў. Захавалася частка калектыўнага сшытка (24 старонкі).

...Бацька і дома любіў дэкламаваць ці чытаць услых тое, чым захапляўся. Лёня на фронце ўспамінаў, як чытаў яму тата лірыку Пушкіна. Мама гаварыла, што любіў бацька лірыку Лермантава, але ў апошнія гады «больш гарнуўся да Пушкіна».

Аб Пясочанскай школе добра ўспамінаецца. Дырэктар Азараў, малады камуніст, карыстаўся вялікай пашанай. Сярод вучняў ніякай разбэшчанасці. Харшая бібліятэка была пры школе, майстэрні. На пераменках іграў модны ў тых гады шумавы аркестр. Тактычныя, добразычлівыя ўзаемаадносіны паміж настаўнікамі, любоў і павага вучняў рабілі лягчэйшымі бацькаву працу і жыццё. Праца школьная ўсё ж прыямней была яму, чым чарцяжы і стук арыфмометра ў Вятцы. І елі мы ўжо лепей, крыху прыадзеліся...

У чэрвені 1936 г. бацька са мною паехаў у М. Багацькаўку. 18 чэрвеня прыехалі ў Смаленск а 7-й раніцы. Пайшлі ў горад. Падняўшыся на гару, ішлі па роўнай вуліцы, злева ўсцяж тратуара зрэдку зялёныя дрэвы. Насустрач групкамі і па-адным чырвонаармейцы. Некаторыя мне падміргваюць: «Гэй, курносая!» Глянула сарамліва на бацьку, а ён ідзе справа побач, стройны, дужы, і ўсміхаецца. Крыху вышэй сярэдняга росту, вочы карыя, даволі вялікія, хоць і глыбокія. Усмешка прыгожая, добрая. 42 гады было яму, а мне 15.

Нахадзіўшыся па гораду, селі адпачыць у скверы, супроць помніка М. І. Глінку. Ад педінстытута на алейцы група студэнтаў, чалавек пяць хлопцаў і дзяўчат, паказалася, недалёка ад нас прайшлі. Бацька звяртаў маю ўвагу, як той ці другі галаву дзержыць, глядзіць, рукі трымае, і гаварыў паціху, які ў каго характар, настрой. Раней казаў мне, што ў чалавека ў хвіліны скрытага перажывання, задумлівасці вялікі палец на руцэ бывае заціснуты астатнімі чатырма. І чым большы сум, тым глыбей і мацней заціснуты палец.

Пабылі на святочным гулянні ў гарадскім парку. Пад вечар селі ў цягнік, што ішоў праз Цёмны лес. Засмуціліся, бо перад пасадкай пачулі па радыё, што памёр Максім Горкі.

З Цёмнага лесу павёз нас Якім Іванавіч. Ён жыў каля станцыі, меў каня. Бацька і раней любіў пагаманіць з ім у дарозе; пачуць навіны. Пад раніцу былі ў дзеда.

У 1936 г. дзедава хата стаяла ўсцяж вуліцы, была з трох частак...

Дзед Іван Кузьміч працаваў на калгаснай пчэльні (добрым пчаляром быў), віў для калгаснай гаспадаркі пумы, вяроўкі. Меў працэдні, а было яму 80 гадоў. Плёў лапці, кошыкі, рабіў запасы бярозавых венікаў. Выпіваў цяпер рэдка, хоць і былі грошы ад сыноў. Характар у дзеда, ведаю, быў цяжкі, аднак дзеці любілі яго. Быў вельмі працавітым. Даглядаў і свой сад, некалькі рамчакоў. Ліпавым мёдам частаваў.

...На кастрычніцкія святы 1936 года прыехалі да нас у Пясочню дзядзька Гаўрыла Іванавіч і дзядзіна Лара. Першая сустрэча пасля доўгай і цяжкай разлукі. Колькі гамонак, успамінаў. Дзядзька Гурык, геолог, хадзіў з Лёнем разглядаць каменне, мяне вучыў танцаваць модную тады «Рыа-Рыту». Тлумачыў ён мне асновы стэнаграфіі, гаманіў з Лёнем аб многім, што хвалявала пытлівага падлетка. Хадзілі ў школу на святочны вечар бацька, дзядзька Гурык, Лёня і я.

У Пясочні дастаў тата скрыпку, збіраўся купіць яе. Граў, зрэдку, свае мелёды-імправізацыі, багацькаўскія песні, а на балалайцы — варыяцыі на мелёдыю «Горныя вершыны спят во тьме ночной» і інш. З жніўных песень помню яшчэ «Па гарохаўю, па ячынню», «А ў нашага пана дажыначкі рана». Мама любіла пяць іх.

...Адна акалічнасць скарачала вольны час: бацька

рыхтаваўся здаць экстэрнам экзамены за поўны курс педагогічнага інстытута ў Смаленску.

...У пачатку лета 1937 г. я адна паехала да дзеда, Лёня быў у піянерлагеры. Ненадоўга з'ездзіў тата ў Маскву, купіў сёе-тое маме і мне. З магілы сястры Ганны засохшую кветачку прывёз... Наведаў Ул. Ів. Пічэту. На гэты раз сустрэлі вельмі насцярожана. Бацька не пакрыўдзіўся. Такі быў час... Настрой і ў нашай сям'і быў трывожны. Не было поўнай веры, што мінуюць нас бяда і гора. Нервовыя ўсе мы былі. Я раз недалёка ад ганку дома нашага, зазваваўшыся, назвала бацьку: Максім Іванавіч. Адразу ж адчула, як уздрыгануўся ён, сказаў толькі: «Пачакай, пажывеш — і Кузьму бацькам назавеш!» — павярнуўся і пайшоў ад мяне ў дом.

Пад канец лета 1937 г. бацька прыехаў за мною ў М. Багацькаўку. Схадзілі з ім у Слаўнава да радні.

У садзе дзедавым, недалёка ад двух мядуніц, каля калітачкі з сянніцы, пад яблыняй-бязрозаўкай зрабіў калісьці тата столік і дзве лавачкі. Цяпер любіў пасядзець тут, прыходзілі сюды пагаманіць з ім вяскоўцы. У сярэдняй хаце некалькі разоў сядзела, гаманіла, прыемна ўсміхалася, курыла Гапка Раманцэвіч. У «Камароўскай хроніцы» — Дарка Саўчына, дваюродная сястра бацькі. Высокая, з прадаўгаватым тварам. Жанчыны і дзяўчаты з хаты нашае пасля абеду хадзілі браць лён (падрадзіліся ў калгасе). Бацька да нас прыходзіў. Любіў лён, а з кветак — васількі. Пытаўся ў Насты Кушановай пра батанічныя назвы некаторых раслін (на біяфаку Наста вучылася), запісваў іх.

У канцы жніўня дажджы пачаліся. Паехалі дамоў. На дарогу дзень ясны зрабіўся. На бальшаку, бліз могілак, спыніліся. Бацька пайшоў развітацца з маці. Мы з дэдам на возе сядзелі, чакалі...

А праз два месяцы развіталіся і мы з бацькам, назаўсёды».

* * *

Да канца свядомым мастацкім прынцыпам дакументалізм стаў для М. Гарэцкага ў выніку працы над «Камароўскай хронікай».

Не закончана не толькі гэтая хранікальная эпапея. Абарваны вельмі важны крок у мастацкім развіцці пісьменніка — якраз на парозе новага этапа.

Можна сказаць: ну, а «На імперыялістычнай вайне», «Сібірскія абразкі», «Віленскія камунары» — таксама ж дакументалізм, дакументальнасць!

Усё правільна. Ды ўсё ж было інтэнсіўнае развіццё і на гэтым шляху — да больш свядомага разумення той эстэтычнай ісціны, што дакументальнасць у стылі, манеры, у жанры — гэта не толькі прамежкавая ступень да больш закончанай формы (хоць так і бывае), а раўнапраўная і таксама закончаная форма.

Але ж такое разуменне эстэтычна паўнацэннай дакументальнай літаратуры не ёсць адкрыццё, перавага нашых 60-х і 70-х гадоў. Хоць іменна у наш час сталі гаварыць, пісаць ужо пра пастаянна-паралельнае развіццё (у будучым) такой раўнацэннай дакументалістыкі побач з вялікай мастацкай літаратурай.

Нават узнікла паняцце «дакументальнага вобраза».

Але ж і ў 20-я гады назіралася моцнае ўздзеянне дакументалістыкі на мастацкую літаратуру. Не кажучы ўжо пра крайнія погляды і практыку лефаўскіх прыхільнікаў «літаратуры факта».

Не магло не ўплываць і, вядома, уплывала гэта і на М. Гарэцкага. І ўсё ж ён тварыў у атмасферы маладой яшчэ прозы, якой напачатку так бракавала закончаных мастацкіх форм «класічных» — апавядання, аповесці, рамана. Якой так хацелася, каб было, як у людзей, якія раней пачалі, больш паспелі.

Вось чаму так атрымалася, што М. Гарэцкі напісаў выдатны, закончаны па мастацкай форме твор «На імперыялістычнай вайне», а сам увесь час мучыўся ад яго быццам бы ўсё яшчэ няпоўнай аформленасці, прыкідваў, як бы занава пераплавіць яго — у рамках эпопеі «Камароўская хроніка».

Дакументалізм «Сібірскіх абразкоў», «Віленскіх камунараў» вельмі адпавядаў і таленту М. Гарэцкага і аб'ектыўнаму развіццю, руху мастака — якраз у напрамку ўсё больш смелага эстэтычнага асваення дакумента ў форме самога дакумента.

Самі абставіны надта часта спынялі яго на стадыі «дакумента», як бы падказваючы і новы стыль і новую форму.

Але такая «падказка» якраз перашкаджала.

Пісьменніку магло здавацца, што гэта не ўнутраная

патрэба, не талент яго вядзе, прымушае быць дакумента-лістам, а толькі абставіны.

І так яно цягнулася і, мабыць, адчувалася, калі і над «Камароўскай хронікай» працаваў — ужо ў 30-я гады.

Пакуль (1935 год) не ўспыхнула ў ім здагадка, якая ўсё раптоўна зрабіла ясным, пэўным.

«Памінальніцу пішы. Вось табе і афармленне. Годзе шукаць, перарабляць, хавацца...

Спамяні:

1. Баба Марына і дзед Юрка, 1901;
2. Тарас, 1921. Цётка Адарка, 1908;
3. Цётка Палута, 1922;
4. Марынка, 1922».

Пералічвае яшчэ шмат каго і чаго, хто і што ўвойдуць у хроніку-«памінальніцу».

Раптам такі небывалы жанр («памінальніца») яму адкрыўся — у выніку ўсяго.

У другім месцы, на другіх лістках (жывучы ўжо ў Пясочні) напіша:

«Памінальніца (Тужыкі)», (Повесць-хроніка.)

Пішу, што чуў ад старэйшых людзей, што бачыў сам, што пісалі мне ў лістох, што апавядалі, калі прыезджаў. І ад «я». Вось і ўся «сістэма». Як можна карацей, але паўней».

Бачыце, усё яшчэ з некім спрачаецца. З самім сабой — з тым Гарэцкім, што хацеў напісаць абавязкова рамана-эпапею «Камароўская хроніка». Напісаць класічную эпапею.

А тут адмаўляецца ад той формы, задумы, «сістэмы».

Можа, усё яшчэ здаецца яму, што не сам адмовіўся — абставіны прымусілі.

Але стаіць за гэтым і зусім новае — так нам уяўляецца — аўтарскае пачуццё, самаадчуванне.

Чалавек амаль усё жыццё збіраў матэрыял для вялізнага твора (у галаве, на паперы, у той прадаўгаватай скрыні для пісьмаў). Для твора, які ўсё ахопіць, усё выкажа. Збіраў, складваў матэрыял — на будучае.

А ён — бо шмат, бо важкі і столькі схавана ў ім цяпла, энергіі! — узяў і «самазагарэўся».

Для селяніна такое самазагаранне збожжа ці сена — бяда, страты.

Для пісьменніка, для твора — удача, шчасце.

Толькі вельмі рэдка такое здараецца.

Трэба, каб і матэрыялу сапраўды шмат было, сабралася. І каб гэта асабліва важкі быў матэрыял, набрынялы сокамі самога жыцця.

* * *

Праз усю нашу працу раскіданы напамінанні пра «Камароўскую хроніку». Атрымалася гэта міжволі. Бо яна суправаджала пісьменніцкае жыццё і працу М. Гарэцкага з маладых год — суправаджала яшчэ не нарадзіўшыся.

У Вятцы, а затым у Пясочні ўсе тыя сабраныя старыя лісты з вёскі, запісы, успаміны, сямейна-вясковыя гісторыі, легенды пачалі гучаць асабліва паэтычна, лірычна — для адарванага ад Беларусі Максіма Гарэцкага. Аўтар да таго ж спяшаецца з гэтай, асноўнай сваёй працай: век, жыццё не здаваліся ўжо бясконцымі.

Адным словам, многае сышлося, супала, і творчая праца, творчыя пошукі пайшлі не па шляху класічнай эпопеі, аб якой думаў, марыў раней, а зусім у іншым кірунку.

Прыступіўшы нарэшце да новага актыўнага пісання, перапісвання, сістэматызацыі сабранага матэрыялу (у 1934—1935 гг.), М. Гарэцкі ўбачыў, што матэрыял той паплыў нечакана па двух рэчышчах. Усё, што адбывалася з сям'ёй, «родам» Гарэцкіх, — гэты матэрыял знайшоў для сябе нечаканую форму «Памінальніцы».

«Пішу, што чуў ад старэйшых людзей, што бачыў сам, што пісалі мне ў лістох, што апавядалі, калі прыязджаў», — мы ўжо прыводзілі гэты запіс пра нечакана знойдзеную форму, «сістэму».

У канцы гэтага запісу сказана: «І пра тое, што ў другім месцы не будзе».

Бо ўжо і другое рэчышча ў мастацкай фантазіі пісьменніка праклала сабе тая магутная плынь сабранага матэрыялу, які пачынаў жыць самастойна («самазагарацца»).

Гэтае другое рэчышча, другі замысел — «Камароўскі летапісец»: апавяданне пра ўсё, што адбывалася з самой Камароўкай і ў Камароўцы (ад пачатку дзён яе).

Пра гісторыю свайго жыцця і «роду» Гарэцкіх («Памінальніца») — апавяданне павінна было гучаць ад уласнага імя, ад «я».

У «Камароўскім летапісцу» шукаецца форма больш аб'ектывізаванага расказу.

Вось стыль «Памінальніцы»: «Наш двор у Камароўцы пайшоў ад двух братоў. Другога брата звалі Лукаш — гэта быў наш прадзед. Прабабку звалі Хіма, або Аўхім'я. Гэта і ўсё, што пра іх дайшло да мяне...»

Далей — амаль як у Бібліі: хто ад каго пайшоў, хто за кім. І не парадыраванне гэта, а паэтычны выклік: а чаму б не? чаму я не магу паэтызаваць сялянскія «роды», «калены», ад якіх усе мы пайшлі?!

Гэта — «Памінальніца».

«Камароўскі летапісец» пачынаецца, як і ўсе летапісы — з легенды. («Адкуль ёсць, пайшла...»). Было тут раней возера. Была ў маці дачка. І ўтапілася дзяўчына, «залілася». Маці яе «ў распачы, укінула ў возера гарачую скавараду, праклінаючы яго: «Праклята будзь! Высахні, як гэта скаварада».

Як пачалі высыкаць лясы, яно і высахла...»

«Поле камароўскае доўгі час было маленечкае, толькі ля самых хат. Тут жа, з усіх бакоў, падступаў лес, кусты, балота. Мусіць тады складзена гэтая сумная камароўская песня, якую запісаў я ад маці і ў якой пецца:

Выйду за вароты —
Махі ды балоты...
Мядзведзь кару дзярэць,
Камар песню пець...»

Ёсць такая прыпіска да «Памінальніцы»:

«Камароўка: «мы» (ад «я») — як «Віленскія камунары» (Сямейная хроніка)».

І далей называюцца вёскі (назвы перайначаныя), куды пайшлі (ці адкуль ідуць) карэнні сялянскага роду «Батураў» («Задумаў»).

«Палянка — Цётка, Стратон.

Калюжнае — Вусцінька.

Харошае — дзяды, Паўлюк, Іван Фаміч, яго сям'я і г. д.

Здаецца, што так: спачатку творчая фантазія пісьменніка (услед за матэрыялам) пацякла па двух рэчышчах.

«Сямейная хроніка» нешта нахпталт «Віленскіх камунараў»: апавяданне пра свой «род» ад першай асобы.

Гэта — «Памінальніца» («Тужыкі»¹⁶²).

І грунтоўна-эпічнае разгортванне гісторыі ўсёй Камароўкі — пра ўсё, што было калі з камароўцамі («Камароўскі летапісец»).

У сямейным архіве жонкі і дачкі Максіма Гарэцкага, акрамя гэтых і іншых запісаў, што неяк тлумачаць творчую гісторыю «Камароўскай хронікі», ёсць яшчэ і падрабязны план-храналогія падзей і жыцця Камароўкі і камароўцаў.

Дакладней, ёсць два накіды «храналогіі»: на лістах і ў асобным школьным шшытку.

Гучыць яно так:

«1772. Далучэнне краю да Расіі — пачатак Камароўкі.

1802. Радзіўся дзед Максім.

1812. Французская вайна. Смерць прадзеда Лукаша.

1831. Польскае паўстанне. Халера.

1839. Скасаванне уніі.

1843. Радзіўся Сідар.

1846. Радзілася Сахвея.

1849. Радзілася Палута» і г. д.

На адвароце лістоў гэтага храналагічнага плана напісана: «Задумаўская хроніка». (Так і будзем называць гэты план у адрозненне ад таго, які ў шшытку і ў якім гістарычны адлік часу вядзецца ўжо з 1800 года, але затое і канчаецца пазнейшым годам — 1937.)

Абодва планы гэтыя паказваюць наступную (пасля няскончаных «Памінальніцы» і «Летапісца») стадыю працы.

Усё цяжэй было дзяліць матэрыял: што ў «Памінальніцу», а што ў «Летапісец».

Рэчышчы паступова пачалі збліжацца і злівацца ў адно: «сямейная хроніка» + хроніка жыцця «Камароўкі».

Акрамя таго, аўтар па-новаму ўбачыў і гістарычны кантэкст жыцця «Камароўкі», сялянскага жыцця.

У «храналагічным плане» называюцца ўжо і французская вайна, і польскае паўстанне, і скасаванне уніі...

¹⁶² У рукапісах М. Гарэцкага знаходзім тлумачэнне і гэтай вясковай клічкі — «Тужыкі».

«Саўка (гэта Якаў Кузьміч Гарэцкі — дзядзька пісьменніка.— А. А.) быў чалавек справядлівы, сумленны, але замкнуты і надта крыўдлівы. Ён змалку цярыў многа паніжэнняў, потым доўга служыў батраком, дык, можа, таму блізка прымаў да сэрца ўсякую няпраўду і ў кожнай драбніцы бачыў сабе крыўды». Адным словам — тужлівы быў.

Нанова ўсё пачынае перапісваць, у тоўстыя спыткі (1936—1937 гг.). Спыткаў такіх — пяць¹⁶³. Гэта і ёсць «Камароўская хроніка». Якая нам засталася.

М. Гарэцкі адчуў, што сам матэрыял супраціўляецца раздваенню на два рэчышчы. І аўтар дае яму зліцца ў адно — у «Камароўскую хроніку».

Ад «Летапісца» ён бярэ інтанацыю, эпічна-«баркулабаўскую». Асабліва гучыць яна ў першых спытках.

«Памінальніца» ж аддала «Камароўскай хроніцы» сваю сямейную інтымнасць. І яшчэ — іронію. Таксама сямейную: дзе сарамліва-ласкавую, а дзе і з'едлівую.

Пісалася «Камароўская хроніка» — пяць спыткаў, адзін за адным.

Паралельна (і трохі наперад) складаўся і «храналагічны план» (на лістах і ў школьным спытку). Супраць кожнага года запісваліся імёны, прозвішчы, падзеі (ці пакідалася месца, каб успомніць, адшукаць іх у матэрыялах).

Апошні год у «храналагічным плане» — 1937. Пакінута месца насупраць гэтай даты — каб запісваць, што з кім абудзецца ў бягучым годзе...

Чым далей працягвалася «Камароўская хроніка», тым больш набывала характар дзённіка. Эпапея-дзённік! Што і казаць — жанр нечаканы. Як, дарэчы, бывае заўсёды, калі жанр не вынаходзяць спецыяльна і не запазычваюць. Калі народжаны ён вялікай працай думкі, пачуцця, таленту, самім жыццём народжаны.

Летапіс народнага жыцця і асабісты дзённік, сямейны дзённік, зліваючыся, пераходзячы адно ў другое, і далі нябачаны жанр «Камароўскай хронікі».

Тыя пяць спыткаў, што складаюць «Камароўскую хроніку», — гэта, вядома, толькі адзін з варыянтаў (апошні, на жаль) твора, над якім аўтар яшчэ шмат працаваў бы.

Але не будзем фантазіраваць, што было б і магло б атрымацца ў канчатковым варыянце.

Цяпер магчыма і патрэбна іншая размова.

Што такое тыя пяць тоўстых спыткаў (а машынапісу гэта — каля 400 старонак) — матэрыял да твора, толькі матэрыял, альбо штосьці большае? У плане эстэтычным.

Пра гэта і пойдзе гутарка: пра мастацкае гучанне, пра

¹⁶³ Яны захоўваюцца ў ФБ АН БССР.

эстэтычную змястоўнасць таго, што называецца «Камароўскай хронікай».

Вядома, пяць сшыткаў «Камароўскай хронікі» — гэта не тая сюжэтна разгорнутая эпапея, якую доўгі час выношваў М. Гарэцкі і дзеля якой збіраў матэрыял.

І не тое, чым твор мог бы стаць пасля новых пераробак і, магчыма, новых адкрыццяў-планаў, аб чым можна толькі гадаць.

Але мы тут ужо шмат казалі і пра тое і пра другое.

Цяпер забудзем, што мелася на ўвазе раней і што магло быць потым.

Будзем браць твор, як ён напісаўся, які існуе.

Прачытаем тыя пяць сшыткаў — як твор мастацкі.

Бо і на гэтай стадыі закончанасці (ці незакончанасці — калі глянуць з другога канца) «Камароўская хроніка» — сапраўды мастацкі твор. А не толькі матэрыял...

* * *

Незакончанасць, незавершанасць мастацкага твора можа часам успрымацца як эстэтычная якасць. Са знакам плюс! Дадатнай эстэтычнай якасцю можа стаць нават нейкае парушэнне формы, частковае разбурэнне.

Як жа знайсці мне яе тут, дзе поўна
Розных Палад, Афрадитаў, Медзяў?
Добра, што ты мне, Вергілій, прыпомніў:
«Et Vera incessu petuit dea»¹⁶⁴.

Бачу: ідзе яна лёгкай хадою.
Рук няма. Пэўна, маланка скрышыла,
Каб перад небам і перад зямлёю
Грудзі свае імі не засланіла.

Максім Танк вось так выказвае сваё эстэтычнае ўспрыяцце таго, па сутнасці, сумнага, горкага факта, што Венера Мілоская — бязрукая. Кажуць, што скульптура страціла іх на тым самым полі селяніна-грэка, дзе яе знайшлі, адкапалі, калі сквапныя камерсанты рвалі яе з усіх сіл кожны сабе. Можна, яно так, а магчыма, гэта таксама легенда і рук не было даўно.

І вось пэрт бачыць яе такой, якая яна ёсць, і іншай не ўяўляе. «Изъян» скульптуры для яго — неад'емная якасць яе непараўнаўчай паэтычнасці.

¹⁶⁴ Сапраўдная багіня пазнаецца па паходцы (лац.).

І гэта, вядома, не аднаго толькі Максіма Танка ўспрыняцце. Ён толькі знайшоў сваё — здзіўляюча высокае і ў той жа час такое зямное! — паэтычнае «тлумачэнне» бязрукасі багіні прыгажосці: «Каб перад небам і перад зямлёю грудзі свае імі не засланіла!» Другія і адчуюць, і ўбачаць, і падумаюць, і скажуць не так нечакана. Але і мы, іншай Венеры Мілоскай, з рукамі, ужо не можам, мабыць, уявіць.

Колькі спроб, праектаў было — каб угадаць і «прыставіць» рукі багіні. З яблыкам і г. д. І ўсе яны ўспрымаліся як нейкае кашчунства.

Больш таго: калі б знайшлі цяпер тыя адбітыя рукі і аднавілі Венеру Мілоскую, якой яна і была ў самым пачатку, нам чагосьці не хапала б. Неставала б... адбітых рук!

Такая ўжо рэч эстэтычнае ўспрыняцце — часамі парадасальная. Сам ідэал гарманічнай жаночай прыгажосці склаўся, складваўся пад уплывам ранейшай, бязрукай Венеры Мілоскай, і не купцы-зладзеі, бачыце, а маланка, раўнівы нябесны агонь, — вунь хто, аказваецца, адабраў («скрышыла») у Венеры рукі!

Можна б і яшчэ прыклады прыводзіць. Мікеланджэлаўскія рабы і Майсей існуюць для нас у сваёй асобнасці і закончанасці. Хоць яны — усяго толькі фрагмент няздзейснай надмагільнай кампазіцыі.

У карцінных галерэях вока наша часам спыняецца на палотнах, яўна недамаляваных. Нават грунт, грубая тканіна праступаюць з-пад фарбаў, масла. Нечаканае бывае адчуванне, што незакончанасць, што той грунт, матэрыял, фактура надаюць намаляванаму нейкую грубую моц, сілу. Незавершанасць раптам успрымаецца як нешта дадатковае — як дадатковы эстэтычны эфект. А зусім не як адсутнасць чагосьці — хоць чакаць трэба было якраз гэтага.

У Гарэцкім нас многае дзівіць. Але пасля ўсяго, што ўжо адчулі, убачылі мы ў яго творах і ў яго незвычайным таленце, хай ужо не будзе нечаканасцю, што 20-гадовы вясковы хлопец такое вольна напісаў, сказаў у 1914 годзе:

«Бываюць творы: усе лініі ў іх строгай правільнасці, яны прыгожы, а нас не цягнуць.

І другія творы: нейкі недахват у іх невялікі, але гэты недахват такі любы і прыгожы, што магнэсам цягне»¹⁶⁵.

¹⁶⁵ *Гарэцкі М.* Думкі і развагі.— Велікодная пісанка, с. 56.

Не думаў малады літаратар, як будзе стасавацца гэта да апошняга яго твора, да галоўнай эпапеі яго жыцця!

* * *

Калі чытаеш «Камароўскую хроніку» («Камароўскую кроніку» — як пішацца ў «сшытках» М. Гарэцкага), старонку за старонкай (і першы, і другі, і пяты «сшытак») — і ўсё пра Камароўку і суседнія вёскі, усё пра Задумаў (Батураў) і пра іншыя сялянскія «роды», сочыш за лёсам дзяцей Камароўкі ў далёкім свеце вайны, рэвалюцый, высылак, паглыбляешся ў псіхалогію, узаемаадносіны, характары ўсіх Задумаў-Батураў (Ганны, Пракопа, Лявона (Кузьмы), Лаўрыка, Марынкi і інш.), — калі вось так прачытаеш «Камароўскую хроніку», узнікае пачуццё, што табе адкрыўся цэлы свет, у сабе закончаны. Ёсць і ўнутраны рух у гэтым творы: з глыбіні дзесяцігоддзяў праз лёс пакаленняў рухаецца час; складана звязаны лёсы і характары людзей, характары мяняюцца, развіваюцца... Але галоўнае: ва ўсіх пяці «сшытках» ёсць тое, што можна назваць маральным стрыжнем, маральным адзінствам аўтарскага бачання, а гэта і робіць перш за ўсё (паводле Талстога) твор па-мастацку цэлым. Погляд на народнае жыццё, на свой край, ацэнка, разуменне асобнага чалавека, уяўленне аб чалавечым шчасці ці няшчасці, сам вобраз апавядальніка — за ўсім стаіць, адчуваецца пазіцыя аўтара, што пражыў жыццё і ведае, што пражыў; які ведае, адчувае: калі не скажаш галоўнага цяпер, дык не скажаш ужо ніколі.

Письменник можа пражыць доўгае жыццё, шмат зрабіць, і ўсё ж не напісаць сваю Галоўную Кнігу. Як можа пражыць чалавек жыццё, так і не зведаўшы моцнага, усепаглынаючага кахання. І той і другі наўрад ці могуць лічыцца людзьмі шчаслівага лёсу, якія здзейснілі саміх сябе поўнасцю.

Чалавек збіраў, рыхтаваў матэрыял да асноўнага свайго твора, дзесяцігоддзямі жыў думкай аб ім. А тут пачаў спяшацца, складваць нарыхтаваны матэрыял у «будучы твор»: прымерваць, выцягваць у «адну лінію» — сшытак за сшыткам. Матэрыял пачынае жыць па законах мастацкага твора. Самазагараецца. Письменник ужо адчувае, бачыць, што ён бліжэй да мэты — бліжэй да твора — чым сам лічыў спачатку, калі толькі пачынаў яго перапісваць,

«складваць». Цяпер загараетца ўжо і аўтар: трывожнай радасцю і спешкай. Спяшае, бо ведае, што паспее. Паспее напісаць не далёкую тую эпапею, аб якой заўсёды думаў, а вось гэта — што нечакана, раптоўна пачало атрымлівацца з сабранага матэрыялу. Што паўстала з самога матэрыялу, як толькі выцягнуўся ён «у адну лінію»...

З усяго і ўзнікае асаблівы настрой «Камароўскай хронікі». Шчымлівы настрой апошняй рэчы, лебядзінай песні. Усе скарбы памяці, сэрца, усе галоўныя моманты жыцця, перажытае, перадуманае — сваё, блізкіх людзей, вёскі — усё сюды, адно да аднаго. На «вышэйшае» на «супэйшае» месца. Каб хвалі падзей, трывожнага часу не змылі і гэта, не знеслі, не пахавалі. Каб засталася... Можна, яшчэ прыйдзецца да справы: яму, аўтару, ці каму яшчэ. А наогул невядома, хто прыйдзе, увайдзе ў раскрытую для ўсіх «браму».

«А хто яны будуць? Чакаю спагоднага, блзкага сэрца, але ж брама адчынена ўсім...»

З чаго ўзнікае нечаканы, як раптоўнымі сіламі ўзняты з дна мора востраў, твор — «Камароўская хроніка»? Мы ўжо казалі: з пісем, якія пасылала Максіму Гарэцкаму вёска; з дзённікаў і пісем братоў і сястры, якія ўжо таксама аддаляюцца ад Камароўкі (Малой Багацькаўкі), з уласных успамінаў і момантаў жыцця, з самога рэальнага жыцця, што навісае заўтрашнім днём і сённяшняй трывогай. І найперш — з велізарнай сыноўняй любові да роднай зямлі, родных людзей.

«Камароўская хроніка» — апошні паклон вёсцы, з якой выйшаў сам пісьменнік, і ўсё, што яму блізка, дарага. З якой адбываецца тое ж, што і з ім самім адбываецца, бо ён не можа аддзяліць (і не хоча аддзяляць) сябе ад яе. Хоць і разумее больш пра тое, што адбываецца — з ёю, з ім, — чым сама вёска разумее.

А адбываецца з беларускай Камароўкай тое, што і з цэлым светам. Што і ва ўсім свеце. Сёння нам гэта бачна нават больш. Ды не, куды больш! І мы прачытваем «Камароўскую хроніку» сваімі вачыма, бо ўжо другая палова XX стагоддзя, і той працэс набыў яшчэ большую імкліваць і незварачальнасць.

Колькі памятае сябе чалавецтва, існаваў велізарны, найгалоўнейшы мацярык. Імя яму — сялянства. І вось за нейкія дзесяцігоддзі — не ва ўсіх краінах адначасова і не з аднолькавым, вядома, сацыяльным вынікам, але ўсю-

ды непазбежна — мацярык гэты, на вачах аднаго-двух пакаленняў, пачынае раптоўна знікаць. Сёння гэта ўжо прывычны для нас усіх факт. Учарашнія восемдзесят працэнтаў вясковага земляробчага насельніцтва робяцца сарака працэнтамі, а потым, глядзі што і 20-цю ці нават 4-ма працэнтамі як у шмат якіх індустрыяльных краінах. З'ява звычайная, хоць і не скажаш, што да канца зразуметая па сваіх выніках. Але прывычка супакойвае нават не ў такіх справах. (За нейкія тры дзесяцігоддзі людзі і да атамнай бомбы ўжо як бы прывыклі.) І ўсё ж мы хоць рэальна бачым, як размываецца адзін мацярык, а недзе, замест яго, выступаюць новыя астравы, архіпелагі, мацерыкі — сацыяльныя. Расце горад, узнікаюць новыя сацыяльныя пласты...

А цяпер паспрабуем сабе ўявіць самы пачатак таго раптоўнага апускання «мацерыка». Ці момант, калі чалавек гэта адчуў: доўга назіраў, прыглядаўся і тут адчуў пад уласнымі нагамі той рух... А чалавек гэты ўсім самым дарагім, родным звязаны з тым «мацерыком» — самой мовай матчынай. Мова і той «мацярык» звязаны. І ў гэтым таксама вастрыня і складанасць сітуацыі для М. Гарэцкага — беларускага пісьменніка.

Не, аўтар «Камароўскай хронікі» нічым не нагадвае некаторых сённяшніх сентыментальных плакальшчыкаў па патрыярхальнай вёсцы. Бо сам вырас у той вясковай бядоце, цемры, беспрасветна цяжкай працы, а для маці, для бацькі, для блізкіх усё тое — крыўдная, балючая рэальнасць. Маці і загінула, надарваўшыся ад працы... (Падняла, цягнула са склепа цяжкі кош бульбы.)

«Тысячу разоў бульбу тую падняў бы. Не так, як раней, калі яна плацце мыла, а ты панам лагодным каля яе стаяў, гуляў, дабрадушна жартаваў.

Пакруціць — папрасіла.

— Не так крэпка, ато перакруціш».

Гэта запісана ў 1935 годзе, калі М. Гарэцкі даведаўся, жывучы ў далёкім Кіраве (Вятцы), што маці памерла...

«Я адчыніў дзверы ў хату — і ўбачыў тут жа пры дзвярах: нагнулася старэнькая — мама, перабірала буракі. — Так успамінае ў 1937 г. аўтар «Камароўскай хронікі» і маці сваю, і сваю міжвольную віну перад ёю і перад маці-вёскай. Успамінае ён, мучыць сваю памяць, перапісваючы ў «Камароўскую хроніку» яшчэ адзін ліст — Лаўрыка да Кузьмы: — Адзенне нейкае старое, на галаве закручана

нейкая брудная шмата, нібы баляць зубы і хвоя галава. На нагах лапці. Заскрануджаныя рукі, з глыбокімі зморшчкімі. Мама мяне спачатку не спазнала. А потым прыцягнула сабе на грудзі, пачала хлопаць рукамі па спіне і, нібы млеючы, казала спуджана-радасна: «Ай, ай, ай... ай, ай, ай... ай... ай... А Лаўрынічка... ай, ай, ай...» І чулася ў гэтым голасе — такая страшэнная драхласць, такая спуджанасць, такое доўгае чаканне, што мне стала страшна за маму...»

Але іменна таму, што ён сапраўдны сын вёскі і сапраўдны інтэлігент, аўтар «Камароўскай хронікі» не можа застацца абыякавым да рэальнага лёсу рэальных людзей. І не можа не акумуляваць, не адчуваць трывогі вёскі, яе боль, і не перадаваць тое нечаканае пачуццё: устойлівейшы, спрадвечны мацярык раптам пайшоў уніз. А тут яшчэ пад яго ўласнымі нагамі таксама хістаецца зямля...

І як бы стараецца (сваёй «Камароўскай хронікай»), выказваючы гэта пачуццё сваё і не сваё, зберагчы тое, што сабрана. Сабрана ім самім за ўсё жыццё,— не для сябе ж! І вёскай сабрана — за тысячагоддзі.

Бо не адзін толькі «ідэятызм» быў у той вёсцы, а і велізарнейшыя багацці народнага духоўнага, маральнага вопыту, паэтычнае, моўнае багацце — тым больш каштоўна, што збіралася яно пакаленнямі ў самых жорсткіх умовах жыцця, гісторыі, несла ў сабе столькі чалавечага і чалавечнага.

Сёння, калі мы чытаем Бялова і Шукшына, Распуціна і Друцэ, Мележа, Брыля, Сіпакова і Матавасяна і ўсю вакол сучаснай «вясковай прозы» палеміку, крытыку, мы ўсё больш цвёрда згаджаемся з ісцінай, якая пракладвае сабе шлях праз нашу літаратуру. Ісціна гэтая вось у чым: велізарны мацярык сялянства беспаваротна змяншаецца, але нельга страціць час, непаўторна адказны, важны, нельга згубіць магчымасць (якой заўтра ўжо не будзе) — мы абавязаны зберагчы і перадаць далей духоўны, маральны, чалавечы вопыт, што тысячагоддзямі збіраўся тут, іменна на гэтым мацерыку. Колькі суму і фантазій пра Атлантыду, якая, можа, была, а можа, і не, але адна вераемнасць, што быў цэлы мацярык, са сваёй культурай і жыццём, і знік поўнасю, не можа не мучыць, не прымушаць нас сумаваць, шукаць, аднаўляць нешта хоць бы ва ўяўленні.

Чытаючы Іона Друцэ, яго раман «Цяжар нашай дабраты», чытаючы «Буйваліцу» Матавасяна, усяго Бялова, беларускую прозу (Мележа, Брыля, Сіпакова, Стральцова) і іншых, улоўліваеш як бы **будучы сум і шкадаванне** — ад адной думкі, што чалавецтва, спяшаючыся наперад, можа пакінуць ззаду (як непатрэбны цяжар) тое, без чаго потым, далей будзе пуставата на перанаселенай планеце. Ёсць рэчы, за якімі не вернешся назад, калі не забярэш у дарогу своечасова. І гэта датычыцца не толькі тых «братоў малодшых», якія, прайшоўшы з намі, людзьмі (і нашымі продкамі) побач мільённагадовы шлях, раптам пакідаюць нас адных на планеце. Ужо «чырвоныя кнігі» пра гэта складаюцца — кнігі пра велізарную пагрозу багаццю, паўнаце жыцця на Зямлі!

«Вясковая проза» апошніх 10—15 гадоў, лепшыя творы яе — ці не такія ж «чырвоныя кнігі»?!

Гэта — трывожны голас пра небяспеку, што чалавецтва можа стаць вельмі індустрыяльным, але і вельмі голым (духоўна, маральна), калі спешка тэхнічная будзе суправаджацца абыякавай непаспешлівасцю ў сэнсе маральнага самазабеспячэння. («Самазабеспячэння» таксама і за кошт бяспэчнага, праз пакуты набытага вопыту, духоўнага, маральнага, шматтысячагадовай вёскі...)

Дык вось існуе (хоць літаратура наша гэтага яшчэ і не адчувае), рэальна існуе твор, які па жанру можна з асаблівай падставай назваць нечым накшталт сённяшніх «чырвоных кніг». Бо «Камароўская хроніка» пісалася, напісана з тым жа пачуццём і клопатам, з якім сёння складаюцца такія кнігі, і з мэтай амаль той жа: засведчыць, зафіксаваць, каб зберагчы ўсё каштоўнае. «Зафіксаваць» вёску, якая была і ёсць, традыцыі і сучаснасць духоўнага жыцця і своеасаблівага побыту сялянскага і наогул — народнага...

Вядома, у М. Гарэцкага ва ўмовах 20-х і 30-х гадоў, калі ён збіраў матэрыял і калі пачаў яго «афармляць у твор», мэта і задача была складаней, большая, чым проста «зафіксаваць і самае каштоўнае зберагчы». Але кожны час па-свойму прачытвае твор. І ва ўсякім разе той кантэкст, аб якім мы гаворым, рэальна ўзнікае, існуе.

Як адзін з момантаў, адна з граняў твора — і вельмі важная, эстэтычна змястоўная.

Асабліва гэта можна сказаць пра першыя «спыткі» «Камароўскай хронікі», дзе М. Гарэцкі своеасабліва вы-

карыстоўвае традыцыю беларускіх «вясковых летапісцаў»¹⁶⁶.

«...Самыя старыя камароўскія дзяды не ведаюць, калі Камароўка пачалася. Але апавядаюць, што п'янаўскі пан, каб болей мець засева, выганяў людзей з даўніх вёсак на новыя месцы, глыбей у лес, на ляды і расцяробы...» «Задумаўскі род у Камароўцы пайшоў ад двух братоў, якія, мусіць, і былі выселены з Палянкі.

Імя першага брата забыта. У яго сыноў не было, а толькі дачкі: Зося і Ганна»...

«Тады унію скасавалі (1839). Прыехаў начальнік з Гораду і загадаў, каб з абуходам ля царквы хадзілі не па

¹⁶⁶ Вось што ён пісаў у свой час пра «Баркалабаўскі летапіс»:

«Прыкладам народнай беларускай гаворкі 16-га сталецця можа быць Баркулабаўская кроніка, каторая напісана ў сяле Баркулабаве Быхаўскага павету Магілёўшчыны... Мова летапісі нязвычайна прыгожая і чыстая; яна маець якраз тыя асаблівасці, каторымі характарызуюцца і сучасныя магілёўскія гаворкі.

Летапісец прымаў к сэрцу палітычныя справы бацькаўшчыны, яе царкоўнае і агульна-грамадскае жыццё, добра быў знаём з жыццём Магілёўшчыны, а жыццё свайго Баркулабава відзеў доўгі час з усіх бакоў і ведаў яго дасканала ў абы-якіх драбніцах. І Баркулабаўская кроніка дзеля таго маець вялікую цану як гістарычна-апісны матэрыял. Тут мы знаходзім беларускае жыццё палітычнае, царкоўнае, вайсковае, грамадскае, сямейнае, панскае і простых людзей, адным словам — поўную карціну Беларусі ў апісанні жыцця людзей і прыроды... Як памятка літаратурная, яна захоплівае чытанніка красою эпічнага стылю, абразнасцю апавядання і сакавітасцю малюнкаў, асабліва ж аўтарскай шчырасцю і духам часу, укладзеным у кроніку. З аднолькавым характэрам змяляў летапісец... як новы каляндар прыймавалі, як змагаліся за веру, якія цэны былі на ўсё, колькі грыбоў у якое лета набіралі, які быў хлеб, якое надвор'е. Карціна голаду ў 1601 року хапае за сэрца. Яна канчаецца такою незвычайнай прастаю, хаваючай вялікі драматызм: «...словы мовілі сілно, слезне, горка мовілі так: «Матухна, зязюлюхна, вугухна, панюшка, спадарыня, сонца, месяц, звёздухна, дай крошку хлеба!» Тут жа подле варот будзець стаяці зраня да абеда і да палудня, так-то просячы; там жа другі пад плотам і ўмрзець...»

«А калі варыва прасілі, тыя словы мовілі: «Спадарыня, перапёлачка, зорухна, зернетка, соўнышка, дай ложку дзіцятку варыўца сырога!» (*Гарэцкі Максім*. Гісторыя беларускае літаратуры, 3-е выд. (папраўленае). Віленскае выдавецтва Б. А. Клецкіна. Беларускі аддзел, 1924, с. 33—34).

Так пісаў М. Гарэцкі ў сваёй «Гісторыі беларускае літаратуры» 1924 года. У «Гісторыі» 1926 года большы акцэнт робіцца на сацыяльнай пазіцыі летапісца.

сонцу, як дагэтуль, а пад сонца. А поп згаварыўся раней з парафіянамі: «Я пайду з ім, а вы ў другі бок...»

«А прыгон жа трэба было служыць: за няўпраўку білі... Палута, Кузьмова дачка, што памерла ў 1922 г., успамінала неяк, ужо ў старасці, як жала аднойчы Марына, маці яе, на сваім полі, недзе пад лесам, а прыехаў панскі лаўнік і абсек яе бізуном — «за няўпраўку ў рабоце...». І Палута з ёю была, тады яшчэ зусім маленькая дзяўчынка, і ручкі свае дзіцячыя выстаўляла, каб матку не біў. І хоць успамінала гэта праз многа-многа ўжо гадоў, у старасці, а йто слёзы ў яе па твары, па зморшчынах, як боб, сыпаліся...»

«Калі і вольніца прыйшла (1861), было ў Камароўцы ўсяго шэсць двароў — за восемдзесят год ніводнага не прыбавілася»...

Гэта — гісторыя Камароўкі.

А вось — побыт, аблічча вёскі.

«Выходзіў дым у невялічкую дзірку над дзвярмі. Калі ў печы выпаліць, дым сойдзе, — дзірку затыкалі анучай. Цяпер гэта дзіўна: няўжо не маглі сяляне скласці сабе печку з комінам? А не маглі... На комін патрэбна абпаленая цэгла, бо сырэц размякне. А дзе і калі было ім абпаліць цэглу? Так і жылі...»

1878—1884.

«...Старога Нерада тады ўжо не было, памёр, толькі аб ім сярод панскіх слуг і ваколічных сялян хадзіла, што быў ён незвычайны лекар, царыца па яго ў Грэшнае з Пецярбурга прыслала, калі другія дактары не маглі вылечыць цара, і што быў ён чарадзей, астролёг, фармазон, голаю нагою ніколі на зямлю не станавіўся і па начох з будкі над домам сачыў зоры... Сын старога Нерада, гэта ўжо пан Нерад, што наняў Стахвана...»

Усё: і панскі род і царыца сама — каб прасачыць, растлумачыць гісторыю роду камароўскага селяніна Стахвана ці «гісторыю роду Ваявод» з вёскі П'янава («Дзед Тамаш Ваявода быў панскім пастухом у П'янава. Звалі яго Мікола, або Мікалай, а па бацьку — Герасімавіч. А «Ваяводаю» празвалі яго ў насмешку, за тое, што пастух»).

Кропка, ад якой усё пачынаецца, адлічваецца — селянін, вёска. А шырэй — жыццё народнае.

Мы ведаем шмат твораў — пра жыццё вёскі на хвалях войнаў, рэвалюцый. А тут гісторыя ўзята ў такой бясконцай перспектыве, што і войны, нават сусветная, — уся-

го толькі эпизод у жыцці... невядомай нікому Камароўкі. (Аўтар абазначыў у «сшытках» і месцы, куды павінны легчы раздзелы з дзённікавых запісаў «На імперыялістычнай вайне».) Адчуванне, упэўненасць, што «панскія роды», «уніі», войны і іншае — толькі эпизоды, калі іх паставіць побач з вечным, народным жыццём вёскі, сялянства, было вельмі моцным у аўтара.

Гэта — на пачатку працы над «Камароўскай хронікай» (калі толькі яшчэ збіраў матэрыял). І гэта адбілася вельмі ў першым раздзеле-«сшытку», які мы і цытуем пакуль што.

Аўтар «Камароўскай хронікі» прасочвае сялянскую радаводную з не меншай стараннасцю, чым Біблія — розныя «калены» «богам выбранага народу» («у Яноха нарадзіўся Ірад; Ірад нарадзіў Мехіаеля; Мехіаель нарадзіў Мафусала; Мафусал нарадзіў Лемеха...»).

«Ад Мар'і выраслі ў яго сыны: Янка, Тамаш і Максім. І там жа яшчэ ў П'янаве, гадоў за дзесяць да вольніцы (1851), жаніўся ён другі раз. Другую жонку яго звалі Зіноўя Раманаўна. Была яна невялічкая, складненькая, русыявая, чырвоненькая. А Стахван Мікалаевіч менш яе любіў, чым першую, Мар'ю. І яна тое знала. Ад Зіноўі Раманаўны выраслі ў яго два сыны: Хомка і Лукаш, і тры дачкі: Луцэя, што ў Івоны замуж выйшла, Мар'я — што ў Маскалёўку, і Любка, што ў Гаршчыну. Усе радзіліся за прыгонам, у П'янаве, і толькі Любка, здаецца, радзілася ў Харошым, ужо вольная.

...А потым у Тамаша дзеці сталі радзіцца. На вялікую сям'ю хлеба не хапала. З вясны і да нові пяклі хлеб з кашкі ды лебяды, падсыпалі мякіны. Развальваўся такі хлеб. У печ у місцы садзілі ды абарочвалі. Содзяць-содзяць, ніяк не ліпіць, дык у міску. Ато чашку такую зрабілі, з ручкаю. Цеста ў чашку ды ў печ, і абярне...»

Мяняліся імёны, роды сялянскія, жыццё і смерць даганялі ці абганялі адна другую — паміралі старыя, а яшчэ часцей — дзеці, але асноўны мацярык жыцця — сялянства — непарушна заставаўся, наадварот, ён бясконца разрастаўся. Да нейкага моманту... І да гэтага моманту нішто не перапыняла пашырэння «мацерыка» — ні войны, ні прыгон, ні голад і эпідэміі.

У «Камароўскай хроніцы» вельмі шмат смярцей. Але смерць на «мацерыку» ўстойлівым, спрадвечным, аказваецца, зусім не тое, што смерць на «мацерыку», які сам

пачаў апускацца, распаўзацца, знікаць «пад вадой»... У першым «спытку» «Хронікі» мёртвых хаваюць таксама з жалем і са слязьмі шчырымі, горкімі. І ўсё ж і смерць старых, і смерць дзіцяці бачыцца людзьмі як частка жыцця ўстойліва-прывычнага: «бог даў — бог узяў!», «што ж, пажыў сваё!», «было б здароўе — будуць яшчэ і дзеці!». Так, страсці заўсёды былі страсцямі, а пакуты чалавечыя — пакутамі. Ды толькі, аказваецца, і паміраць чалавеку лягчэй, калі ўсё знаёмым ходам ідзе (нарадзіўся — пажыў — памёр), а не ўрываецца звонку як нейкая злая нечаканасць.

У першым «спытку» «Камароўскай хронікі» людзі паміраюць, як жывуць: па-сялянску проста. Найчасцей так. І для таго, хто памірае, і для блізкіх яно, вядома, трагедыя. Ды зусім не тая, што парушае сам ход жыцця. Такія смерці ўключаны ў спрадвечную плынь жыцця, аб іх апавядаецца і помніцца побач з клопатамі пра надвор'е, ураджай, ацёл, выселле, хрысціны...

Памёрла ў Ганны Задумы першая дзяўчынка. «Стахван дошкі пілаваў з Піліпам Скнарчыцаю на тым баку, у Банадыся Ножыка (Арцёмавага сына). Грошы зараблялі». Вельмі ж Ганна шкадавала, любіла сваю дзяўчынку. Доўга потым па ёй плакала, гаравала. Але тут: «Памёрла прымеркам, як сцямнелася. На руках у Ганны памёрла. Палута пабегла гукаць Стахвана, а Ганна ёй кажа: «Не трэба было гукаць, няхай бы павячэраў. Бо растрывожыцца — вячэраць не будзе».

І сам чалавек, дарослы, стары, якому чарга надышла, канец свайго жыцця часта сустракае як апошнюю сваю працу, апошні клопат. Стараецца, колькі яшчэ здольны, не перакладваць яго на іншых. Таму і рыхтуе стары чалавек загадзя сам сабе дамавіну, а старая жанчына — патрэбнае ўбранне.

«І таго ж году, 10 мая (па старому стылю), на другі дзень пасля свята Міколы памёрла ў Харошым Палагея Мацвееўна. Прастудзілася ў лазні і памёрла ад запалення лёгкіх. Было ёй усяго гадоў 50... Ганна з Камароўкі прыйшла, тры дні пры хворай была. Палагея Мацвееўна ёй казала: «Ты па мне дужа не плач, у цябе дзеці цяпер. Адзежу пабяры, ато бацька ноды не аддасць пасля». Уранні Юльцы-нявестцы сказала: «Паглядзі, колькі ў нас хлеба. Прынясі дзежачку і ўчыні хлеб». І калі ўчынілі хлеб, яна ўстала, паглядзела, як садзілі хлеб у печ. Хадзіла. Сядзе-

ла. І яшчэ Ганне сказала: «Гукні Мар'ю з калавуркі калыхаць Лявона, а сама ўжо ад мяне не адхадзі. Можа, сама свечку не запаліш, як спужаешся, дык Наталлю Хрытоніху гукні». (А Наталля сама прыйшла.) Юльку і Ганну вучыла: «Схадзіце ў клець, там у лазобачцы пляшка, а ў той пляшцы разведзеныя дрожджы. Вазьміце гэтыя дрожджы, дзежачку памыйце і на гэтых дражджох учыніце бліны з пшанічнае мукі. Яны вам заўтра патрэбны будуць: людзі к вам папрыдуць». Сказала ўсё, паглядзела ў акно: «Во і кароўкі ідуць». Мужчыны з поля прыехалі. Цямнелася на двары. Лягла яна, пераксцілася: «Цяпер і ўсё...» З усімі прасцілася, хлеба адрэзала, усіх блаславіла. І памёрла»¹⁶⁷.

А потым недзе далёка пачалася і сусветная вайна, і хоць далёкая, але вельмі ж акуратна і дакладна яна адшуквала свае ахвяры і ў невядомай свету Камароўцы. Адзін за адным сяляне, нечыя сыны, браты, ішлі, ехалі ў свет і там знікалі. А вёска іх праводзіла ўсё з большай трывогай і з большымі слязьмі. Цяпер смерць і пагроза смерці для жыхароў Камароўкі набываюць ужо іншы, інакшы сэнс: яна не горкі, трагічны працяг (усё ж працяг, хоць і трагічны) прывычнага жыцця і спраў, а разбурэнне і аб'ясненне ўсяго прывычнага. Трагізм перажыванняў, выражэнне трагізму мяняюцца. Мяняецца і танальнасць самой «Хронікі»: усё набывае больш трапяткі, трывожны характар.

«Паснедалі і пачалі збіраць яго ў дарогу, ехаць у Горад. Богу памаліліся. Саўчынных гукнулі. Сабралі ўжо Пракопа... Ён стаў на каленічкі, памаліўся. Вось запрог ужо бацька і каня. Паклалі ўжо і гэтыя торбачкі на калёсы. І выйшлі ўсе з хаты... Стаў Пракоп каля вугольчыка хаты, што к Мікітаваму боку: «Заставайся, дом!» — і заплакаў. Усе заплакалі. Уся вёска заплакала. Дайшлі да

¹⁶⁷ Па далёкай асацыяцыі, але хочацца прывесці тут словы палескай сялянкі Алены Булавы, звернутыя да дзяцей, якіх яна ратавала ад карнікаў. Ужо не спадзеючыся, што сама будзе жывая, і баючыся, што вось-вось страціць прытомнасць, яна дае ім свае апошнія парады:

«Ляжу я ў той канаве, а тут бяжыць яшчэ дзве, гэта Кацярыніны дзевачкі!..

А ў мяне ў вачах цёмна. Кажу я:

— Донька, паўзіце вось гэтаю во канаваю ды туды ў мох. Можа, застанеся. Калі я ўжо не буду гаварыць, то вы пасядзіце, пакуль немцы паедуць, дык мо тады хто азавецца, дык, можа, як куды-небудзь зойдзеце» (*Адамовіч Алесь, Брыль Янка, Калеснік Уладзімір. Я з вогненнай вёскі... Мінск, 1975, с. 193*).

таго мастка, што на шляху на палянкаўскім палі супраць Задумавых гароду. Тут быў скошан аборачак у Стахванавых на гародзе. Пракоп кажа: «Лаўрык, падвярні ж сена на аборачку». Усе яшчэ горш заплакалі. І Лаўрык плакаў, і Марынка плакала... Домна выла па Восіну... Ганна, праводзіўшы Пракопа, пайшла жаць у поле і там жала ўвесь дзень, як Пракоп з бацькам паехалі, і нічога не нажала, плакала, думала. Ідуць Мікітавы бабы, пасобілі ёй кусочак дажаць. І пайшлі ўдвору разам. Ідзець Адарка Саўчына. Сустрэўшы яе, Ганна кажа: «Ці не відзела ты дзе нашага Пракопа? Ці не гуляець ён у вас? Скажы ты яму, Адарка-сястрыца, каб ужо ўдвору ішоў». І Адарка заплакала: ад тых ад слоў Ганніных, матчыных, аб сыне, што на вайну сына пагналі, і, можа, ніколі ўжо не вернецца...»

У другім і наступных «спытках» «Камароўская хроніка» набывае ўжо некалькі іншы, чым у першым «спытку», стылёвы характар.

«Вобраз вёскі», які ўзнікае ў першым «спытку» — з успамінаў, пісьмаў, сямейных легенд самой вёскі, прапушчаных праз памяць, праз сэрца, праз добрую ці горкую ўсмешку аўтара-апаведальніка, у наступных раздзелах «спытках» дапаўняецца дзённікавымі запісамі салдата-франтавіка, а затым чырвонаармейца Пракопа (брата Кузьмы), Лаўрыка (самага малодшага брата), сястры Марынкі і самога Кузьмы (Задумы — Батуры). Тут ужо большае паглыбленне ва ўнутраны, у псіхалагічны свет асобы, чалавека. Кожны з аўтараў гэтых дзённікаў, запісаў, пісьмаў — таксама «Камароўка». Але ўжо сучасная, новая «Камароўка» — вёска, што дае сваю інтэлігенцыю. Паяўляецца ў беларускай Камароўкі — старой і новай адначасна — яшчэ адна форма светаадчування, кантакту са светам, як бы новы «орган» паяўляецца — вясковая, з вёскі, беларуская інтэлігенцыя.

І вось перад намі ўзнікае кампазіцыя «двух люстраў»: быццам сапраўды два люстры пастаўлены адно супраць другога. Кожнае адбівае ў сабе глыбіню другога і ўсё, што праходзіць, робіцца ў другім. «Вясковы эпас» першага «спытка» паглыбляецца, завастраецца ў перажываннях, вельмі індывідуальных, Пракопа, Марынкі, Лаўрыка, Кузьмы і інш. А іх, ужо «інтэлігенцыя», інтарэсы, клопаты, перажыванні нясуць у сабе моцны адбітак народнага жыцця.

Чалавек з Камароўкі пачынае жыць крыху іншым духоўным жыццём. Ці вышэйшым — гэта яшчэ невядома. Бо цэласнасць пачуццяў, цэласнае ўспрыняцце жыцця — таксама вялікае багацце. А цэласнасць такую інтэлігент з Камароўкі ўжо губляе.

Унутраны свет, душэўнае жыццё робіцца больш складаным — вось гэта так. І за складанасць прыходзіцца плаціць — як і за ўсякае развіццё. Плаціць трэба і за намагаанні «выбіцца ў людзі» — і Камароўка, дзеці яе за гэта плоцяць.

«Памёр Міхалка Тамашовіч Ваявода, настаўнік, — памёр неспадзявана і жаласна... Ён першы з сялян ва ўсёй акрузе, можа, у цэлым павеце, такую адукацыю атрымаў. Цяжка яму жылося, пакуль вучыўся. Бацька скупіўся і мала грошы даваў. У Целяпенічах стаяў Міхалка на кватэры ў яўрэяў, сам сабе есці варыў — з сваіх прадуктаў, што бацька прывазіў. Пасля ў Полацк за дзвесце кіламетраў на конях трэба было ездзіць. А хлопец быў вельмі добры. Прыезджаючы з семінарыі, не гуляў, як паповічы і дзяковічы. Яны гулялі, працаваць саромеліся, а ён і кніжкі чытаў, і араў, скарадзіў, сена касіў. К іхняму двару цяжка ваду насіць, высокая на гару, дык ён і ваду насіў, каб матка не насіла. А калі яна пойдзе, ён падбяжыць і паднясець. І ў ступе тоўк, каб матцы памагчы... На скрышцы прыгожа іграў. Іх жа ў семінарыі вучылі. Не любіў ён свайго прозвішча — «Ваявода»... «Які ваявода? Над кім ваявода?» І дужа хацеў перамяніць на «Коласаў» ці «Каласкоў», што каласок — гэта прыгожа, і сялянскую працу напамінае... У канцы лета паехаў ён у Хоцімск, куды яго назначылі вучыццелем. І захварэў там на скарацечныя сухоты. Сухоты былі кішкавыя, на кішках. Прыязлі яго, паміраў удварэ. Казаў: «Як чорная хмара найшла — і забіла мяне... Раней я і еў горш і ў горшай адзежы хадзіў, а цяпер усё лепшае, і паміраю»... Перад смерцю папрасіў: «З'ездзіце ў Целяпенічы, купіце сітцу такога, каб сам быў чорны, а па ім красачкі белыя, і аббіце ім труну ўпасяродку і згары». І купілі, і ён яшчэ паглядзеў... Матка пасля яго смерці толькі шэсць гадоў і пажыла. Плакала дужа па ім, жалела. І бацька, Тамаш, тады яшчэ болей скамянеў».

Камароўка да смярцей прывыкла: паміралі сяляне «проста». Дарэчы, таксама як і радзіліся: паміж іншымі заняткамі, клопатамі. Як бы сапраўды «між іншым».

«Уранні, у суботу, Ганна ўстала, не ведала, як радзяць людзі. Забалела галава і жывот, пачало ірваць. Пытаецца ў Алёны: «Ці не радзіць гэта мне?» — «Не... як радзіць, дык губкі ссінеюць, а зубкі счарнеюць. А ў цябе і губкі красненькі і зубкі беленькі. Дык яшчэ не радзіць». Напрунула Ганна світку шэрую і хустку чорненькую завязала на галаву, каб не запыліцца, і пачалі авёс таўчы на аўсянку. Таўкла-таўкла, баліць... Таўкач кінула ды ў пуню... У хаце печ тапілася, а яна ў пуні комкалася... І стаяла і хадзіла... А дзіця выкацілася, адарвалася і ляжыць на гнаі... Глядзіць яна, не ведае, што рабіць. Стаяла-стаяла, ніхто з хаты не ідзець. Прысела ля яго. Рукамі баялася браць, што слізкае. Прыпол паслала бачком і ўскаціла на світку. Ён не кугакае, глядзіць... Панясла ў хату. Алёна і Параска Мікіціха дзвіяцца: «А-я-я! Што ета ты?!» Дзівіліся, што скоро радзіўся».

Не такая ўжо падзея для камароўцаў яшчэ адно дзіця, бо вакол увесь час нешта родзіцца: на полі, у лесе, у хляве. Жанчына камароўская, цяжарная, не кідала звычайнага занятку да апошняй хвіліны і не паказвала, што надыходзіць час яшчэ і таму, што існавала на гэты конт «прыкмета»...

«А Гашцы дрэнна. Але з Ганнаю ў лазню пайшла, каб бабы не падумалі, што ўжо радзіць (тады кепска парадзісе, калі ведаюць і думаюць). Каля палка Ганна венікам яе троху пацёпала. Прыйшлі з лазні. Карцёжніка з печы сагналі. Гашка лягла там. І ноччу Раман скарэй па Курыліху. Аксанка свяціла. Пакуль выходзіў,— радзілася. Ганна выскачыла: «Раман, ідзі назад! Ідзі!» Ён назад чэраз парог, бразь — і заваліўся, спалохаўшыся. Але ўсё добра. Адрэзалі хлеба, пайшоў па Курыліху».

Самая вялікая, страшная плата Камароўкі за яе натуральнае імкненне да большага разгону ў жыцці, да святла, да новага, шырэйшага шчасця — гібель Марынкі. Гэта — эмацыянальная вяршыня «Камароўскай хронікі».

«Мацярык» асядае, а за кошт гэтага недзе вырастаюць іншыя «астравы» і «мацерыкі», іншыя сацыяльныя пласты і формы. Растуць гарады, вырастаюць новыя сацыяльныя групы насельніцтва, мяняецца сацыяльная і духоўная атмасфера самога вясковага жыцця.

Аўтар «Камароўскай хронікі» разумее і заканамернасць і неабходнасць такога працэсу: М. Гарэцкі, можа, як ніхто іншы, радуецца, што ў вёскі беларускай паявілася

і расце свая інтэлігенцыя, што жыццё селяніна і асабліва жанчыны робіцца не такім катаржным, беспрасветным.

Але глабальныя працэсы, нават самыя пажаданыя і неабходныя, часам мала лічацца з асобай, з чалавечым лёсам і жыццём. Для асобнага чалавека рух нават у той плыні, якую можна назваць «узыходзячай», нават такі рух — гэта адначасна шлях страт і спускання. Да небыцця рух. Бо той самы час, што працуе на агульны прагрэс, забірае (як бы нават між іншым) у чалавека год за годам, і нарэшце — само жыццё адбірае. Пачуццё такога «падвойнага» руху жыцця ў творах А. П. Чэхава, напрыклад, стварае вельмі складаны пчымлівы настрой. Пранізвае ён, падобны настрой, і «Камароўскую хроніку». Рух жыцця наперад, але на той дарозе столькі ўсяго застаецца і такое ўсё дарагое сэрцу апавядальніка: старэе і памірае вечная працаўніца, калісьці такая маладая і такая галасістая, маці Кузьмы, Лаўрыка, памірае з голаду цудоўная Вусцінька, сам Кузьма пасля белапольскай турмы зноў аказваецца ў далёкіх ад Камароўкі мясцінах, а Лаўрыка, несправядліва абвінаваціўшы, збіраюцца выслаць за мяжу... І быццам бы выпадак, але ўнутрана звязаная з усімі тымі стратамі, — дзікая, недарэчная гібель дваццацігадовай, такой энергічнай, такой багатай маладой сумленнасцю і надзеямі Марынкі. Шмат у «Камароўскай хроніцы» смярцей — як і нараджэнняў, вяселляў, змен у самой прародзе. Мы ўжо аб гэтым казалі.

Але смерць Марынкі — гэта ўжо як катастрофа, а не прывычнае: «бог даў — бог узяў». Бо з ёю гіне больш, чым жыццё аднаго з камароўцаў. Гіне цэлы свет высокіх імкненняў, спадзяванняў на новае, разумнае і багатае сэнсам і справамі жыццё. Вартасць, каштоўнасць жыцця вырасла, расце, а таму і смерць ужо ўспрымаецца, перажываецца інакш. І падаецца «буйным планам»: з усімі падрабязнасцямі перажыванняў многіх людзей.

«Цэлае лета не атрымліваў Кузьма лістоў ад родных. Трывожыўся, думаў: мусіць, нешта ў іх там здарылася нядобрае... Каля 20-га кастрычніка прыйшоў Кузьма з зняткаў змораны, невясёлы. Сеў у стары мяккі фатэль, што застаўся ў кватэры ад нейкіх даўнейшых гаспадароў, у кутку ля печы і дзвярэй, дзе ніколі не сядзеў, і задумаўся пакорна і пакутна, як ніколі: цяжка жыць... Паштальён. Нейкі вялікі пакет. З Масквы, Лаўрыкава рука на канверце. У пакеце лісту няма, а толькі фатаграфіі з некім у

труне... І Лаўрык стаіць пахілены над труною... Грамадка моладзі... «Хто ж гэта ў труне?» — думаў Кузьма. Не мог пазнаць, але спалохаўся... Захадзіў па пакоі. Загаманіў з Мілаю. Падышоў да акна, прыгледзеўся, заўважыў на твары ўнябожчыцы сляды смерці ад мук і гора, і яшчэ нешта роднае, і раптам выказаў жудасную думку: «Ці не Марынка гэта? — і не хацелася яму верыць: ну як жа гэта можа быць?.. паехалі ў Маскву... усё было добра... Міла супакойвала. А ён ужо пазнаваў і пазнаваў, не хацеў прызнавацца: «Гэта яна, яна, даражэнькая сястрыца...» І з вялікім горам даведаўся аб усім толькі 24 кастрычніка».

Пасля пасланай, без аднаго слова, фатаграфіі Лаўрык нарэшце рашыўся напісаць і пісьмо: «Няшчасце вялікае, як хмара цёмная, гразавая, абступіла двор наш. Ударылі пякельныя перуны. Не стала адзінай сястрыцы нашай, вязюлі лясное, Марынкi. У аўторак, 19 верасня, а 12 г. 3 хв., адляцеў дух Марынкiн, каб перастаць быць Марынаю і зліцца з вялікай вечнай энергіяй Вялікага Розуму».

Той Марынкi, самай любай у камароўскай хаце, што пасылала Кузьме «кра-а-а-сненькія паклончыкі», што памаладому сумавала ў дзённіку сваім, бо перапоўнена была чаканнем нечага большага, што павінна прыйсці, якая з такім максiмалiзмам маладым кідалася ў бойку супраць несправядлівасці — і дома, і ў вучылішчы — якая з такой надзеяй ехала вучыцца ў далёкую Маскву. Такая жывая, такая энергічная, калі некаму трэба дапамагчы, некага абараніць — і ўжо няма яе, Марынкi...

Як бы з жаданнем хоць так працягнуць, затрымаць на гэтай зямлі дарагое жыццё Марынкi, няхай хоць цяпер на сябе ўзяць тыя яе страшэнныя пакуты, пра якія даведаўся толькі з пісьма ды на фатаграфіі разгледзеў, М. Гарэцкі (Кузьма) аднаўляе перад вачыма ўсю карціну трагедыі. На словах, на памяці тых, хто бачыў Марынку ў апошнія дні і хвіліны яе жыцця. Але за гэтым і нават над гэтым — уласнае бачанне, з-за іх плячэй, запозненае, але тым больш вострае, пакутлівае. Стараецца хоць цяпер узяць на сябе яе пакуты. І таму жорсткая дакладнасць (дакументальнасць!), з якой апісваецца доўгая агонія маладой дзяўчыны, не выглядае ў «Хроніцы» ні жорсткасцю, ні натуралiзмам. Старонкі, на якіх быццам «дакументуецца» ўжо сама смерць (з характэрнай для М. Гарэцкага дакладнасцю) — надзвычай чалавечныя. Максiмальнае, якое толькі можа быць суперажыванне апавядальніка (самога

М. Гарэцкага), які, як бы помсцячы сабе за тое ранейшае няведанне, цяпер па хвілінах і секундах аднаўляе і тым прымушае сябе перажыць усю трагедыю Марынкi — гэта робіць самыя жорсткія старонкі М. Гарэцкага самымі чалавечнымі.

...Вось Марына рыхтуецца да ўступных экзаменаў у Заатэхнічны інстытут. Пазнаёмілася з суседкай па кватэры Шурай, расказвае ёй, з вясковай і маладой сваёй непасрэднасцю, пра свае надзеі, беды, пра брата Лаўрыка, пра Камароўку... «У шэранькай сукеначцы, з распушчанымі кароткімі валасамі, зачасанымі назад, сядзела яна за сталом...» «Людзей я мала ведаю. Ведаю толькі, што люблю свой край і свой народ, з якім я буду працаваць потым, як скончу Пятроўку». «Потым яна казалася аб сваёй дружбе з сялянскімі дзяўчатамі, аб тым, як мірыла дзяўчат з хлопцамі... (На твары яе з'явілася ўсмешка, а потым яна голасна засмяялася.)»

«У панядзелак увечары — 11/IX — ізноў спаткаліся на кухні. Марына запрасіла Шуру ехаць у сераду ў Пятроўку пакатацца на чаўне. Дагаварыліся паехаць у суботу. «— Дык я скажу хлопцам аб гэтым», — сказала вясёлая і задаволеная Марына. Потым расказала, што сёння трымала экзамены па грамадазнаўству. Спыраша яе не хацелі дапусціць. Не разумелі, як яна, прыехаўшы з правінцыі, атрымала камандзіроўку... Экзаменаваў якісьці хлапчук. Даў тры пытанні, яна адказала. Пытаўся, якія кнігі яна чытала. Заўважыў: «Ого, усё буржуазныя кнігі чыталі». Пытаўся, ці чытала «Капітал» Карла Маркса. Яна сказала, што чытала. Не даваў веры і сказаў: «У нас студэнты так робяць: троху прачытаюць, а рэшту кідаюць». Потым пачалі яе палохаць, што яна не атрымае стыпендыі. «— А я пачала іх злаваць сваім упэўненым голасам, казала, што атрымаю. Яны тарэшчылі вочы і пыталіся, чаму я так упэўнена кажу... Такія-то вась справы... Вось толькі клопат, хутчэй Лаўрыка выпусцілі б», — уздыхнула яна».

І далей — гадзіна за гадзінай, здаецца, што хвіліна за хвілінай — занатоўваецца ўсё тое, што быццам вядзе Марынку да жудасна недарэчнага і страшнага моманту, калі яна, едучы да брата Лаўрыка на Лубянку, заспяшалася выйсці з трамвая: «Народу было многа, усе хапаліся схадзіць, я завалілася, людзі хадзілі і наступалі на мяне, у гэты час трамвай скрануўся, і мае ногі папалі... Я хацела была павярнуцца і выслабаныць ногі, але тут яшчэ нешта

стукнула, і тады я пачула, што не магу нагою шавяль-
нуць.. Тут закрычалі... І вось я ў бальніцы».

Усё ўжо адбылося, нельга назад павярнуць час і звязаную з ім трагічную падзею, зрабіць так, каб не спазніўся на гадзіну студэнт Ламака і, як абыякаў, паехаў бы з ёю на тую сустрэчу з Лаўрыкам і каб не замітусілася яна ў тым трамваі, калі зразумела, што праехала патрэбны прыпынак, і г. д.

Гэта дакументальная кніга, і час у ёй рэальны, а таму сапраўды не мае «адваротнага ходу», як бы ні хацелася аўтару, каб ад нейкай хвіліны, ад нейкай падзеі ўсё пайшло ледзь-ледзь убок і тады размінулася б няшчасная Марынка з тым страшным момантам, калі «трамвай скрануўся і... ногі папалі...».

Калі Анна Карэніна ў рамане Льва Талстога «адкінула чырвоны мяшочак і, забраўшы ў плечы галаву, упала пад вагон на рукі і лёгкім рухам, як бы рыхтуючыся адразу ж падняцца, апусцілася на калені», яна, раманная Анна, магла і сапраўды адразу ж падняцца і застацца жывы. Калі б Талстой быў меншы рэаліст.

Хоць і за раманнай гісторыяй Анны таксама стаіць рэальны выпадак, калі жанчына кінулася пад поезд — было гэта недалёка ад Яснай Паляны, і факт гэты паўплываў на талстоўскую задуму, — але логіка раманнай падзеі і характар аўтарскага пачуцця тут усё ж іншыя, чым у «Камароўскай хроніцы». Для раманіста звычайна галоўнае не тое: было ці не было, а — магло ці не магло быць. Вядома, каб быць сапраўдным раманістам, мастаком, трэба мець здольнасць на тое, каб усяго толькі «магло быць» бачыць як рэальны факт, які «быў», «ёсць». Мадам Бавары глытае атруту, а Густаў Флабер адчувае яе і на сваім языку, здаецца, што і яго арганізм рэагуе на тую атруту...

Смерць Анны Карэнінай на рэйках — мастацкая рэальнасць, падрыхтаваная ўсім творам, г. зн., **рэальнасць у сістэме твора**. Смерць Марынкi (таксама на рэйках) у «Камароўскай хроніцы» — рэальнасць, якая ёсць, застаецца для аўтара, нават калі б мастацкая сістэма твора не ўзнікала, не была рэалізавана.

Розніца тут у самаадчуванні аўтара твора мастацкага і аўтара строга дакументальнага твора.

Самагубства Анны Карэнінай здарылася, бо магло **здарыцца**. Марынка ж (для аўтара, для Гарэцкага) загінула... бо загінула. (Бо сапраўды ж загінула яго сястра Ган-

на, і аб гэтым Гарэцкі апавядае ў «Камароўскай хроніцы».) Самы гуманны аўтар, той жа Густаў Флабер, адчувае задавальненне мастака (няхай не ў момант напісання, а пасля), успамінаючы і гаворачы пра тое, як моцна і праўдзіва пакутаваў ён разам са створаным яго фантазіяй персанажам.

Льву Талстому, вядома, шкада загубленага жыцця маладой жанчыны Анны Карэнінай, але ён (з усім шкадаваннем у душы, у сэрцы) ідзе да жорсткай, жудаснай развязкі, падпарадкоўваючыся жыццёвай і эстэтычнай праўдзе, і гэтая праўда, эстэтычнае пачуццё яго ў дадзеным выпадку яму важней за шкадаванне і за спачуванне. Гэта і ёсць рэалізм, псіхалогія рэалістычнай творчасці.

У Гарэцкага, калі ён пісаў сваю Марынку, яе трагедыю і пакуты, не было выратавальнай для мастака магчымасці — мець эстэтычную разрадку (назавём гэта так), пішучы пра велізарнае гора.

Яму, аўтару «Камароўскай хронікі», як і Марынцы, заставалася толькі пакута, голая, жорсткая, неадступная. І ён ідзе насустрач ёй. Любоўю сваёй, усім сэрцам, бязлітаснай памяццю ідзе насустрач.

Калі б не гэта, дык падрабязны, амаль клінічны запіс агоніі дзяўчыны мог здацца натуралістычным, непатрэбна жорсткім. А тут, калі мы бачым Марынку і яе апошнія часы, хвіліны, яе пакуты як бы адбітымі ў вачах яе братоў — Лаўрыка і Кузьмы, як бы вачыма яе маці бачым (якая рана ці позна даведаецца), вачыма далёкай Камароўкі, што страціла такую светлую сваю дачку, — мы назіраем не «анатомію смерці», а нешта куды больш узвышанае. Мы за Кузьмой бачым рэальнага чалавека — Гарэцкага Максіма. Дакумент, рэальны факт тут выступаюць з-за ўсякай ўмоўнасці і звяртаюцца адкрыта да нашага сэрца — да нашай спагады чалавеку, на якога столькі навалілася, а ён ні ад чаго баязліва не ўхіліўся, усюды, заўсёды заставаўся самім сабой.

І на гэты раз пайшоў насустрач яшчэ адной бядзе, прымушаючы сябе пражыць, перажыць усе да адной пакутлівых хвіліны няшчаснай Марынке (Ганны) — хоць гэтым, хоць так падоўжыць яе кароткі век на зямлі, якую яна так любіла і рыхтавалася любіць доўга.

«...Каля 4 гадзіны Шура вярнулася з універсітэта і на кожным кроку чула, ад Хімы і ад цёці: «Дзе ж наша новая дзяўчынка? Пайшла і не ідзе... Ці не здарылася ўжо

з ёю што ці з братам?..» Калі ж прынеслі запіску з яўзкае бальніцы,— усе селі ад перапуду і доўга глядзелі ў непаразуменні адзін на аднаго».

«...Калі Шура ехала ў трамваі, ёй здавалася, што яна ўбачыць Марыну такою, якою Марына пайшла ад яе: з усмешкаю на твары і поўнаю надзеяю ўбачыць брата».

«...Марынін ложка стаяў ля дзвярэй, яна ляжала на спіне, вочы вялікія і ўваліліся, былі адкрыты. У іх быў перапуд і цяпенне. Твар адразу асунуўся пасля мучэнняў і быў бледна-жоўты. Голас слабы і ціхі».

«...Яны сядзелі да 8-е гадзіны. Апошняя яе просьба была да іх: — Там ляжыць у мяне памочаная бялізна, вы што-небудзь з ёю зрабіце».

Яна ўспамінала аб доме, аб маці, аб братоў... Як быццам хацела, каб хто-небудзь прыехаў свой, і разам з тым не хацела рабіць ім боль».

...У панядзелак, 18/IX, каля Марыны дзяжурыла Мар'я Андрэеўна Пуцята. Марына спаткала яе тымі ж бліскучымі ад хваробы вачмі, але на твары была мука. Мар'я Андрэеўна села ля яе на стул. Першае Марыніна пытанне было: «Дзе Лаўрык?..»

«...Марына заплюшчыла вочы і ляжала так хвілін пяць. Мар'я Андрэеўна сядзела ля ложка і чытала. Марына ізноў паглядзела і спыталася: «Ці чулі вы, як я пела?» Мар'я Андрэеўна паківала галавою і ўсміхнулася. Марына таксама ўсміхнулася, даволі вяла, і сказала: «Мне дужа лёгка».

«...Ізноў адкрыла вочы. Паляжала так. Спыталася: «Ці не ўсё роўна: пазней ці раней?»

«...Мар'я Андрэеўна стала лашчыць яе. Марыне было прыемна, і яна моцна трымала Мар'ю Андрэеўну за руку. Такая бязмоўная пяшчотная гутарка трывала ў іх некалькі хвілін. І зноў пачалася млоснасць».

«...Хвілін 15—20 Марынка ляжала ціха, цяжка дыхаючы, пачынала стагнаць, адплюсківала вочы, спрабавала шавяліцца, перамяніць палажэнне, пачынала гаварыць... У прытомнасці яна казала: «Памру я... Так і ведайце, што я прапала...» Увесь час думала аб даследаванні, якое павінна было быць заўтра. Проста паўтарала словы: «Даследаванне... заўтра даследаванне...» Адзін раз сказала: «Заўтра банкруцтва будзе». Часамі стагнала і крычала так дужа, што прачыналіся іншыя хворыя і падыходзілі з рознымі радамі. Бабулі шкадавалі, маліліся за

яе богу, раілі гукнуць папа. Часта заходзіла сястра... і Марынка бачыла каля свае пасцелі многа людзей, яна казала: «Што ж рабіць? Скажыце, што мне рабіць?»

«...Уставаць збіралася блізу што хвіліну. Тры разы, калі Валя нахіналася над ёю, ашчэплівала Валю за шыю рукамі і моцна-моцна цалавала... Потым пачала называць яе мамаю, казала: «Мама, дай мне піць». Чатыры разы ў працягу ночы гукала бацьку. Адзін раз сказала: «Лаўрыка мне скарэй»... Стагнала з рознымі інтанацыямі, то голасна, то бяспомачна, жалкім, як у дзіцяці, голасам, і ўсё казала: «Вот табе й на! Вот табе й на! Вот табе, бабушка, і Юр'еў дзень!.. Не адно, дык другое; не трэцяе, дык чацвёртае...» І ізноў: «Досыць, досыць, я больш не магу»... Потым: «Одэн... не, Ідэн... Мартын Ідэн...» Часта паўтарала асобныя словы, што няможна было іх разабраць: «Цыцэрон... общество... социализм» і часта: «Даследаванне... трэба ж уставаць».

«...Вочы яркія-яркія, у сабе і па бакох, незалежна адно вока ад другога, глядзяць, бегаюць... Дыханне пачало слабець, сціхаць. Пульс змяншаецца, ужо 26... Цішыня, больш адрывістыя гукі: х-х, х-х, х-х... Яшчэ раз, яшчэ раз...»

І так — да апошняга ўздыху... Праз памяць, балюча-пакутную памяць брата Лаўрыка, далучаецца і апавядальнік да апошніх пакут сястры сваёй.

Прыведзеныя старонкі «Камароўскай хронікі» і амаль усе іншыя (асабліва апошнія «спыткі») пранізаны гэтым пачуццём, гэтай думкай: як лёгка мы, бяздумна, як без уважліва жывём побач з людзьмі, не аддаючы ім усяго, чаго яны варты. А потым надыходзіць хвіліна шкадавання і — немагчымасць вярнуцца, вярнуць, каб сказаць ім, каб зрабіць для іх...

Гэтае пачуццё ў «Хроніцы» звернута і да «Камароўкі» — роднай, далёкай сваёй радзімы.

Пасля смерці Марынкі ўсё ў «Камароўскай хроніцы» набывае іншы рытм: як бы паскораны. Асабліва за межамі Камароўкі. Хоць і ў Камароўцы шмат змен. Старэюць бацькі, асабліва маці і асабліва пасля смерці Марынкі, памірае Вусцінька, і ўся яе сям'я губляецца ў свеце. Але дзеці родзяцца, за вясной ідзе лета, восень, прыходзяць у Камароўку новыя, нязвычайныя формы працы, узаемаадносін — калгас. Падростае, вырастае новая інтэлігенцыя. Сваё, незразумелае Камароўцы жыццё там у гора-

дзе — у Кузьмы Батуры, у Лаўрыка. Чулі і тут пра іх не-прыемнасці. Бацька пытае: «А што гэта пра цябе ў газетах пісалі? Людзі казалі: «Во ўжо і Батура папаўся».— «Ды, так, гэта нічога... Самакрытыка».

Многае ў жыцці Камароўкі перамянілася, асабліва ў жыцці «самай інтэлігенцкай» камароўскай сям'і Батураў. Але жыццё здольна ўсё ператварыць у быт, паўсядзённасць, самае незвычайнае робіцца прывычкай, бытам.

«Улетку чакалі ў госці Кузьму. І зноў не прыехаў. Ле-та прайшло невясёлае: то былі вычыспілі з калгасу, то Кузьму чакалі — не прыехаў, то есці не было чаго, потым Вусцінька памёрла... Жылі бульбаю, малаком ды гарбузамі. Карова паслася разам з арцельскімі каровамі. 1/VIII атрымалі ад Кузьмы грошы. І Лаўрык прыслаў 25 рублёў. І купілі парася...»

«Яшчэ ў лісце ад 15 лютага пісалі бацькі Кузьме: «Аб нас вы не клапаціцеся. Хлеб ёсць, і карова ацялілася, малако ёсць, ацяліла цёлачку, бульбы таксама даволі, свінку забілі... дровы ёсць, і яшчэ прывязём, толькі адно што — снягі вялікі...»

Столькі ўсяго перажыў, столькі змянілася ў сям'і і ў свеце, а здаецца чалавеку: толькі-толькі пачаў жыць...

«Было ёй (маці) 64 гады, і ніяк не магла яна прызвы-чаіцца, што ўжо старая.

— Ці даўно тое было? І калі ж гэта я старая стала? — і смяялася, і бедавала. Вываліўся ў яе зуб, і ша-пялявіць трохі стала, дык саромелася, рукою часам закрывалася... — Як была маладзенькая, хадзіла ў розавым плаці, дзве касы... А цяпер?..» — і азіралася на сябе, усміхалася. Дзіўна ёй было, што ўжо лічаць яе старою, «бабушкаю» ў вагоне называюць.

Памёршых дзяцей сваіх успамінала. «Пахавалі Ва-сільку каля Хоўбняў, у Гаюках. Стаяў крыж фарбаваны, церамок быў... Побач з ім потым пахавалі Панаску... Колькі плакала па Васільку! Думала, можа, сама вінава-та, што паехала з двара... Каб конь ладны быў, дык з'ез-дзіла б цяпер, памянула... Разышліся мае дзетачкі па свету!» А ладнага каня ў іх так і век не было.

Раўнавала мінулае і сучаснае: «А бывала хто дужа купляў цукру? Купіць хунт які к першай куцці (перад ражаством), дык гэтым цукрам пасалодзіць і на посную куццю (перад хрышчэннем), а што застанеца, тое сха-

вае к чыстаму чацвяргу... А цяпер у кожным двары ёсць цукар. А людзі забываюцца...»

Разышліся Ганніны дзетачкі па свеце. Дзеці Камароўкі едуць вучыцца, працаваць у далёкі свет. Іншае жыццё, іншы лёс. У адных новы лёс шчаслівы, у другіх — як у Вусцінкі. Але ўсё жыццё інакшае. Перамены закруцілі ўсіх, кожную хату. У «Камароўскай хронікі» на дзіва дакладная канцоўка. Называецца яна «Камароўскі парад». Сям'я за сям'ёй, двор за дваром, пад нумарамі — аб усіх сказана...

«№ 1. Раман Казёл памёр у 1935 г. Было дзве хаты, адну прадалі, яна ўжо звезена. У другой хаце жыве Раманіха, нявестка яе, дачка Акініна з дзяўчынкаю і ўнук Сянічка. Сыны Раманавы, Васіль і Грышка, у Ленінградзе.

№ 2. Жывець Сцяпанавы жонка Надзька з дзяцём і Сцяпанавы матка старая. Большы Сцяпанавы сын, Васіль, добра вучыцца (у 7-годцы ў П'янаве). Сцяпан у Ленінградзе, возчыкам...

...№ 8. Хлімоніха летась памёрла, а Хліманёнак Міхалка жывець у Маскве, дворнікам.

...№ 15. У Карпавай хаце цяпер канцылярыя, а на дварэ стаяць калгасныя каровы. Сам Карпа, вярнуўшыся з высылкі, жывець у Хліманёнкавай хаце. Дык Карпіна падворышча няма чаго лічыць.

...№ 21. Іван Трахімёнак жывець з сваёю Кулінаю. Учора ў лесе лазіцы трохку надраў, начапаў за пояс. Сянцо там недзе паадварочваў, накісь у балоце ў Камароўшчыне. Заўчора раней за ўсіх у Целяпенічы на Адзінацтатуху, з кіёчкам, пайшоў. Як што, дык кажа: «Я гэтага не ведаю, як я непісьменны чалавек, цёмны». А як без папа хаваюць, дык розуму мае сказаць: «Як парасёнка пахавалі». Касіць старшыня пасылае, — «Ногі слабы».

...№ 25. Двор Нікіпара Петрачонка. Жывець жонка і дачкі — Акініна і Надзька, і ўнук Лёнік... Грышка ў Чырвонай Арміі на далёкім Усходзе (у Благавешчанску). Федзька ў Пярмі вучыцца на лётчыка. Матка атрымлівае пэнсію («непрацаздольная сям'я»).

...№ 31. Максім Салдацёнак. Старшыня калгаса. Сын Коля ў Маскве, у НКВД. Там жа зяць. Зяць прывёз піл, а тут злыя людзі напісалі заяву, што спекуляцыя. Дачка настаўніца ў Воршы.

...№ 34. Ягор Мікіцёнак. Дачка кульгавая, настаўніца. Сын Касцюк у Ленінградзе, у Чырвонай Арміі. Другі (Ва-

сіль) — скончыў 7-годку ў П'янаве. Тацяна замужам, добра жнець.

...№ 35. Иван Мікіцёнак. Былы старшыня калгаса. Былы сакратар (рахункавод) калгаса. З ім жыве матка».

Пад нумарам 17 — двор, хата дзеда Стахвана Батуры. Бацькі самога Кузьмы.

«З ім у хаце жывуць бацькі Маўрыны, Пракопавае жонкі. На лета прыязджала іх дачка Домна. І ўнукі, Тацяніны дзеці, Нэля і Пеця... К дзеду Стахвану ўлетку прыязджаў сын Кузьма з сваімі дзецьмі Таняю і Івохам...»

Прыязджаў Кузьма Батура (Максім Гарэцкі) з дачкою, у апошні раз пахадзіў па Камароўцы (Малой Багацькаўцы).

«Тады, у 1936 годзе, — успамінае Г. М. Гарэцкая, — у чэрвені месяцы, асабліва сумна было без Афрасінні Міхайлаўны (маці Максіма Гарэцкага. — А. А.). Я помню, як жалела бабу, адчувала з горам, што яе няма. А што ж гаварыць пра бацьку...»

Пачалі вазіць сена, бацька з усімі на лузе быў, вазы навываў. Прабыў у вёсцы тыдні два, паехаў адзін дамоў.

...22 ці 23 ліпеня бацька зноў прыехаў у М. Багацькаўку. Паміж двума прыездамі ў вёску ён пабыў у Мінску. Хацеў даведацца пра лёс «Віленскіх камунараў» і пабачыцца з Якубам Коласам. Але Канстанцін Міхайлавіч быў на дачы, турбаваць яго бацька не стаў, у выдавецтва ісці раздумаў. Паехаў назад...

У тое ж лета ў М. Багацькаўцы запісаў бацька «Камароўскі парад» — пералік усіх 35 двароў у вёсцы і кароценькія звесткі аб гаспадарох і сем'ях. Пад № 17 — хата Івана Кузьміча Гарэцкага...»

Для сябе, мабыць, запісваў, для магчымай працы, а стаў гэты запіс, гэты «парад» двароў сем'яў, сямейных лёсаў у «Камароўскую хроніку» і загучаў як мастацкая канцоўка вялізнага твора. Як завяршэнне кнігі пра шматвяковы шлях вёскі: што было, што ёсць, што застаецца на будучае... Аўтар ставіць кропку, але як бы гаворыць той кропкай: дасюль прарабіў працу я, зрабіў дакуль змог, далей, астатняе — ваша!

Мы ўвайшлі праз «браму», мы глядзім на выдатнейшыя скарбы нашай літаратуры — скарбы сэрца, таленту Максіма Гарэцкага. Мы спрабуем гэта ацаніць — усё ра-

зам і кожны твор паасобку. І адчуваем, усведамляем, што і пасля гэтай спробы, гэтай нашай працы (як і пасля зробленага папярэднікамі-даследчыкамі) мы зноў скажам: гэта толькі пачатак! Бо ўсе мы, крытыкі, літаратуразнаўцы, толькі пачынаем сплочваць доўг наш у адносінах да выдатнага пісьменніка і яго багацейшай літаратурнай спадчыны. Толькі пачынаем. А колькі скарбаў у гэтай спадчыне, пакінутай М. Гарэцкім, яшчэ не разгледзелі мы, не вывучылі, не ацанілі па-сапраўднаму. Узяць хоць бы мову, стылёвыя багацці яго твораў!.. Без М. Гарэцкага багацейшая ўсходнебеларуская моўная стыхія так і не атрымала тых «правоў» у літаратурнай беларускай мове, на якія яна магла прэтэндаваць побач са слуцкай, мінскай і іншымі заходнімі і цэнтральнымі беларускімі гаворкамі. Гэта не на карысць было і агульнаму багаццю нашай літаратурнай мовы ¹⁶⁸.

Асноўная мэта нашага даследавання заключалася ў тым, каб нанова «ўпісаць» фігуру М. Гарэцкага, творчасць, спадчыну М. Гарэцкага ў беларускі літаратурны працэс, як ён бачыцца з вышыні нашага часу. Дакладней: усвядоміць, якое месца займае пісьменнік у гэтым працэсе. Месца гэта — адно з важнейшых: месца класіка беларускай літаратуры. Побач з Купалам, Коласам, Багдановічам.

Творчасць М. Гарэцкага, прысутнасць яе «гравітацыйна» ўплывае на ўсю глыбіню беларускай літаратуры ХХ стагоддзя. Не ўдакладніўшы месца М. Гарэцкага ў агульным працэсе развіцця беларускай і беларускай савецкай літаратуры, немагчыма правільна ўбачыць і ацаніць сам гэты працэс.

1974—1975 гг.

¹⁶⁸ Сам М. Гарэцкі ніколі не быў вузкамясцовым і ў моўных адносінах пісьменнікам. Яшчэ ў 1913 годзе малады зусім М. Гарэцкі звяртаўся да сяброў па літаратурнай працы:

«Пісьменнікі беларускія! Пільней прыслухоўвайцеся к мове людзей нашых на рынку, на кірмашы і ўсюдых-усюдых, і тыя, што жывіць на захадзе Беларусі, даведайцеся, як гавораць на ўсходзе, а ўсходнія пабывайце на захадзе. Як кругаварот крыві ў целе чалавецкім дасць здароўе арганізму, так гэты пераліў нашых сіл на Беларусі аджывіць арганізм Беларусі і зробіць яго дужэйшым» (*Гарэцкі Максім. Наш тэатр.—Калядная пісанка. Друкарня М. Кухты, 1913, с. 17—18*).

Лёня Гарэцкі (справа) з сястрой Галяй і «дзядзькам Гурыкам»
(Гаўрылам Іванавічам Гарэцкім), 1940 г.

ПИСЬМА С ФРОНТА ¹

7.8.41.

г. Киров, областной, ул. Свободы, д. 109, кв. 2.
Чернявской Леониле Устиновне.

Здравствуй, мама!

Сейчас я уезжаю из Ленинграда в часть РККА. С Галей ² я не виделся с начала войны...

...Я знал, что на днях буду отправлен в часть, но техникум все же посещал. Жалею, что не смог поступить в военное училище, но нельзя говорить о том, что будет впереди...

Л. Горецкий.

30.8.41.

Здравствуй, мама!

Сегодня я получил новый адрес. Напиши мне, что нового у вас, как только получишь письмо, потому что мы можем в любое время сменить место. Это время я прожил, не встречая больших трудностей, здоров. Видел много интересного, связанного с войной, хотя на линии фронта не был...

Порой вспоминаешь Ленинград, учебу, хочется опять поспать в квартире. Вспоминается Песочня — лето в Кирове кажется мне одними из лучших дней в жизни, хотя и грустных. Здесь все время сталкиваешься с фактами, которые заставляют понимать жизнь

¹ Письмы Леаніда Гарэцкага, сына Максіма Гарэцкага.

² Сястра Л. Гарэцкага.

так, как она есть. Я могу теперь многое тебе рассказать. Ведь в Ленинграде я не видел фактов, а только о них читал.

В Ленинграде у тети Саши моя кастрюля; если Галя там, пусть вышлет мне воинскую посылку. Если есть у тебя не больше одного литра, пошли; заодно пошли любую кружку. У вас, наверное, сейчас туго с продуктами.

Сегодня мы будем первый раз спать в доме, а не под открытым небом. Первое время было холодно, теперь привык: спишь хоть бы что...

3.12.41.

Здравствуй, мама!

Я наконец остановился на месте и думаю постоять подольше...

Я живу сейчас не плохо. Здоров. Нету валенок, и мерзнут ноги, поэтому я попрошу тебя выслать мне теплые носки...

Судьба — интересная штука. Вместе со мной призвали одного студента, с которым я вместе жил в общежитии, и вот его недавно для переформирования отправили в Киров, а я вот не попал. Когда я с тобой увижусь, неизвестно. Письма будут идти долго, поэтому пиши почаще. Что бы ты ни написала, мне будет приятно почитать. Пусть пишет и Галя. Пишите без марки, экономьте деньги.

Очень, мама, я хочу пережить это время и зажить настоящей жизнью... Я бы сейчас целый день слушал Моцарта, Бородина, Глинку, Бизе, Бетховена — да ведь очень много замечательных произведений и у других композиторов: Штрауса, Вагнера, Листа, Чайковского, — а какое счастье читать газеты, журналы по архитектуре. Я бы сейчас набросился на все: на литературные, технические журналы для широких масс и отражающие все новое в музыкальном, театральном, литературном мире, все новое в технике, строительстве, быту.

Иногда думаешь, как много вы старались и страдали, трудились ради меня, как надеялась ты с татой сделать из меня человека, похожего, например, на дядю Гурика. Помнишь, как вы не жалели для меня ничего, как бегала ты в мороз, нося передачу, когда я болел скарлатиной? В глазах у меня всплывают картины всей хорошо прожитой вместе с отцом жизни. Помню, как встречали вы меня из пионерлагерей, помню, когда в последний раз тата взглянул на меня, в глазах его была любовь и надежда. А сколько заботы и затрат было со стороны Гурика и Лары! И, наконец, последние мои посещения Кирова — я не забуду этого времени. Я замечательно жил и мог бы жить лучше...

Мы не знаем, что будет с нами впереди, но я хочу, чтобы ты не падала духом и верила в лучшее время, когда окончится война и мы будем жить вместе.

Гале обязательно нужно сдать экзамены; я не доучился, пусть доучится она. Напиши, взяла ли она у Саши перед отъездом из моего чемодана мои документы.

До свидания.

Леонид.

7.12.41.

Здравствуй, мама!

Кончились часы работы. Сходил в деревенскую баню, получил чистое белье, и настроение сейчас у меня спокойное и довольное. На столе керосиновая лампа. Хозяйская девочка учится писать буквы. Хозяйка отдыхает на русской печи. В маленькой печурке варится наша картошка. Скоро и ужин пойдем получать с котелками. На дворе мороз 30°, а в избе тепло, хорошо. Самое лучшее время для нас — вечер, читаем, что есть, пишем письма, шьем. Затем часов в 8 ложимся спать на полати. На полатях очень хорошо спать. Ложимся рано: хозяйка экономит керосин. Живет нас, бойцов, трое. Хозяйка неплохая, но очень скупая. Живут хорошо, муж мельник, коровы, овцы, поросенок, а картошки не продает: дорого взять совестно, дать так — жалко. Картошка здесь 25 рублей пуд. Вообще дела у меня неплохие. Боюсь только за ноги. Еще недавно начались морозы, а пальцы на ногах уже одеревенели и ничего не чувствуют. Нет теплых портянок, и ноги сразу мерзнут. О валенках думать нечего. Здесь новые стоят 250 р. Я бы мог достать и за 200, но таких денег, сама знаешь, у меня нет. Нет и у тебя.

До свидания. Бывай здорова.

Пиши как можно чаще.

Леонид.

Поздравляю всех родных с наступающим Новым, решающим годом!

15.12.41.

Здравствуй, мама!

Живу я на старом месте, здоров. От тебя, а также от родных и из Ленинграда писем пока не получал. Достал валенки, сравнительно выгодно...

Морозы теперь поменьше, но здешние жители говорят, что скоро начнутся сорокаградусные. За ноги я теперь спокоен, за руки тоже не боюсь, когда работаешь — не холодно.

Жаль, что так далеко Гурик! Его письма всегда действовали на меня ободряюще, вносили радость в жизнь. Пиши, мама, чаще, обо всем, что можешь. Не жалея бумаги.

Скоро мы вступаем в новый год. На него большие надежды у всех нас. Может быть, опять будет время, когда мы с Гуриком будем слушать концерт в Ленинградской филармонии. Этот час остался в моей памяти навсегда. Одинаково ярко в глазах вижу Гурика, а звуки Шестой симфонии Чайковского плывут в памяти.

Всего хорошего. До свидания.

Леня.

29.1.42.

Здравствуй, мама!

...Большое спасибо вам за то, что вы так беспокоитесь обо мне. Я уже давно ношу теплые хорошие валенки, а здесь мы получили

и остальное теплое белье, ватные брюки, ватники, шапки, рукавицы. Теперь мне не страшен холод, и вчера, например, в мороз 42° на работе мне было жарко — вернее я не чувствовал никакого холода. Жаль, что пропала посылочка, но что ж будешь делать, в лучшем случае она придет обратно к вам. В дальнейшем мне не нужно ничего высылать: ни денег, ни посылок. Здесь нечего покупать на деньги, и даже моя мизерная получка остается у меня. В почете здесь не деньги, а товары: махорка, песок, спички, мыло, соль, нитки — на них можно достать и картошки и хлеба. Керосину нет, и утром одеваться приходится в темноте. Даже кофе нет ни в одном магазине, а за 1,5 кг соли дают до пуда картошки. Написал письмо Гурику, рад буду получить и от него; к счастью, он близко от меня. Из Ленинграда писем я не получал, но как там живут знаю: слышал от многих.

Всего вам хорошего, пишите чаще!
До свидания.

Л.

12.2.42.

Здравствуй, мама!

Вчера у меня был интересный день. Днем, как лучший работник, я получил премию: блок-книжку, карандаши, 50 конвертов, тетрадь, блокнот, пачку почтовой бумаги и 10 руб. Вечером же узнал, что мне есть посылка, посланная тобой на Тихвин. По правде сказать, я не ожидал ее получить. И тем больше была моя радость, когда я распаковал ее и увидел вещи, заботливо приготовленные твоими руками. Все — кастрюлька, рукавицы, пожик, открытки 10 штук, носки, тетрадь и карандаши — дошли совсем новыми. Все эти вещи ранее очень нужны были мне, но и теперь я им очень рад... Недавно я приобрел себе теплые рукавицы и носки и купил много бумаги, конвертов, карандашей. Так что мне теперь только писать и писать письма.

И лучше всего этого было бы повидаться с тобой. У нас на редкость теплая погода — 6—10° С. После жестоких морозов она особенно приятна. Она заставляет вспоминать прожитые зимы в Смоленской области, на Беларуси. Как рад бы я был побывать там...

Всего хорошего вам. До свидания.

Леонид.

1 мая 1942 г.

Здравствуйте, дорогие мама и Галя!

Еще одно Первое мая проводим мы. Сейчас день на исходе, пишу письмо, сидя под деревом на сухом месте. Ласково греет заходящее над лесами и болотами северное солнце... Сказать хочется о многом, о том, как живу сейчас, и о том, что давно прошло, что было еще недавно и что все же наводит на сердце теплящую грусть...

Я здорово изменился: возьмем меня на залитом солнцем асфальтовом дворе института Герцена. О чем я думал, идя к Гале тогда, 3 года назад? Я думал, о том, что жизнь у меня впереди, и

дорого мне было только мое здоровье и солнце, синее небо, чистый воздух. Об остальном я думал равнодушно, то есть оно не вызывало во мне волнующих чувств. Больно было только оттого, что нет отца. Но боль эта была глубоко. Еще давнее, в Вятке, я еще больше радовался жизни, и как хотел бы я невозможного — повторить эти деньки вместе с отцом, вместе с тобой: сырое утро, был дождь, но так приятно, когда, к моему удивлению, тата кладет коробку мармелада на стол, есть печенье, вещи еще редкие... А вот майский вечер в Кирове. Сверкают часы на Вятской почте под лучами заходящего майского солнца. Тепло, сухо на улицах. Дома ласковый тата играет на балалайке замечательные мелодии. Не буду больше вспоминать, я задел в своей душе нерв. И тогда я желал быть на Беларуси. А теперь я желаю быть в Вятке, а затем на Беларуси, но только освобожденной. Раем кажется она мне по сравнению со здешними болотами и лесами. Вчера я замерз ночью на посту. Стоял в фуфайке, шинели. А у нас там цветет сирень. И теперь меня как-то не волнует больше ни солнце, ни сирень, ни зеленый лес, теперь для меня не это уж дорого, дорог мне сейчас близкий человек. Нет рядом родного человека.

2 месяца назад я не думал о том, что буду жить именно так, как теперь. Так же никак нельзя сказать, что будет со мной даже завтра. А сегодня живу я так. Чувствую себя здоровым... кругом лес и чистый воздух. Спать приходится в хижине. Сейчас выпиваю очень много березового сока. Водку пью редко и по-прежнему не курю. Снег уже стаял, но воды хоть отбавляй, хоть и дождей нет, и мороз ночью, и солнце днем.

Завтра напишу еще письмо. Сейчас очень хочу спать, и почтальон скоро унесет письма.

До свидания.

4.5.42.

Здравствуйте, мама и Галя!

...Вам, наверно, приходится нелегко. Что касается меня, то я на жизнь жаловаться не могу... Продуктами, махоркой, газетами снабжают нас хорошо. Место здесь лесное, болотистое. До сих пор нет зелени. Дороги представляют жидкую грязь, по ночам морозит. Немцы не предпринимает активных действий, засели в деревнях, изредка обстреливают из минометов. Наша авиация бомбит их ночью. Видно, как бьют они по самолетам трассирующими пулями из автоматов. Днем появляются их «мессершмитты». Блиндажи сейчас залиты водой, и жить в них нельзя...

Перед праздниками я выслал на твой адрес 600 руб., сообщив, когда получишь...

До свидания.

7.5.42.

Здравствуй, мама!

...Все наши бойцы и командиры убеждены, что ближайшие 2—3 месяца решат исход войны. Я был бы очень рад этому, хотя я взят по призыву и мне предстоит еще много служить...

В Действующей армии я чувствую себя бодрее, чем раньше, когда был в тылу. Мирных мы здесь давно уже не видим. Неизвестно и нельзя предположить, долго ли мы пробудем на этом месте. Но адрес у меня изменяться пока не будет. Пишите чаще...

До свидания.

Л.

3.6.42.

Здравствуй, Галя!

Получил сегодня от тебя письмо. Оно показалось мне веселым и полным надежд. Оно и меня порадовало. Я рад, Галя, что ты хорошо сдаешь госэкзамены и скоро получишь диплом. Я вижу и знаю то, о чем вы узнаете после войны. Многое меня радует, радует меня наша артиллерия, но кое-что меня и огорчает. Во всяком случае рано ждать меня к осени... если я останусь живой, то домой приду гораздо позже, чем вы думаете. Я призыва младших возрастов, 22—24 г. р., а это значит, что мне еще порядочно служить. У меня сейчас нет звания даже младшего командира, то есть мне служить еще 1—1,5 года. Все вышеописанное относительно, так же, как и все в жизни. Неожиданные перемены в личной жизни, следствие перемен в жизни государства, случаются часто, а особенно в период войн. Я уверен в победе СССР, но путь к победе нелегкий, и вместо того, чтобы думать, когда я приду домой, надо думать о том, что каждому придется идти по этому пути. И чем серьезнее и умело будет каждый боец относиться к тому, что предстоит ему проделать, тем быстрее будет пройден путь к победе, к миру, к нашей встрече. Война надоедает. Как ни старается Гитлер оболванить и подбодрить своих молодчиков, как бы хорошо ни ставил он пропаганду,— человеку, желающему домой, она покажется чуждой и далекой от собственных интересов. Его интересы связаны с жизнью, с удовлетворением потребностей, данных природой с рождением. Он хочет есть, спать, ходить чисто, легко, с удобствами, так, как он ходил в Германии, а не так, как приходится в болотах Ленинградской области. И его тянет домой, он сдается в плен, он идет на смерть безразлично, ибо голос природы сильнее самой хитрой пропаганды... Он оупевает, ему уже все равно: и мины и снаряды. Он становится безразличным...

Наш учебный батальон встретился в болотистом лесу с группой автоматчиков. Немцы прорвались через оборону и крались в кустах. Недолго думая, мы открыли винтовочно-пулеметный огонь. Несколькo упало, остальные отползли и притаились. Там, где кто-либо из нас шевелился, взметывала пыль куча автоматных пуль. Мы дали по ним несколько залпов, очередей, и они отошли. У них осталось искусство воевать — то, чему они долго обучались,— но у них навсегда исчез боевой порыв. Немцы держатся техникой, авиацией. То, что приготовлено для войны, даже бытовые вещи, продумано и хорошо сделано.

В одном месте взвод из ребят 24-го года рождения с гранатами бросился в атаку на немцев. Немцы бежали. На траве остались трупы здоровенных парней. Из взятых в плен я, однако, особо здоро-

вых не видал, все молодежь моего возраста, отборные с политической стороны части.

До свидания.

11.6.42.

г. Уфа. До востребования. Г. Горецкому.

Здравствуйте, дядя Гурик!

...Я рад, что у вас кончились надоевшие вам болезни. Желаю вам окрепнуть за лето под уральским солнцем. У нас погода уже с месяц солнечная. Наступает лето: зеленеют лесные поляны, цветет земляника. Ландыши покрыли всю почву в лиственных рощах на берегу широкой, плавной реки. Тихо в лесу, не видно ни одного гражданского человека, только частые воронки, обрубленные минами ветви и стволы деревьев говорят о зимних боях. Встречаются столбики с надписями о погибших. Блиндажи залиты водой. За рекой и по берегам ухают разрывы мин, стрекочут автоматы, перегариваются очередями пулеметы. Это было в конце мая.

Теперь я в более спокойном месте. Стаи пикировщиков и «мессершмитты» бомбят рядом. Ни одной бомбы не бросили к нам пока. Пролетит разве что ослабевший осколок, да землей засыплет столик. Также и мины ложатся не ближе 200—300 метров. Проведут порой группу пленных: равнодушные, угрюмые лица, офицеры оглядываются по-волчьи. Наш писарь говорил с одним немцем раненым. Жалею, что я не научился немецкому языку; даже и перевести напечатанное не в состоянии.

Хотелось бы в свободное время почитать, но не дают комары. Сейчас ветер — их меньше, а в теплый, спокойный день так и отмахивайся, над тобой целая туча. Книг, правда, немного, их прислали нам в первомайских посылках трудящиеся Хабаровска и Дальнего Востока.

Странно мне теперь, когда думаешь, что люди раздеваются на ночь, умываются под краном. Вода-то у нас тоже чистая, течет откуда-то из болота, но не так близко, приходится мыться из лужи.

Я здоров, весел, настроение прекрасное. По вечерам играет гармонь, поем песни. Рассказываем друг другу, вспоминаем. Питаюсь я сейчас прекрасно. Обмундирование получили новое, летнее. Читаем газеты, рад я налетам англичан. Жду, когда они и десант высадят на побережье. Вы верите в нашу победу. Я рад, я тоже верю и еще больше хочу, чтобы скорее она была. Но я вижу: перед нами большая задача. Решать ее будем в будущих многочисленных и упорных боях... Наша часть содействует общей задаче нашего фронта — освободить Ленинград и Ленобласть.

Пишите, каждое письмо ваше поднимает во мне настроение, вселяет бодрость и радость жизни. В той открытке вы мечтаете о нашей общей встрече. Не скоро будет эта встреча, и многих не будет на ней.

Желаю вам и вашей семье здоровья, мирной жизни. В детстве в книгах война казалась мне забавой. Это черт возьми, такая за-

бава, от которой можно любую минуту отправиться в преисподнюю.

До свидания.

20.6.42.

Здравствуй, мама!

...Хорошее лето в Кирове. Я считаю, что самые лучшие дни в моей жизни, после смерти отца, были именно там, когда я вот в такое же лето ходил купаться на Вятку, дни проводил среди петропущих кировских лесов, пользуясь, сколько хочу, солнцем, воздухом, зеленым лугом.

Тишина стоит сейчас. Не слышно воя летящих мин, и даже нет выстрелов. Сейчас 8 часов утра. Небо чистое, синее, лишь местами подернутое высокими неподвижными облаками. Начинается июньский солнечный день. Когда не слышишь звуков войны, забываешься немного, и мирным кажется наш лагерь, окруженный зелеными полянами, лесами, кустами. Хочется идти куда-то вдаль, за тот старый лес, что полосой вытянулся на горизонте, чтобы, пройдя тысячу километров такого леса, увидеть сияющую ленту Вятки и около нее близкий мне город Киров. Но когда трезво скажет рассудок, что жизнь у вас совсем не та, чем когда я жил у вас в гостях, то и неохота никуда уезжать. Я хочу опять увидеть жизнь такой, какая была она, когда не пахло войной. Неизвестно, доживу ли я до этого момента.

До свидания.

Л.

23.6.42.

Здравствуй, мама!

Я здоров и бодр, как всегда летом — моей любимой порой года. Главная неприятность — это комары. Спасаться от осколков просто — лезь в блиндаж. От комаров спасает только непрерывный дым в блиндаже днем и плащ-палатка ночью. Многие ребята подставляли в виде трофеев у убитых немцев сетки на лицо. Я же пока сбхожусь простым полотенцем.

Жизнь хороша. Скоро мне будет 20 лет... В этот день, глядя на леса, зеленеющие под летним небом, раскинувшимся голубым далеким океаном, я радовался жизни, чувствуя, как можно хорошо жить. Жить без водки, без матерщины, весело любя зеленую панораму лесов, лугов, озер, городов, заводов, широких полей и прямых железных дорог, жить, любя науку и искусство, жить, учась жизненной мудрости. Жить, чувствуя, что ты силен, свободен, приносишь пользу, жить, чувствуя, что ты прав. Так хотел я жить в этот день...

Сейчас я жду победы, конца войны, встречи с тобой. Что ж, кое-кто узнает и этот час, когда мои мечты превратятся в реальность. Так или иначе впереди надо будет строить. Опять замолodeют обугленные деревни. Вихрь войны пронесется скоро ли не скоро ли, но это впереди, несомненно...

До свидания.

Л.

25.6.42.

Здравствуй, дядя Гурик!

...Прошел год войны. Всем нам она предстала на жизненной дороге. Много трудностей пришлось перенести всем нам. Но сейчас я уже забыл о том, что перенес. Сегодня светит солнце, сегодня я спокоен... я смотрю в будущее, мне интересно, что будет со мной в новом году войны, что принесет она вам.

Я комсомолец, я обещал быть преданным до конца Советскому Союзу. Смерти я не боюсь. И если случится, что нас окружают, в плен возьмут только мой труп. Я теперь связан с сильными людьми — они очень хорошие люди и уважают тех, кто им предан. Но горе тем, кто не выдержит, кого сломят трудности и невзгоды...

11.7.42.

Здравствуй, дядя Гурик и тетя Лара!

...Больше года прошло, как я был у вас в Боровичах, но до сих пор помню, как я у вас отдыхал. Насколько верно вы определили будущее. Все, о чем мы тогда беседовали, подтверждается. В конце концов война кончится. Мало-помалу забудут о ней оставшиеся в живых ее участники, а дети узнают о ней по книгам. Кто-нибудь ведь напишет книгу. Написан же Шолоховым «Тихий Дон», а Толстым — «Война и мир». Я бы сейчас с удовольствием перечитал обе эти книги, сначала первую, она современной. Сегодня идет дождь, везде сыро. Я вспоминаю, что в это вот время я любил ходить по лесам, я любил солнце, зелень, синюю гладь озер и рек. Затем я уезжал в Ленинград. На площади Московского вокзала встречал я панораму огней, шум трамваев, снующую толпу людей. Какой же мощный был ты, Ленинград! Как кипел ты, полный жизни. Что ты пережил и как изменился! Я, твой житель, тоже пережил немало, но не изменился, только спокойнее стал, и, может быть, я еще буду залечивать твои раны, ведь я строитель.

Сейчас я ношу в голове идею создания ракетного миномета — скорострельного орудия, бросающего ракетные мины с Урала в Германию. Смешным кажется это, но мне ясен принцип действия, нужен только расчет по эскизным чертежам. А расчет я сделать не в силах. Вы прочитаете и подумаете: жалко, убьют его там, мечтателя. Но это не мечта и не чудачество. Это мысль о новом оружии, уже выраженная кое в чем на бумаге.

Получил от мамы вчера открытку; жаль, что получаю мало денег, а то бы выслал им, живут они неважно. Я сейчас рядовой боец, скоро, может быть, буду сержантом...

До свидания.

22.7.42.

Здравствуй, мама!

...Здесь непрерывно идут дожди. Сыроежки выросли около самого нашего шалаша. Все время бьют расположенные рядом тяже-

лые орудия. В промежутки между дождями, когда небо синее, налетают стаи немецких бомбардировщиков. Они пикируют на позиции наших войск возле одного укрепленного немцами пункта на восточном берегу реки; борьба за овладение им идет еще с зимы, но немцы сидят в бетонных блиндажах и дотах, и выбить их не удалось до сих пор. Наши истребители отгоняют авиацию, идут воздушные бои. В отличие от других фронтов здесь немцам невозможно применять большие группы танков — непроходимые болота лежат там и тут. Много рек разной величины, кругом все зелено, леса хорошо маскируют нашу артиллерию и пехоту. На одном из участков этого фронта немцы поставили в оборону поляков. Поляки стали переходить в плен, и немцы должны были их снять. Несмотря на все вышешприведенное, время от времени идут бои. А в обычные дни обстрел из орудий и минометов. Пулеметный огонь постов.

До свидания.

Л.

28.7.42.

Здравствуй, мама!

Сегодня такой же, как и все в июле, серый дождливый день. Вода залила луга. Болота стали еще глубже. Я пока по-прежнему в учбате. Жду изменений в жизни и перевода в другую часть. Ночью стою часовым, днем сплю. Время, несмотря на такую погоду, идет быстро. Скоро год со дня моего призыва в армию. Война идет: бьют орудия, идут бои. До зимы я, может быть, буду ранен или убит, так как теперь мне предстоит участие в наступательных боях против укрепленных населенных пунктов. Эти маленькие деревушки войдут в историю из-за масштаба и продолжительности ведущихся против них операций...

Пиши чаще! До свидания.

Л.

30.7.42.

г. Чусовой. До востребования. Горецкому.

Здравствуйте, дядя Гурик!

...Сейчас конец июля. Через неделю, 7 августа, будет год, как я нахожусь в рядах РККА. Сколько мне придется еще служить, время скажет. Я не думаю сейчас, что придется снова побывать в Кирове, повидаться с вами. ...Но побывать в белорусских садах, может быть, и придется, и об этом я осмеливаюсь мечтать. ...Время придет, и в здешних местах от немцев останутся лишь утонувшие в болоте танки, пушки, оставленные в хатах котелки и складные ложки. Вспашут заросшие сорной травой поля, вырывая плугом кости и черепа. И, сощурившись от яркого солнца, какой-нибудь дед, посмотрев на них, вспомнит о днях большой войны.

До свидания.

Л.

12.8.42.

Здравствуйте, дядя Гурик!

...Я в одном из писем писал вам, что думаю о ракете-мине, но потом сам устыдился и пожалел, что написал вам. Действительно, я разработал и начертил схемы некоторых систем, исходя из одной механики. То есть я допускал, что все детали абсолютно прочны и не повлияют на взаимодействие частей. Однако это не труд, а мысль, выраженная на бумаге в виде, понятном лишь мне одному. Не говоря о том, что разработать конструкцию может только человек, имеющий достаточные знания. Он в моих условиях тоже считать ее не мог бы.

Почему же я занимаюсь этим? У меня было свободное время. Я люблю жизнь, а жизнь — это некоторый промежуток времени. И если ты любишь жизнь, то используй все свободное время, оно не безгранично.

Мышление — высшее качество человека. Человек должен любить мыслить, чем лучше он мыслит, тем выше он стоит над другими...

...Много моих товарищей полегло уже, защищая родную землю. Они были едины в своих мыслях. И они сделали немало.

Если борются равные по силе и умению противники, то победит тот, у кого в массах одно стремление. У которого каждый из массы для будущего жертвует собой.

Потеря своей жизни... Это вызывает в душе страх. Убежденность в правоте своих действий изгоняет из души страх и делает ее отважной. Если армия сплочена и едина, она победит...

Я по-прежнему нахожусь около большой сравнительно реки. Ночи стали идти реже, и последние дни были даже солнечными. Ночи стали темными, холодными. И комаров стало мало. Недавно в такую ночь выехал я верхом с пакетом в штаб дивизии. Дорога грязная. В некоторых местах целые ручьи текут через нее. Впереди на передовой висят в небе яркие немецкие ракеты. Беспрерывно озаряют они подступы к своей траншее. Перед ней ровное место на 2—3 км. Топкой грязью, по пояс человеку, залито оно; множество наших орудий ведут огонь по укрепленному логову. Вспыхивает красным заревом небо. Вверх летят земля, дерево, камни. Это ночной бомбардировщик пустил туда тяжелую бомбу. Там, в разбитом заводе и поселках перед мостом, среди печных труб, притаились немецкие снайперы; чуть высунулся, пуля бьет тебя наверх. Из тяжелых минометов бьет с того берега немец; стоит сплошной гул. Пошли вперед наши танки. Забили по ним противотанковые пушки, застрочили пулеметы. Но танки идут вперед, вперед движется рота курсантов. Летят ручные гранаты.

Немцы не выдержали танков и бросились бежать; так была занята траншея...

А в лесу нет ни души. Темнота в лесу на болоте. Возвращаясь, я спутал дороги, заехал куда-то в лес к черту на кулички, выбирался оттуда целый день. Лошадь не пошла, пришлось ее вести на поводу, пересекать вброд лесные речки. Вот что значит не иметь компаса и карты, уезжать ночью в незнакомый лесной болотистый район...

До свидания.

Л.

14.9.42.

Здравствуйте, дядя Гурик!

Итак, наступила осень. Как хороша эта пора года, пора осыпавшегося красного листа, пора яблок, мяса, овощей, пора начала учебы; после летнего зноя гуляют свежие ветерки, и мысль становится более легкой. Мне всегда осенью было отчего-то скучно, чего-то жаль. Жаль того, что было уже прожито.

А как хорош осенью Ленинград! В это время вечерá еще теплые. Огромной грудью дышал залитый светом разноголосый вечерний Ленинград. Вверху грозозлятся осенние облака, моросит дождик, тепло. Мокрый асфальт, как тихая река, отражает огни фонарей, витрин, реклам. Шурша, проносятся и кричат гудками машины М-1. Они исчезают там, где прямизна улицы пропадает в сливающимся множестве огней, над которым, темно-синее, висит ленинградское осеннее небо. А по краям проспекта, вдоль бесконечных громад жилых домов, где вверху таинственно светятся задернутые занавеской окна, а внизу ярко освещенные большие окна магазинов кричат об изобилии колбас, масла, самых разнообразных булок и конфет, вин и папирос, мимо множества ларьков с пивом, водами, мороженым-эскимо, папиросами, журналами, мимо длинных очередей за газетами, — льется шумная, бесконечная лента разодетых, веселых людей. Люди всюду: в проносящихся со звоном и скрежетом освещенных трамваях, за витринами у касс и прилавков, люди вливаются и толпятся у дверей фойе кино и театров, парков, на остановках троллейбусов и трамваев...

Осенью я часто ходил с отцом по грибы. Я полюбил на всю жизнь ярко-оранжевые лиственные леса Западной области. Золотую осень лучше всех запечатлел на своих картинах художник Левитан. Осенью произошли небольшие изменения и события в моей жизни. Осенью я простился с отцом. В другую осень — с матерью. Осенью вступил в семью студентов, и осенью я попал в армию. И вот наступила осень 1942 г. Обыкновенная осень, но как она отличается от осени мирной. Как изменилась жизнь. Только недавно я чудом остался жив и здоров, а таких часов и дней сколько еще впереди... Эта осень для многих тяжела. Но я чувствую, что в войне через несколько месяцев будет резкий перелом, и вслед за этим всем будет видно ясное ее движение к концу. И придет время, не останется здесь больше ни одного человека в сером френче. Им в Германии есть предел. А у нас они уменьшаются с каждым днем. И кое-кто из тех, кто, зарывшись среди болотистых лесов Ленобласти, их истреблял, снова заживет в теплом дому, снова услышит по радио музыку великих мастеров. Война имеет конец. Музыка бессмертна, в ней жизнь, а жизнь продлится еще долгие века.

До свидания.

Л.

16.9.42.

Здравствуйте, дядя Гурик!

...Рядом передовая. Ночью там бесконечный треск пулеметов,

частые разрывы мин, гудение танков, вытаскивающих своих сгоревших собратьев. Прилетают и кружатся, как жуки, обстреливают сверху очередями транссирующих пуль самолеты У-2. Приползет бронепоезд, а немецкие бомбардировщики ищут его, бросают над ним ракеты на парашютах. Они повисают, и в лесу становится светло, а на наши траншеи одна за другой падают, смердя и потухая, взлетающие белые, красные, зеленые ракеты, неистовствуют немецкие пулеметы, автоматы, минометы. Они палят во все стороны, и потоки транссирующих пуль несутся над передовой. Огонь стихает к раннему утру, и только одиночная пуля дзинькнет в лесу...

Вот уже 5 месяцев, как я веду странную, но неплохую жизнь. Я и топограф, и связной, и писарь, и часовой. Получаю 20 руб. и выполняю все, что прикажут. Но чувствую, что скоро у меня в жизни перемена; интересно, какая же?..

До свидания.

Л.

24.9.42.

Здравствуйте, дядя Гурик!

...Большое спасибо за ваши письма. В них столько слышится настоящей культуры, доброты, искренних пожеланий, что мне становится неловко. Но всему, что вы мне желаете, я очень рад. Да, я сейчас здоров, и мне не так ясно представляется, насколько надоедает быть прикованным к постели, когда тебя зовут в «багрец и золото одетые леса», осенняя земля, такая близкая, разнообразная земля. Вы постигли науку о строении земли, значит, вы любите ее и ее изменчивое строение. А на Урале такой простор для геоработы! Как не любить землю, на которой раскинулась пшеница. И ветры шумят в зеленых садах. Выросли новые школы, растут новые люди. Везде был виден труд и мир. Немцы решили: «Мы будем господом, и мир будет наш». И ворвался вихрь войны. С лязгом, пожаром, разрушая, убивая, прошла мощная армия по нашей зеленой родной земле, прошла далеко вглубь и застряла... Русским ясна цель немцев. И это принесет им разгром. Никто не хочет, чтоб немец был господином. Это зло, саранча, она погибнет, и опять зацветут поля.

...Недавно немцы открыли такой огонь, что разрывы сливались в общий гул, затем пошли в атаку, но сыграла «Катюша», и немцы закрылись огнем и дымом, а когда дым сошел, то немцев уже не оказалось. А большей частью немцев сидит тихо, сунет в миномет сотню мин, куда летят, ему, видно, все равно, чаще всего в лес, в болото. Окружил себя зенитками, чуть увидят У-2, заквашают, как лягушки весной, как на току при молотье.

Получил письмо от Гали. Рад, что она все сдала и теперь имеет высшее образование.

Всего вам хорошего, прежде всего выздоровления.

Л.

15.10.42.

Здравствуй, мама!

Несколько дней тому назад получил твою открытку, но до сих пор не удавалось выбрать время для ответа.

Я здоров, нового ничего нет. Осень в расцвете. Установились ясные, свежие дни. Здесь уже холодновато, особенно по ночам. Вот в такую же пору я приехал в Песочню, то была самая лучшая осень из всех мной прожитых. В Западной области в октябре осень прекрасна, и я никогда не забуду прожитые там дни.

Пишите, как живете, как дела у Гали.

Л.

21.10.42.

Здравствуйте, дядя Гурик!

Дней пять тому назад получил от вас письмо. Как и все ваши письма, оно меня обрадовало, подбодрило... Сегодня получил и открытку с Косьвы.

На далекой Косье нет войны, и она поэтому для меня дорога и желанна. Там вы ведете работу, нужную для страны. И Косья у меня рисуется в мозгу. Я чувствую ее простор, ее каменистые горы, поросшие лесом берега, осенний ветер и первый снег. Все это — кусочек жизни, которая года через два-три начнется и здесь, когда не услышишь уже пулемета и разрывающихся летящих мин...

Каждый день кто-то уходит из нашей семьи, но приходят новые, и война идет ожесточенная, война на уничтожение... Люди терпеливо переносят все, иногда это прямой героизм, скромный, забывающийся на другой же день. Легко хотеть и говорить о геройском поступке, но настоящее героичество стоит человеку многих часов, на которые у него хватит воли, чтобы подавлять страдания и чувства...

До свидания.

30.11.42.

Здравствуй, мама!

...Сегодня у меня впервые выдалась свободная минута написать, ночью я свободен, но нету свету.

Одели нас хорошо, в валенки, шубы, меховые рукавицы, шапки и теплое белье. Нового у меня нет ничего. Я здоров, бодр. Вчера ходили в баню, позавчера — в кино. Живу в теплом помещении под землей, спать в шинели жарко, но без белья не спал скоро год. Пишите мне чаще, сам факт получения письма независимо от важности написанного уже радует.

До свидания.

Л.

...Пусть пишет Галя, она всегда искусно создает впечатление, что живет хорошо и не трудно, но я знаю. Мы живем гораздо лучше вас, мы сыты и одеты...

31.12.42.

Здравствуйте, дядя Гурик и тетя Лара!

Сейчас без пятнадцати 12 часов. Последние минуты 42-го года. Это был нелегкий год, в частности, зима его (январь, февраль) была самая тяжелая в моей жизни. 42-й год я встретил в вологодской деревне в семье эвакуированного. 43-й год я встречаю за выпуском «боевого листка» в блиндаже у командира роты. Ну и ребята у нас — золотой народ! Многие не встретят больше Новый год, но кто? Сейчас неизвестно. Ночь выдалась на редкость темная. Слышны раскаты — это фриц где-то бьет. Изредка плюется и наша пушка.

Итак, через пять минут наступит Новый год. Скромно мы его встречаем. Нет ни водки, ни закуски. Но это и не тревожит. Была б в 12 часов получена новая сводка — это веселей всего.

У меня нового ничего нет, здоров.

Пишите.

Л.

5.1.43.

Здравствуйте, мама и Галя!

Получил ваше поздравление с Новым годом. Однако начался он не легко. Не сплю и на ногах вот уже четвертые сутки, хотя никуда не уехал.

Вчера и ужинать не хотел. Сидел в хате-шалаше, откуда ни возмись мина, от хаты шагах в десяти разорвалась. У нас в батальоне девушка была красавица, окончила институт киноактеров на «отлично». Осколок ей голову пробил. Вышел я, смотрю: лежит у порога, кровь, снег кругом почернел от взрыва, гарью пахнет и хвоей, которую срезали с елок осколки.

Прожила она, без сознания, до ночи.

Погода у нас теплая, нового у меня нет ничего, чувствую, что больше и больше укрепляется мой командирский авторитет, работаю много, живем мы весело, но беспокойно.

До свидания.

Л.

15.1.43.

Здравствуйте, дядя Гурик и тетя Лара!

Несколько дней назад получил открытку с видом из вашего окна — дикое место. Я живу по-старому... 13-го мне усмехнулась судьба. С утра мне сказали: «Ты, Горецкий, едешь на курсы!» Рекомендовали меня и комроты и начальник штаба. Голова моя наполнилась мечтами, надеждами. Я собрал вещи и был готов. Но стал наш комбат утверждать список кандидатов и меня вычеркнул: Горецкий — чертежник, он нужен батальону.

Вечером ребята собрались, скучно и грустно мне стало. 6 месяцев в жизни в Москве, затем лейтенант, а я как был погруженным в будни, так и должен быть им до конца.

Но я пойду вперед, смерть может вырвать меня из эпохи, но

пока я жив, моих стремлений не подавит никакой недалекий человек, будь он майор или же генерал. Я знаю свои возможности и верю в них...

Пишите.

Л.

23.1.43.

Здравствуйте, дядя Гурик и тетя Лара!

На днях я получил ваше новогоднее письмо. Спасибо за ваши наилучшие пожелания. Было бы очень хорошо, если б все пошло так, как вы желаете.

Каждый день несет нам радостные вести, каждый день приближает конец. Он еще далек. Он таится в душе, как мечта. Но к нему идут под твердым руководством, по-русски, и никакие трудности не могут помешать тем, кто хочет осуществить свое желание жить без всего того, что связано с немцами, их политикой и действиями.

Немцы понимают, что их ждет, отсюда характер их сопротивления. Их мощная, организованная, совершенная военная машина изнасилась, части ее расшатались...

Слава нашим артиллеристам, создающим огневой вал! Слава рядовым пехотинцам, самым большим героям из всех людей нашей страны!

14.2.43.

Здравствуйте, мама и Галя!

Эти дни я жил спокойно. Как бывает перед бурей, тихо. Может, с перепиской у нас случится задержка, но вы не волнуйтесь, у меня скоро будет новый адрес. Кончились метели и ветры, пошла оттепель. Снег в лесу глубокий, по пояс. Недавно я впервые от света до света был на марше. С непривычки падал в сугроб, засыпая на ходу. Пока у меня жизнь легкая.

Л.

15.2.43.

Здравствуйте, дядя Гурик и тетя Лара!

Скоро у меня будет новый адрес. Возможно, что будет некоторый перерыв и задержка в получении моих писем.

...Снегу здесь много, проваливаешься по пояс. Утихли метели, и наступила оттепель. Валенки промокли насквозь. Ночью удалось посушить валенки у железной печки. Ее сделал днем один наш боец, а ночью от нее было жарко, как в бане. Эти дни я жил в рубленом домике в лесу. Воду берем из ручья, подогреем немного и пьем. Вода болотистая, цветом похожа на чай. Пусть в лесу нет ничего. Если есть лопаты, пилы, топоры — за день будет сделан блиндаж, если есть железо — будет печка. Здесь есть все мастера. Парикмахер бреет при свете лучин в блиндаже. Я в феврале опять попроцался с «Максимом» и взял в руки компас.

23.2.43.

Здравствуйте, дядя Гурик!

Эти дни пришлось много ходить. Погода резко меняется: то идет дождь, то заморозит, то дует ветер со снегом, то тихо и ясно, как сейчас. Эти дни ходил в сырых валенках и мерз ночью. Ночь на 23 встретил по-праздничному: в теплой хате, хорошо поел, высушил валенки и посмотрел кино «Котовский». После долгого перерыва утром умылся не снегом, а водой. Вычистил свой автомат и вот могу писать.

Подумалось мне вчера на кино: воевали люди с 14-го года в мировую войну, многие пропали, затем в гражданскую войну многих скошил, кроме пуль, еще и сыпняк, были и газы, а очень многие вынесли всё это и встретили мир. Огненные были, беспокойные годы. Очень много больших и малых событий, перемен тогда произошло, и мало-помалу утихла война.

Сейчас я уже чую отдаленные зачатки весны. Весной думается о будущем... Я вижу и ожидаю весну, предвестницу многих боев, многих перемен в войне. Я хочу встретить весну, но где я буду, не скажу, буду доволен, если буду здоров, в лучшем случае буду в госпитале, может быть, примет меня земля, где древние славяне ели мед и жгли леса под житные поля. Еще вчера видел я древние церкви Александра Невского, белые здания без стекол, немецкие машины мчались по шоссе, немцы ходят по переднему краю. Здорово здесь все разбито. Вот на карте деревня, но в действительности голое место, даже кирпичей не видно.

Сегодня ясный день, гудят в небе самолеты, тихо все.

Пока. До свидания.

13.3.43.

Здравствуйте, дядя Гурик!

...Я сейчас сержант-разведчик, но этого я достиг умелой борьбой за жизнь, завоевав себе доверие и авторитет. Сейчас я живу хорошо. С лучшими ребятами. Условия быта хорошие. Живем в шалаше. Погода здесь теплая, днем уже тает.

До свидания.

1.4.43.

Здравствуйте, дядя Гурик!

В последние дни жизнь моя переменялась. Я попал в красивый городишко. Он мало изменился за два года. Но тогда, 1 Мая, он мне показался более свежим. Война везде положила печать.

Пришлось проехаться в пассажирском вагоне. На базаре купил за 100 руб. один литр молока.

Последние дни пользуюсь давно невиданными удобствами: электросвет, водопровод, канализация. Даже ходить по лестнице на 3-й этаж непривычно.

Как когда-то в Ленинграде, звенит звонок: это подъем — одеяло в сторону, одеваешься, бежишь под кран.

Я здесь недолго, а уже видел в настоящем клубе две кинокартины, радовался радио. Нас прислали на курсы младших лейтенантов, но рано говорить пока о дальнейшем.

Погода ясная, солнце уже заливает площадь теплом. Снег на ней стаял, и песок желтеет по-летнему. Но сильны еще морозы по ночам, чисты снега в поле.

Зиму мы пережили — скоро весна...

Несмотря на то, что немцы взяли Харьков, положение их улучшилось мало. Они заняли Донбасс и Украину, но плацдарм под Москвой из рук упустили. Волга свободна, а в Великих Луках они видят грядущий момент быстрого продвижения Красной Армии на Запад с применением их же котлов, обходов и др.

Растет число немецких крестов. Когда смотришь фотоснимки пленных, все больше видишь лысых интеллигентов — это плохие вояки, но и их небогато... И не будет следующей весной в Германии фашистов.

До свидания.

8.4.43.

Здравствуй, дядя Гурик!

Каждый день бегаю смотреть, нет ли среди почты и ваших писем.

Живу я по расписанию: подымаюсь, умываюсь, занимаюсь много и серьезно.

То, что сначала было необыкновенно — водопровод, классы, звонок, чистая постель, — стало обычным. Но хороший порядок, серьезная учеба, хорошие товарищи, замечательные командиры, частые лекции, концерты, кино, возможность писать, читать так, как в Ленинграде, радуют меня до сих пор...

Город не тронут войной, только обычная печать наложена ею на город. Мало мужчин в гражданском, закрыты магазины. Я смотрю на омывшуюся бульжную мостовую, на песчаные холмы вдаль, на быструю реку, еще покрытую льдом. И вспоминаются первомайские дни, дом на Красном. В тон моему настроению хорошо бы почитать лирику Пушкина. Жизнь переменилась и идет не так, как того хотел я два года назад, будучи здесь же у вас. Удар по семье, когда не стало таты, я сумел захоронить в далекий угол души. Тата заложил во мне качества, оказавшиеся сильнее удара...

Люблю я жизнь, люблю и вспоминаю: много солнечных дней я видел в жизни и еще больше бы увидал в дальнейшем, если бы не война.

Незаметная, серая северная весна согнала снег. На пороге стоит теплая пора, долгожданная солдатом.

7.5.43.

Здравствуй, мама!

Вот уже и май. Немного потеплело в этих краях. Солнце греет,

но ветер и тучи несут холод. Я здесь окреп и поздоровел. Люблю я весну и лето, его тепло, солнце, голубое небо и зеленую траву. Куда милей для меня, чем мороз, лед, снега и метели. Я как вспомню про них, и сейчас холодно, хоть я и одет был куда еще лучше. Сейчас много занимаемся по всем видам военного искусства, и я уже много постиг в этом деле.

Вообще жизнь у меня хороша, если сравнивать ее с недавней, но нельзя сравнить ее, конечно, с золотыми днями кировского лета сорокового года, днями учебы ленинградской весны, или вспомнить уже будто бы чужое, замечательное мое детство в БССР и затем юность в Песочне. Песочня была в моей жизни самым счастливым моментом. Если я буду жив к началу мира, то во что бы то ни стало побуду в тех красивых лесах, озерах и грустных для меня на всю жизнь местах. Там наиболее полной, захватывающей, радостной была моя жизнь. Кем бы я был, если б она нормально продолжалась? Я уверен, что был бы я человеком высоким. Я б мог быть композитором... или архитектором... или конструктором...

Развитие это оборвалось, но здорово мне пригодилось и спасло жизнь до сего дня. Я, если увижу тебя, много интересного тебе расскажу.

Но то, что я любил, я люблю и сейчас. Люблю я разнообразную нашу природу, ее просторы, приволье, красоту, люблю кипучую жизнь страны, ее здоровых и честных людей и все искусство, созданное человеком. Полноту жизни определяет для человека не только возможность хорошо есть, спать и в меру работать, нет, человеку еще нужны культура и наука — это обширное понятие. Мозг просит жизни культурной. Он интересуется наукой. Чем больше он ее постигнет, тем жаднее к ней становится, наука делает жизнь ясной, радостной, целеустремленной. Жизнь учит человека: без конца, век живи, век учи, и в успехе этого ученья весь интерес. Как важно знать людей. Как важно сознавать правоту своего дела, иметь уверенность, силу воли, уметь сразу отличать недостатки, преступления от всего хорошего, честного, умного. Вот такую жизнь люблю я. Изгоним немцев — этой жизнью заживут многие, может быть, и я.

9.5.43.

Здравствуй, дядя Гурик!

Начались теплые дни. Уже крепко спится на земле в летней форме. Зазеленела земля. Маленькие листочки видны на кустах... и ветер несет молодой, свежий запах. Эх, хорошо ходить в одних гимнастерках, легко дышать!

Тепло, поют птицы, а сверху синее небо и горячее солнце. Люблю я лето. Не забыть мне лета западных областей, двух-трех незабываемых годов настоящей жизни, когда был отец. Кипевшая жизнь СССР и весь мир интересовали меня каждым своим вопросом. А их было волнующее море. Кроме жизни, окружающей меня, была в душе и личная жизнь... Я жестоко боролся, чтобы выработать в себе хладнокровие, волю, напролом проводившую решения, в справедливости которых был я убежден. Как раз то, чего мне так

не хватало. Кино, газеты, журналы, книги, музыка и спорт радовали и волновали меня, но больше всего волновала меня природа. Больше, чем искусство и литература. Я тогда находил, что они лишь подчинены ей, а она выше всего своей чистотой. В общем, я ненавидел тогда всякую подделность, крашение губ и всяких там символистов и футуристов. Только лирика Пушкина была моей настольной книгой. Она отвечала природе. Года через три такой книгой стал «Тихий Дон». Мысли о семье иногда проходили тревожно и быстро. Я жил своей жизнью. Все мысли мои тогда были с эгоистическим оттенком.

...Помню лето на Беларуси. Жаркий, тихий день. Синее небо надо мной. Зеленый сад кругом. Дышишь запахом яблок-медуничек, лип, трав и думаешь: «Хораша ж беларускае лета». Глянешь вдаль: дубы одиноко стоят среди полей. Раскинулись просторы жита, ветер пробежит волною по его желтому морю, дойдет до темного леса. Зашумят вверху высокие сосны, затрепещут осины, колыхнутся зеленые березы, а внизу в лесу свежая зеленая травица, тихо, чисто, сухо. Глянешь вдаль — поля тянутся к горизонту квадратами — зелеными, светло-желтыми, розовыми; то овес, бульба, жито, лен или гречиха цветет и пахнет медом. Далекие леса темно-синими полосами окаймляют небо...

Когда смотришь вдаль на родную холмистую местность, пересеченную лесами, лугами, полями, речками и дорогами, с многими деревнями, издали похожими на отдельные сады, — волнуется душа моя. Природа, красота и величие твое рождают во мне музыку. Только музыка передает радость и грусть прожитой жизни. Нет радости без тебя, природа, глядя на тебя, воспоминания рождают грусть. Хорошо жил мой народ... Можно без конца говорить о чудесной белорусской земле, ее трудолюбивом народе, здоровом и жизнерадостном и веселом.

Но пока.

30.5.43.

Здравствуйте, дядя Гурик!

...О жизни здесь за один месяц можно написать большую книгу и очень интересную, но в письме писать сейчас о многом нельзя.

Больше мы живем в лесу и поле и все таскаем на себе. Народ у нас почти что всё с фронта, выдавший и Синявино, и Сталинград, и просторы Украины и БССР, грамотный и не раз проливший свою кровь.

Каждый день я читаю центральные газеты и отмечаю, что буря не началась, и когда в один из теплых летних дней раздастся гром на зеленых просторах, мы не знаем. Но я думаю, что через зеленые просторы пахнущих молодой березой лесов, через луга, по мостам через реки, через поля, станции и города, где под голубым, теплым небом приходящего лета кипит большая старательная работа, — идет поток грозной техники и людей, обученных по новому уставу, которым суждено выполнить благородные и труднейшие задачи войны: наступательные бои и уничтожение вражеской армии. Сейчас Черчилль находится у Рузвельта, Дэвис — в СССР, и сегодня

еще не ясно, кто первый начнет летом канонаду. Немцы ли, союзники или мы. Но, переходя к личному, ясно, что воевать еще придется долго, многим, конечно, валенки надевать не придется, но я бы не хотел быть в их числе, особенно летом, когда у меня кипит жажда жизни, радость от того, что я ощущаю мир...

Пишите.

Л.

31.5.43.

Здравствуйте, дядя Гурик!

Учусь я, легко все схватывая, но отличником не смог стать — не хватает смелости и решительности.

Сегодня встал до подъема. Утро солнечное, тихое, хорошее было б утро, если б был мир...

В теплый день, когда голубой чашей простирается небо над погруженными в дремотную теплоту лесом и травой, пахнущими непередаваемым запахом свежести и молодости, в этот день особенно часто вспоминается Беларусь и тата, когда-то прожитые счастливые дни. Мало пришлось мне пожить в родных любимых местах, но любовь не остыла. Она живет и будет жить, она в воспоминаниях рождает печаль, надежду. Я убежден, что несправедливости и подлости, сделанные человеку, отмщаются со временем. После всякого горя, тяжести положения, неудачи — впереди и радость и не одна удача.

Быть человеком, действительно человеком — значит ценить хорошее в людях и в жизни, не падать духом от ударов судьбы, от сознания своих больших ошибок.

...И я не пойму, почему же судьба нанесла отцу смертельный удар. За что она отмстила человеку, справедливей, честней которого я не видал. Человеку с открытой и прямой душой, лишенной всяких мелких чувств и заполненной большими чувствами любви и заботы к своей Родине и народу. Может быть, за то, что много правды и ласки говорил он, забыв, что души черствы...

Но прошли года. Забылось многое. Мысли заняты тем, что есть сегодня и было вчера. А сегодня и вчера жизнь идет своим порядком, заботы приходят и уходят, отгоняя воспоминания печальных дней.

Несмотря на все, жизнь хороша и жить хорошо, особенно ранним летом. Когда-нибудь же кончится война... В Синявинских и Волховских болотах не найдешь теперь многих могил, но память о бойцах Отечественной войны живет и будет жить навеки в духе народа...

До свидания.

Л.

3.6.43.

Здравствуйте, мама и Галя!

Сегодня ждал писем, но, к сожалению, мне нет. Наступили

жаркие, ясные дни. Занимаемся много, но летом занятия проходят легче, интереснее, веселей.

Что-то давно уж я спокойно живу, и иногда вечером тревожно бывает на душе. Может быть, оттого, что никуда нельзя уйти, не только в город, но даже во двор; вернее, это можно легко сделать, но поплатишься гауптвахтой или мытьем полов, а спать и так приходится мало: с 12-ти до 5-ти.

Скорей бы прогнать проклятых немцев. Вступить опять на землю Белоруссии и дальше, преследуя, радуясь краху немецкой армии.

Утром рано природа, залитая солнцем, особенно красива. И, кажется, недавно такое утро встречал мирно, по-гражданскому свободно, и грустно от таких воспоминаний.

Сейчас я живу во много раз лучше, чем три месяца назад. С благоговением отношусь к солнцу и теплу, и все же на запад тянет. Вперед на запад, где я родился и провел детство, полюбил белорусскую природу, где отец приучил меня любить литературу и музыку и таких людей, как он и Гурик!

...Крепко обрадовался бы я хорошему удару по немцам и очень радовался бы, если б ехал к вам!

До свидания!

Л.

19.6.43.

Здравствуйте, дядя Гурик!

Вчера весь день я был в городе. Дни пошли жаркие, летние. Я их давно уже ждал. Посмотрел я вволю на народ, то есть на женщин, пацанов, стариков, побывал на базаре, там всего много, но мне захотелось уйти оттуда.

Яйцо стоит 35 руб. Буханка хлеба 300 руб. Где ж занять такие деньги? Ну, я вволю попил квасу. Вечером был в кино. Вечером неожиданно столкнулся с одним приятелем, из госпиталя он шел куда-то гулять. С ним я был на передовой до последней минуты. Он мне рассказал, что после того, как я ушел, через несколько часов началось наступление и многих моих товарищей ранило или убило. Был ранен и он и приехал сюда в одно время со мной.

Я доволен своей теперешней жизнью... я каждый день узнаю много нового, нужно хорошо работать головой, но это получение знаний направлено не к тому, скажем, чтоб строить хорошие дома или растить пшеницу... Мысли о том, что есть любовь, кажутся странными, они ни к чему. И все же жаловаться на жизнь было бы бессовестно. Я могу гордиться даже только тем, что нахожусь среди людей, передовых и делающих из меня руководителя. Каждый военный должен гордиться своей четкостью, выправкой, точностью и простотой, своей выдержкой, силой, чистотой. Мой закон — дисциплина. Мое убеждение — смерть фашистам.

...До свидания.

Л.

4.7.43.

Здравствуй, мама! Что-то давно нет от тебя писем. Пришло лето. Нет дня, чтоб тучи не закрывали небо, и такая погода тянется две недели. Часто становится холодно и идут дожди. В Кирове лето в тысячу раз лучше, чем здесь. Я как вспомню солнечный жаркий кировский июль, свою свободу и далекое детство, тебя и тату, всю нашу тогдашнюю, полную надежд и утешений жизнь. А когда я приезжал из Ленинграда, эти месяцы самые лучшие в моей безотцовской жизни. После Богатковки лучше я не жил нигде. Не потому, что я не работал, нет, уставал я порядочно, бродяжничая по лесам целыми днями. Я чувствовал полную свободу...

А сейчас с какой бы я радостью взялся за любую работу, чтобы работать в пиджаке, а после приходиться домой. Война очень многому научила, а главное — она научила беречь время и труд. Раньше у меня была тоска оттого, что свободное время нигде было провести весело и интересно. Теперь же я рад каждой свободной минуте, и она всегда для меня пройдет весело и интересно. Раньше я оставлял недоедки и бросал хлеб. Вот уже два года, как я не бросил ни кусочка, если даже он мне был не нужен.

И вот пришел июль. Неясность грядущих событий, тишина на фронте, спокойная моя жизнь — все за то, что скоро большие события...

3.9.43.

Здравствуйте, дядя Гурик!

...Сегодня серый день, идет дождь... В Песочне такими днями ходил я по угрюмым, тихим лесам, собирая самые лучшие, крепкие белые грибы. Почему мне так нравилось ходить по тихому лесу, чувствовать его простор, свободу, находить грибы и орехи — я не знаю. Но эти дни я не забыл, и хоть мне уже 21 год, у меня есть слабые надежды повторить их. Тогда мысли у меня становились чистыми, спокойными. Хотелось жить, видеть золотую осень, этот краснеющий лес, стада, бродящие по скошенному жнивью.

Но я вспоминал 1 октября 1935 г. в Москве. Было тепло. Высоко вверху синева неба. Ясный, солнечный день. Звенят трамваи, блестит чистотой асфальт. Сверкают магазины. Кругом чистота, простор, свежесть осени. Как ясно помню я памятник Пушкину, маленького москвича на велосипеде около него... Со мной тогда был отец. То было чудесное время. Я был в метро. Мы ходили в магазины, купили тетрадей, карандашей, прошли по Красной площади. Я видел громаду гостиницы «Москва»... Наутро солнечная осенняя Москва осталась позади, гудели самолеты в синем небе, и поезд мчал нас уже через Бородино на запад, на Вязьму. Думал ли тата, что здесь будут такие битвы, но свидетелем их ему не пришлось быть. Он вложил в меня много своих качеств, он передавал мне их настойчиво, и кое-что от него у меня есть.

...С радостью слышу я сообщения радио. Вечером захожу я в темный зал, где никого нет, сажусь у репродуктора. Москва музыкой радуется победам. Я тоже рад им. Я рад каждой новой деревне. Я подхожу к большой карте 1 : 100 000, я вижу обозначенные

Гурманово и Мстиславль, смотрю, много ли до них. И вместе с тем я нетерпеливо жду, когда радио сообщит нам о начале операции в Западной Европе. Я знаю, какой ценой достается сейчас каждый метр отвоеванной земли. Мне хочется, чтоб немцы бежали, бежали так, как бежали они в восемнадцатом году. У них уже не те солдаты. Лучшие солдаты погибли. Теперь много людей, которых природа создала вовсе не для войны, но которые воюют, сдаются в плен, гибнут, не понимая, в чем дело, на чужой земле. Черчилль обещал что-то до начала листопада. Скоро листопад. Посмотрим, что принесет он нам. Во всяком случае, у нас неплохие надежды на будущее и успехи настоящего.

Моя жизнь связана с этим фронтом. Это тяжелый фронт. Вы многое не знаете о том, что здесь было и есть. Оно станет известно после войны. Но здесь еще много тяжелой работы...

24.10.43.

Здравствуйте, дядя Гурик!

Дней 10 был я в лесах около Кончанского на заготовке дров. Научился пилить и валить здоровенные деревья. Норму — 4 м³ в штабели мы выполняли до 3-х часов. Затем ходили в деревню, сидели, беседовали у костров. Хорошо жить в лесу. В палатках было тепло спать. На наше счастье, весь октябрь стоит сухая, солнечная погода, удивительно теплые дни...

...Весной 42 г. врачи признали у меня острое истощение и порок сердца, и я попал в госпиталь, где был до конца апреля и откуда попал под Кириши. Я находился там около года. Почти вся их история прошла на моих глазах. Будучи работником штаба, я знал очень многое о расположении и составе частей, об обороне и боевых действиях. Кириши — для меня, например, ярчайшая страница из истории Отечественной войны. Ценой крови усвоена была истина, что без дисциплины, организованности, без связи, а главное, без взаимодействия, без руководства командиров — от дивизии и до командира взвода — слово «наступление» — пустой звук, разбитая техника и переполненный медсанбат... Но на моих глазах великие приказы о дисциплине, о боевых порядках претворялись в жизнь. Они изменили многое...

В общем, я на линии фронта, а не в чтении книг увидел, как жизнь родила условия победы, жестокие непреодолимые условия, точно изложенные в новом Боевом уставе пехоты. Затем я увидел, что соблюдение этих условий действительно принесло блестящие победы...

До свидания.

Л.

27.11.43.

Здравствуйте, дядя Гурик!

...Недавно почувствовал в себе я нехорошую болезнь: стало отхаркиваться много мокроты, нельзя было глотать: глотка болела где-то внутри, везде мне было холодно, но хуже всего то, что

в голове была пустота. Что бы я ни взялся читать, она ничего не соображала. Я думал, уже не туберкулез ли.

Но какой может быть сейчас туберкулез у меня! Я был уверен, что болезнь скоро пройдет. Иначе не должно быть. Я перенес столько голодных, холодных, тяжелых дней войны. В 1941 г. я ел одну капусту, спал 4 часа и работал 20 часов. В 1942 г. я не спал иногда подряд 7 суток, смерть висела надо мной под Киришами много дней. Летом 43-го года на курсах, когда мы день и ночь наступали по болотам, неся на себе пулемет, я увидал, что я стал здоровее и выносливее, чем до войны, во много раз, только редко когда мне не хотелось есть. Мне казалось: дайте мне вволю поест, и я сокрушу горы. Такой человек не может болеть. Так я был уверен. Я не обращал на болезнь внимания, я ждал, когда она пройдет. Каждым утром в одной летней нательной рубашке спускался я по скользкому снегу ко Мсте. До чего хорошая сейчас вода в ней. Умоешься, сон слетает сразу, чувствуешь себя крепким, здоровым. Очень хорошо. С утра уходим мы в лес на тактику. От стояния на снегу мерзнут ноги, но мы организуем костер, вытягиваем к нему сапоги, огонь весело горит, течет наш веселый, солдатский разговор о былом житье... Один расскажет, как он летал бомбить немецкие аэродромы, другой — как партизанил он в родной Полесской области. Сегодня взяли ему близко знакомый город Гомель. Так идет время до обеда.

Болезнь моя исчезла... Опять чувствую я в себе здоровье, радость жизни. Не холодно мне в одной гимнастерке бегать по первому снегу...

31.12.43.

Здравствуйте, дядя Гурик!

...Большое спасибо за ваши теплые, полные наилучших пожеланий, уверенности в том, что все будет хорошо, частые, радующие меня открытки.

Не верится мне, что придется когда-либо побыть в Богатышковке, да еще увидиться. Это мечта. Не верится, что будут еще у нас спокойные дни жизни.

...Новогодний вечер, тепло и тихо. Идет снег. Сколько таких чудных вечеров встречали мы, радуясь Новому году. Я смотрю на белизну падающего снега, на зеленые ели, неподвижные, заснеженные, и думаю о жизни. Последний вечер старого года, вот он какой, и что впереди. Сколько их, таких вечеров, тихих, снежных, и веселых, и грустных видели мы, и всегда надежда на лучшее имела место в сердце.

Мне стал ясен смысл жизни. Только вам я поведаю его при встрече. Он ясен и правдив, но главное — предельно ясен. Сейчас я мечтаю о том, чтоб время мне принесло возможность писать...

...Теплая и тихая погода. Скоро надвинется вечер... А комнату украшают елками, цветами и флажками. Как в детском саду.

А где-то идут бои, и Москва шлет в наш болотный край сквозь просторы снегов, лесов, замерших рек радостные, замечательные вести: взят Казатин, Коростень, Сквиря.

Крикнем ура Новому году!

До свидания.

Л.

6.2.44.

Здравствуйте, дядя Гурик!

...Я еще 4-го начал писать письмо. Суматоха отправки не дала мне его кончить.

...Вчера и сегодня я пробираюсь вперед, пешком, поездом, на машинах...

Сегодня уже деревень не видеть — сожжены.

Пока все.

Л.

9.2.44.

Здравствуйте, дядя Гурик!

Позавчера почевал я в Новгороде, а сегодня в деревеньке, недавно брошенной немцами. Она хоть и целая, но все ее дома загажены, и резкий февральский ветер проникает в каждую щель.

Рядом с нами ночевали пленные фрицы... Их партии одетых в нелепые белые ватники, в шубы, в шинели, обутых кто в чем, больше в сапогах и ботинках идут в тыл.

Советская авиация стая за стаяй, круглые сутки наполняя небо грозным гулом, проходит во всех направлениях: пикирующие бомбардировщики, штурмовики, истребители и тихие У-2 не покидают неба, и ни одного немецкого самолета не видел я за эти дни. На дорогах машины проносятся с приглушенным шумом. Идет пехота, не такая, как на картинках, но как раз она и заставила немцев полками бежать по шоссе из Новгорода.

Сейчас в одном из десятка целых домов устроен обогревательный пункт. На закоптелых стенах еще не стерты немецкие надписи и стрелки, но уже голоса солдат, заботящихся о кипятке, месте на нарах, делящих сало и сухари, производят впечатление, что эти мертвые стрелки давным-давно неизвестно кем были начертаны на этих стенах. Новгород не уступит Сталинграду развалинами. Из-под всех мостов день за днем на подводах вывозят пакеты тола. Некоторые мосты взорваны до основания, но уже бабы в ватниках и валенках, не потерявшие, однако, женской отличительности, махают топорами, строят новые мосты. Эх, бабы, бабы, сколько горя принесла вам эта война! Больше, чем мужчинам.

Всего хорошего!

Л.

13.2.44.

Здравствуйте, дядя Гурик!

После больших переходов попал я наконец на фронт, и сейчас стоим в лесу. Позавчера здесь занимались и сразу сделали большой переход, так что я проспал сегодня всю ночь у костра. Погода теплая, и снег неглубокий в лесу — это нам на руку. Хуже всего, если ты мокрый и нельзя разводить костры. Чувствую себя хорошо. Время бежит. Уж давно не слышал я немецких пулеметов и мин.

Желаю вам, тете Ларе и Радике здоровья и удачи.

Л.

21.4.44.

Галя! Убит наш Ленья! Одна ты у меня осталась. Береги себя. Потом напишу более подробно. Он убит 18 февраля, любимый мой сыночек.

Целую тебя и обнимаю крепко. Не можем мы и поплакать вместе.

Мама.

21.5.44.

Многоуважаемый т. Горецкий!

Сообщаю на ваш запрос в отношении Леонида Максимовича Горецкого. Он погиб в бою под дер. Костково на восточном берегу реки Шелонь Шимского района Ленинградской области. Похоронен на том же берегу в братской могиле.

В отношении близких ему, то они у него были, но часть также пали на поле брани, а часть выбыли в госпиталя. В общем остался только один я, почему и пишу вам второе уже письмо, ваш Леонид был хорошим командиром для нас, очень тоже сожалею.

С приветом

А. Хлющов.

ЗМЕСТ

«Браму скарбаў сваіх адчыняю...»	3
Пісьмы з фронту (Л. Гарэцкага)	196

Александр Михайлович Адамович

«ВРАТА СОКРОВИЩНИЦЫ СВОЕЙ ОТВОРЯЮ...»

На белорусском языке

Издательство Белорусского государственного университета им. В. И. Ленина Министерства высшего и среднего специального образования БССР и Государственного комитета БССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли.

Рэдактар Л. М. Самасейка.

Мастак М. В. Стас.

Мастацкі рэдактар Л. Г. Мядзведзева.

Тэхнічны рэдактар В. П. Безбародава.

Карэктар З. М. Машкевіч.

ІВ № 460

Здадзена ў набор 24.12.79. Падпісана да друку 15.07.80. АТ 05117. Фармат 84×108^{1/32}. Папера друкарская № 1. Гарнітура звычайная новая. Высокі друк. Ум. друк. арк. 11,76. Ул.-выд. арк. 12,7. Тыраж 15000 экз. Зак. 761. Цана 65 к. Выдавецтва Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У. І. Леніна Міністэрства вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай адукацыі БССР і Дзяржкамітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. Мінск, Паркавая магiстраль, 11. Ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга друкарня Выдавецтва ЦК КП Беларусі. Мінск, Ленінскі праспект, 79.

АЛЕКСЪ АНДРИОВИЧ